

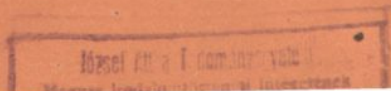
Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1964. LXVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klanciczay Tibor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor

SZERKESZTI

Klanciczay Tibor

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Varga József

Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

<i>Képes Géza</i> : A magyar ősköltészet nyomairól (Első közlemény)	1
<i>Komlós Aladár</i> : Három félreértett Arany János-vers	23
<i>Sőtér István</i> : Török Gyula	33
<i>Mód Aladár</i> : A harmadik úttól a Márciusi Frontig	40

Kisebb közlemények

<i>Esze Tamás</i> : Missovitz Cyrus-drámája. — <i>H. Törő Györgyi</i> : Zilahy Károly Petőfi életrajzáról. — <i>Wacha Imre</i> : Néhány ismeretlen József Attila kézirat	54
--	----

Adattár

<i>Zsindely Endre</i> : Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez (Első közlemény)	65
<i>Hegedűs Nándor</i> : Ady és Ada	82

Szemle

A magyar irodalom története. 1849—1905. (<i>Németh G. Béla</i>)	89
Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok (<i>Gyergyai Albert</i>)	100
Gerézdi Rábán: A magyar világi líra kezdetei (<i>Kardos Tibor</i>)	102
Zoltán József: A barokk Pest-Buda élete (<i>Komlowszki Tibor</i>)	119
Lengyel Géza: Magyar újságmnások (<i>Varga József</i>)	120

✱

Michaud-Quantin, Pierre: Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII—XVI siècles). — Kroó György: Bartók Béla színpadi művei. — Honti János: Válogatott tanulmányok. — Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. — Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés első évtizedeihez. — (V. Kovács Sándor, Szabolcsi Miklós, Stoll Béla, Bóka László, Gyenis Vilmos)	123
--	-----

Krónika

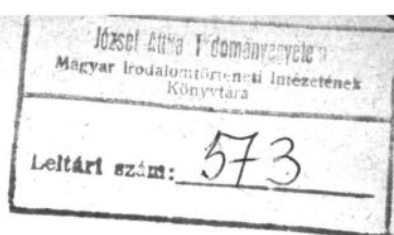
Magyar irodalomkutatás Prágában és Brnóban (<i>Rákos Péter</i>)	127
Az Intézet XX. századi osztályának Kassák-vitája (<i>József Farkas</i>)	129
A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításairól (<i>Balkányi Enikő</i>)	130
Nagy Sándor (1877—1963) (<i>Nagy Miklós</i>)	132
Intézeti hírek (1963. november 1.—1964. január 31.)	132

KÉPES GÉZA

A MAGYAR ŐSKÖLTÉSZET NYOMAIRÓL

(Első közlemény)

Egy nép ősköltészetébe szokták sorozni mindazokat a szellemi kincseket, amelyek a kereszténység felvételét megelőző korban születtek meg, tehát létrejöttek megelőzte az írásbeli műveltség korát. A történelembe való belépés/mint záró korszakhatár azért nem fogadható el, mivel a magyarság időszámításunk V. századában voltaképpen már belépett a történelembe, s ősi költészete ez időpont után még hosszú századokig zavartalanul virágzott. A magyarság esetében az ősköltészet kezdeteit én időszámításunk előtt a második évezredre, az ugor ősköltészet kialakulásának korára tenném. A záró korszak határa — persze nem élesen meghúzott határvonal — Mátyás korára tehető, annak a magyar királynak uralkodása idejére, aki nálunk legutoljára bátran támaszkodott a keleti és világi műveltség hagyományaira, az egyházi és nyugati műveltséggel szemben.

Hogy az ősköltészetet eddig, nálunk legalábbis, következetesen kirekesztették az irodalomból és a történeti vizsgálatból, annak oka mindenekelőtt abban rejlik, hogy a kereszténység felvételével, az egyház nyelvének, a latinnak bővületében „litteratura” névvel csakis írott (litterae), írásban megörögzített, és hozzátehetjük: keresztény szellemű alkotásokat értettek. A latinitásnak ez az igézete — és igája — megmaradt napjainkig. Meg kell itt mindjárt jegyezni, hogy a keleti népek közül az arabok és perzsák az irodalom fogalmára olyan szót használnak — „adab” (a perzsában inkább: „adabiyat”) —, ami jelent hagyományt, műveltséget, szokást, emberséget, illendőséget egyaránt. A mongolok Csingisz idejében ismerték és használták a betűvetést — a sémi eredetű ujgurírást —, de „A mongolok titkos történeté”-ből világosan kiderül, mit értettek „irodalmon”: a nép használatában élő, tisztán verses mondásokat, szállóigéket, lírai dalokat és epikus énekeket, melyeket részint a nagykan körül kialakult énekszerző és énekmondó rend költött, részint névtelen énekesek szereztek; mindezekon kívül, természetesen, beletartoztak az irodalom fogalmába még a prózai vagy ritmikus prózai formába foglalt történeti mondák, krónikás jellegű elbeszélések is. Ennek a felfogásnak és gyakorlatnak szellemében fogant az irodalmat jelentő mongol szó, a néhány évtizede megindult, nyelvújítás szülötte: „dzsokijal”, ami alkotást jelent. Ezen belül megkülönböztetik az „udga dzsokijal”-t, ami a mi fogalmunk szerinti irodalmat (udga = értelem) és az „aman dzsokijal”-t, ami a népköltészetet jelenti (aman = száj). Az oroszban szintén használatos volt a latin «литература» előtt a «словесность» és a népköltészetre, a folklórra az «устная словесность» (szájhagyomány) elnevezés. Az imént felsorolt népek mind ismerik ősi népköltészeti kincseiket; az arabok és perzsák iszlám előtt virágzó költészete jószereint szájhagyomány alapján vált ismeretessé és lett az írásbeli műveltség, az irodalom részévé — gondoljunk itt csak a hét arab „Felfüggesztett” (Mu'allakat) erőteljes, színes és formai tekintetben is remek költeményeire és a perzsák „paradicsomi” költőjére, Ferdouszira, aki az Avesztában írásba foglalt ősmondai elemeken kívül maga is gyűjtötte a nép ajkán élő mondákat, és mindezeket tökéletes formába öntötte hatalmas hőskölteményében a Sáhnamében. A mongoloknál a népköltészet hatása ma is olyan erős, hogy a műköltészet vers-zenéjét, ritmikáját és a vers legsajátosabb alkotóelemét: a verssorok eleén — és nem a végén — összecsengő betű-, illetve szótagrímeiket a népköltészetből merítik.

Az oroszoknál a balladaszerű epikus énekeket, a bilinákat szintén szájhagyomány alapján jegyezték le, s a nagyszerű lovageposz, az Igor-ének szintén népmondákból alakult egy lovag-költő keze alatt. Ezeket az alkotásokat nemcsak hogy dallamokkal kell elképzelnünk, de dallamok ma is megvannak, és ha kedvünk kerekedik hozzá, meg is szövelgethetjük őket.

Ezek után nyelvünk hegyére törekszük a kérdés — bár előre jelzem: ma már korántsem olyan fájdalmas hangsúllyal, mint még Arany életében is: Hogy lehet, hogy nekünk magyaroknak nincs ősköltészetünk? Hogy lehet, hogy semmi biztosat nem tudunk róla, s újabban még bizonytalan tájékoztatást sem hallunk erről a rendkívül fontos tárgyról?

Azt már említettem, hogy irodalomtörténészeink kizárták kutatásuk köréből az íratlan népköltészetet. Még határozottabban elhárították maguktól ősköltészetünk kutatását, aminek — mint makacsul hajtogatják — még morzsái sem maradtak ránk. Ez az állítás — már itt kimondhatom — nem felel meg a valóságnak, de, persze, ez a tény csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha az eddigiektől merőben eltérő úton-módon igyekszünk megoldani ezt a kérdést. Nem akarok itt ősköltészetkutatásunk eddigi történetével foglalkozni. A harc a túlzottan hiszékenyek és a túlzott kritika késével vagdalkozó irodalomtörténészek között dúl, és 1921 körül a hiperkritikusok ki is csikarták a győzelmet: késüket nem arra használták, hogy ezeket a bonyolult kérdéseket finoman böncolják, hanem arra, hogy ősköltészetünk terén tabularását vagy, pontosabban, fehér foltot teremtsenek. Az igazságra nem az bukkan rá, aki a két csoport között, hanem aki kettőjük fölött helyezkedik el, s ilyen módon jóval nagyobb távolságot tud betekinteni az időben visszafelé is, meg előre is. Nem arról van tehát szó, hogy egyeztetőként, összehangolóként lépünk fel a két csoport között, hanem arról, hogy eddig merőben érthetetlen módon figyelmen kívül hagyott anyagok tüzetes átvizsgálása után folyókat, tavakat, hegyeket, völgyeket, síkokat és emberi településeket rajzoljunk a kihívó, ríktő fehér foltok helyére.

*

A XIX. századot, mint másutt Európában, nálunk is az eposz utáni romantika fűtötte vágy jellemzi. Ennek a vágnak állandó táplálója — különösen a gyarmati és feudális elnyomás alatt vergődő népeknél mint a finn, az észtek és a magyar — a nemzeti függetlenség és a társadalmi felszabadulás eszméje. Az idegen igában vergődő kisebb népek úgy sejtették, és jól sejtették, hogy ha nemzeti hőskölteményt, eposzt tesznek le a nemzetek asztalára, ezzel maguknak is helyet vívnak ki a nap alatt. A finnek és az észtek idejekorán felismerték azt az igazságot, hogy eposz csakis a nép ősmundáinak gyűjtése és rendszerezése útján születhetik meg. Mi, magyarok nem követtük a távoli nyelvrokonok példáját — ez az út ugyanis sok-sok küzdelmet, szenvedést ró a vakmerő vállalkozóra, és azzal fenyegeti, hogy erőfeszítése teljes kudarcba fullad. Nálunk, amikor a nemzet közvéleménye eposzt követelt, Vörösmarty lenyűgöző huszárvágással oldotta meg a súlyos feladatot. Arany János Béla király jegyzőjének és a Képes krónikának egy-egy részletéből kerekded eposz körvonalait látja felderengeni, és egy angol népköltészeti kiadványt ismertető cikkében ezeket írja: „A mi Angliában már csak kivétel, az nálunk még rendes dolog. Minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfüű egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népi költészet maradványait, előzzék a tündéreket s akkor fogjunk a gyűjtéshez? Még van idő, de nem lesz soká. Amazok (a mese, rege) helyét józan ismeretek, de a költészetét, féltő, bizonyos csinált, az irodalmi hangot affectáló modor foglalja el, éppen úgy, mint népzenénk máris sokat veszített eredeti zamatjából. Mentjük meg, amit lehet.” Ezt írja 1861-ben: És mégis, a gyűjtéstől ő is visszariadt — mozgósító, lelkes szavainak olvasása után nem tudjuk megérteni: miért? ... Hiszen ez idő tájt a gyűjtés még a világ minden táján eredményre vezetett. Finn- és Észtországban a gyűjtőutak eredményeképpen nemzeti eposzok születtek meg: a Kalevala és a Kalevipoeg. A finneknél Lönnrot, az észteknél Kreutzwald — mind a kettő elsőrendű költői tehetség — alkotó, alakító módon is

belenyúlt a nagy gonddal és fáradsággal összegyűjtött anyagba. A Kalevaláról most csak annyit, hogy az eposz szerkezete, gerince és csontozata Lönrot szellemének szüleménye. Lönrot abban a meggyőződésben dolgozott, hogy újra felépíti azt a hatalmas és egységes naiv eposzt, amely — mint ők hitték — ilyen formában élt a nép ajkán. Ma már tudjuk, hogy egységes nagy eposzok nem éltek a nép ajkán, hanem csupán lírai dalok és egy-egy hős körül kialakult mondakörök. Ilyen mondák, illetve mondakörök ma is élnek még egyes népeknél, így például a mongoloknál is — de ha bárhol egységes szerkezetű eposz született (Sáhnáme, Iliász, Odüsszeia, Nibelungenlied, Igor-ének, Kalevala, Kalevipoeg), az mind egy-egy költő egyéni alkotó-alakító munkájának eredménye.

*

A magyarság ugor elődei az i. e. III. évezred közepétől az i. e. I. évezred közepéig éltek és vándoroltak együtt, ez idő alatt alakultak ki a manysi, chanti és magyar nép ősi elemei és sajátos vonásai. A nyelvtudósok, úgy látom, megegyeznek abban, hogy az ugor csoport tagjainak egymáshoz való kapcsolata már eleve is laza volt, s el kellett szakadniuk, mivel amúgy is már egymástól különböző módon fejlődtek. Szerintem ez a kapcsolat az elválásig sokkalta szorosabb volt, mintsem gondolnánk, legalábbis semmiképp nem lazább, mint pl. a permiek egyes csoportjai között. Tehát az ugarság három csoportja nem azért szakadt el, mivel már eleve nagyobb arányú külön fejlődés indult meg közöttük, hanem azért indult meg külön fejlődés, mivel elszakadtak — pontosabban: mivel a magyarok elődei különváltak a másik két csoporttól, amely nagyjából ma is együtt él. Az ugarság, a nyelvcsalád legkeletibb ága, az életközösségből való kiválása után, természetesen, már távolabbra vonult az őshaza erdő-övezetéből dél felé, a ligetes sztyepp irányában, és ez a halászó, gyalogszerrel vadászó, gyűjtő-géző népcsoport fokozatosan megismerkedett a lótarással. Ezt az új életmódot és termelési formát, szerintem, már időszámításunk kezdete előtt félezer évvel átvehették a szkítáktól vagy még előbb a kimberektől, akik, mint később a szkíták, a dél-oroszországi sztyeppéken élve a nomád hódítók életét, érintkeztek az erdősávok és ligetes sztyeppék népeivel. Hogy az ugor lótarás ilyen régi, azt éppen az ugor mondák legrégebb rétege minden kétséget kizáróan bizonyítja. De ennél is sokkal többről van szó. Az erdőövezet és később a ligetes sztyepp elhagyása után az ugarság vadásztörzsből sztyeppi lovas nomád néppé lett az uráli őshazától délre elterülő, vízzel és fűvel bővelkedő vidéken. Az Urál folyón is átkeltek, s az Urál hegység déli nyúlványai s az Aral-tó között elterülő végtelen pusztákon csatangoltak, iráni eredetű szkíta törzsek szomszédságában. I. e. az V. században írta híres könyvét Hérodotosz a görög-perzsa háborúk történetéről. Ennek IV. könyvében már említi a hunokat, akik ez idő tájt a Volga és a Don összefolyásánál éltek. Az i. e. V. században tehát már a hunok is kapcsolatba kerülhettek az ugorokkal. A legrégebbi nép, amelyről tudjuk, hogy nomád lovas kultúrát alakított ki, a kimberek, utánuk a szkíták. A szkítáktól vették át a lovaskultúrát a hunok, akikhez már az őshaza elhagyása után úgy ezer, ezeröt száz évvel köze lehetett az ugarságnak. A Hérodotosz könyvében szereplő népek közül leginkább érdekel bennünket az i. e. 800-ból a Vjatka és Káma vidékén lakó budinok és a tőlük keletre az Urál nyugati és keleti lejtőin élő tyssagéták és tőlük még keletebbre: a jürkák népe. A budinok a jürjének és votjákok ősei lennének, a tyssagéták valamelyik más finnugor nép — a jürkákban pedig az ugorok őseit sejtjük. A budinok és permiek, valamint a jürkák és ugorok egyeztetését nyelvtudásaink többször megkísérelték, de mindmáig bebizonyítottatni nem tudták. Kezdem a legfontosabb népnéven: a jürkán. Itt, sajnos, az történet, hogy nyelvészeink eleve biztosak voltak, hogy Hérodotosz szava csakis a *jurga* népvét foglalhatja magába, már pedig a hangátvetés is lehetetlen (*jurga* ~ *jurka*) és a szókezdő „j” is lehetetlen, hiszen ez későbbi orosz hatásra kifejlődött hang az *ugra* szó előtt. Hát mindez igaz, csak az különös, hogy Hérodotoszra, vagyis Hérodotosz görög és szkíta tájékoztatóira mindenképpen az *ugra* szót akarják rátukmálni, holott azok egészen más szót akartak közvetíteni a kortársaknak meg az utókornak. Szerintem a

jürkai nem más, mint az az *ember* (*jérji*) jelentésű szó, ami finnben *ürkä* (*ürkő*), a mariban *erye*. A finn alak, a szóvégi nyílt *ä*-vel valóban *ürka* hangzású lehetett az idegen fülnek, ahogy ma is a Keszthely nevet tréfásan más vidékiek Kaszthalynek ejtik. Hangsúlyozom, hogy az *ürkä* — *erye* szónak népnévként kellett szerepelnie, hiszen ebből a szóból alakult a *magy-eri*, *megy-eri* népnép második tagja. Magyarázatra szorul még a szókezdő *j* hang a *jürka* szóban. A szó elejének *j*-vel való bővülése a finnugorságon belül is felléphet minden orosz hatás nélkül. Így pl. a magyar *él*: finn *elää* szó a szamojédiban *jil* alakban él — az ugarságon belül is akad rá példa: a magyar *al* (— valaminek az alsó része) — vogul *jol*, osztják *il*. a magyar *al* és a manysi *joe* ugyanaz a szó. A szókezdő *e*, *ē* vagy *i* hangnak *j*-vel való bővülése a vogulban gyakran mondható: *ēkwa* 'feleség, asszony' — közép-lozvai alakja: *jēkwā*; *ēriy* 'ének' — közép-lozvai: *jēri* 'ének' és ugyancsak közép-lozvai: *jerrenti* 'énekel'; *ēt* 'éj' — kondai alakja: *ji* (*jiti pāl*, 'éjszakai táj' *jiti vōt* 'éjszakai szél') stb. Szerintem idetartozik a finn *uuhe* (ejtsd: *úhe* = anyajuj) és a magyar juh szó megfelelése, amit a nyelvészek éppen a *j* hangtani magyarázatának nehézsége miatt elutasítanak.

Lássuk most a *budin* szó magyarázatát. Röviden: szerintem az *ud* zürjénben, votjákban, cseremiszen meglevő szót (jelentése: liget) foglalja magában, amit az iráni nyelvű informátor módosított egy szókezdő *w*, illetve *b* hanggal. A szókezdő *u* vagy *o* hangnak (de az *ā*-nak is!) *w*-vel való bővülésére jónéhány példát idézhetünk az ugarságon belül, sőt a törökség nyelvéből is. A vogul *ānkwel* 'fatörzs, a tavidai nyelvjárásban így hangzik: *wōñöl*. A vogul *āln* a züst, arany', osztják: *āhln* 'őn', cseremisiz: *wulny* 'ólom, őn', magyar: *ólom*, vogul: *wōlem*.

A vogul: *ūr* a magyarban: *vár*, de a vogulban is megtaláljuk az *ūr* szónak *w*-vel bővült alakját: *würkät*.

A magyar *ökör* szó, ami a mongolban is így hangzik: *ukur*, a köztörökben pedig *ököz* — a csuvasban szintén *v*-vel bővül a szó elején: *vāgār*. Jól tudjuk, hogy az *ud* (cser. *oto*) szó népnévként használatos: *ud-murt* — ligeti ember — votják. Ez a gondolatsor azért vált szükségessé, hogy teljes határozottsággal idézzem meg tanúként a történetírás atyját, Hérodotoszt: az ugorok (de már a permiek: a zürjének és a votjákok is!) nemcsak hogy ismerték a lovat Hérodotosz idejében, de *merész lovasvadászok voltak*. A kutatók mindmáig vitatkoznak afelől: melyik nép ismertette meg az ugorokkal a lovat és a lótarast. A vogul és osztják hősmondákban úgyszólván tömegesen fordul elő a *sziper* (*сӓӓӓӓ*) szó, ami feltétlenül az ősi kultúrát átadó nép neve. Ezt a népet, amellyel a történelem későbbi folyamán hol szabir, hol szovár néven találkozunk, én nem türk, hanem iráni népcsoportnak látom. Mindenekelőtt erre mutat a szovár lovas = *سوار* szó jelentése. A szó avesztai alakja ugyan *asabāre*, de a hangsúlytalan első szótág elesése és a *b ~ v* váltakozás már akkor jelentkezhetett az átvevő nyelvben, az ugorban.

*

A vogul és osztják (manysi és chanti) legközelebbi nyelvrokonunk. Ezt elég gyakran halljuk és olvassuk nyilatkozatokban, de mind ez ideig arra szorítkoztunk, hogy egyes kétségkívül közös eredetű *szavakat* mutassunk fel, amiknek töredezett mozaikjából sehogyan sem akart kialakulni a közös szellemet sugárzó teljes kép. Én a vogult és osztjakot, kiváltképpen a vogult, úgy tekintem, mint amely népnek feljegyzett ősi eredetű szövegei a *mi nyelvméleinkhez* a Halotti Beszédhez és az Ómagyar Mária-siralomhoz képest még ezer-ezeröttszáz évvel régebb kor nyelvét és szellemét tárják elénk, és ami szintén eléggé fontos: a latinság és egyáltalán minden nyugati nyelv szellemétől szinte teljességgel érintetlenül. Ez az igazság akkor tárult fel előttem, amikor egy — feltehetően legrégebbi réteghez tartozó — éneket fordítottam, amelyet a vogul sámán lóáldozat bemutatásokon mondott a „hét isten közül az égi térség legkisebb fiának”, a vasbotos isten-öregnek és feleségének. A fordítás közben egyszerre éles megvilágítást kapott egy szókapcsolat, ahol az áldozó sámán arra kéri az istent, hogy a feláldozott lovat majd odafenn vezesse térdig érő mély vízbe. A *mély vízbe* vogulul így hangzik: *mil vitné*. A *mil* szó mutatja a magyar íző nyelvjárás sajátosságát, a *vitné* szó pedig azt a szamosháti nyelvi

jelenséget, hogy a főnévi igenév *-ni* végződésével látják el a célt kifejező helyhatározó szokat: „szomszédni indultam”, „papi ment”. Eleve tiltakozom olyasféle gyanú ellen, hogy játékosan összeszedek hasonló hangzású és jelentésű vogul szavakat és önkényesen gyúrom őket össze mondatokká. Mindenütt a lejegyzett eredeti szövegekhez ragaszkodom — miért is ne tenném, hiszen a legügyesebb mesterkedéssel sem tudnék az eredeti szövegrészeknél egybevágóbbakat és meggyőzőbbeket összeszerezni. Ime mindjárt két példa arra a magyar stílusbeli finomságra, hogy a nyomatékositást az állítmánynak főnévi igenév alakjában való megismétlésével érjük el: 1/ ányikám, hímed hajtani itt hajtottad (felbujtani itt felbujtottad) — vogulul: ányikém, humin hujtné ti hujtásztén” (Munkácsy V. N. Gy. II. 81.). 2/ élő-haló (= ember) ülte földet teremteni itt megteremtett (alábocsátani alábocsátottad): élém-halész ünlene má tárátunkwe ti táremtászen.” (I. CCCXXI). 3/ Táremnél nével teremttétél (= Tárem nőt teremtett (neked), ama nád (nő) tolvajoltatott (ama nőt ellopták): Táremne nél tárátawászen an nén tulmentawesz 4./ (A) füvet nyüvöm: Pum nyewitem. (Munkácsi: Vogul nyelvjárások, 1894. 150. és 176. l.) 5./ Én (egy) hetet élek itt: an szät álantem tit’ (Munkácsi V. nyelvj. 281.) Több mondatból álló összefüggő szövegrész: „Száj-nyelvtelen elül. *Ketted* (második) *hajtót* (követet, aki szalad, hajt) *is küldnek*: *atyajiad két ja ültülte paraját* (tutajt) *nyügöztek, készültj, jöjj!*” : „szúp-nyelmtal él-ünli. kitit *hajta* ász kétwes: já’ i piřāyen kit jiw áltēm porā néřsten, ászten, jājen!’” Az egész háromtagú hosszú mondatban mindössze három szó van, amely ismeretlen a régi magyar szókincshez képest: a 1/ jã’i = apa, (atyád fia ősi magyar összetétel, a vogulban is, sőt *atyád lánya* is, nővér jelentéssel); 2/ jiw = fa és 3/ ásti — komi kölcsönszó a vogulban: — felkészül. De sok-sok mondatot idézhetnénk egy szó kihagyás nélkül, amelyek teljes egészükben magyar szavakból, szólásokból állnak: Já (ősmagyar jó = víz, vö. Sajó = sóvíz, Hejő = hé(v) jó (= meleg víz stb.) — tehát: já pála vojil aumälsz = folyó fele vajjal ömölt. (Munkácsi Vog. nyelvj. 150.) Én vasás nyíl alsó-felébe *fűzése* igen itt neszezik (zajlik, sejlik):

„am (én) kériŋ (kér és a magyar kard szó ugyanaz)
nyál (nyíl) joli-pálné (alsó felében)
patilimem szaka ti szujti.” (= pottyanásom igen zajlik [sejlik]).

és a folytatásban is minden szó magyar:

„nalin nyál joli-pálné
patilimen szaka ti szujti: „nyeles nyíl alsó felébe *fűzése* igen neszezik (szuj = zaj).

Mai magyar nyelven: „Úgy érzem: a nyeles nyíl alsó fele belém fúródik.” Azt hiszem, példának ennyi is elég állításom bizonyítására, hogy ezeket a régi vogul — és osztják — szövegeket részleteikben a mi nyelvemlékeinknek, e népek régi népköltészetét pedig bizonyos fokig a mi népköltészetünk ősénekei kell tekintenünk.

*

A költészetben az élet jele — és elengedhetetlen feltétele — a ritmus: a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásából keletkező szakadatlan zenei lüktetés, mint az élő szervezetben az érverés, mely gyorsabb vagy lassabb az indulatok váltakozásához képest. Ritmusról csak abban az esetben beszélhetünk, ha bizonyos dallamegységek nagyjából szabályosan ismétlődnek. A régi népköltészet alkotásait mindig dallammal kell elgondolnunk: a versmondatokkal együtt születik meg a zene. Egyes daloknál a zene az uralkodó elem, másoknál a szöveg — persze hamarosan kialakul olyan műfaj is, melynél zene és szöveg egyforma súllyal jelentkezik. Az első csoporthoz tartozók szélsőséges darabjainál a mindennapok örömeiből, gondjaiból, vágyaiból, indulataiból úgy szökken elő a dal, mint madarak torkából az ének. Nyelv-rokonaink közül a lappoknál élnek még ma is ilyen ősprimitív dalok — mindjárt idézek is egyet, szövege mindössze ennyi: rénszarvasok! rénszarvasok! A zene: egymás mellé rendelt dallamképletek — olyan élénkítő színezéssel, amely már nem is melizma, hanem egész trilla:

Valóságos bűvölő énekek ezek — nem csoda, hogy szemet szúrtak a papoknak: megszólaltatják a vadállatokat és madarakat, a hófajdokat, a rénszarvast meg a farkast. De egyes dalaik, mint az itt következő, a tenger végtelen hömpölygését is meg tudják idézni:

A második csoportba tartozó énekek a beszélt nyelv ritmusát a szokottnál jóval erősebben éreztetik — ezt az énekmondási módot legtisztábban megőrizték gyermekjátékaink kiolvasó versei. (Magukat a gyermekjátékokat már dallam kíséri, egyszerű struktúrájú — kevés építőanyaggal, mellérendelő szerkesztéssel.)

A beszédvers ősi, ma is élő változata a siratóének. Régi siratóénekeink közül kevés őrizte meg szövegének élő beszéd jellegét és a recitativ kántáló előadásmódot, amelynek — bár látszólag kötetlen — szigorú szabályai vannak, egyebek közt pl. az, hogy az érzelmi forrás az első hanggal csap a legmagasabbra. Ezt a sajátos vonást ma még élő siratóénekeink megőrizték. De a parlando dallamon belül a szöveg ritmikus és érzelmi elemeinek uralmát, ami siratóénekeink legrégebbi rétegére jellemző, újabban, főleg az egyházi zene hatására, a melodikus elemek túlsúlya váltja fel. Ugyancsak egyházi hatásnak tudható be a szokványos versmegoldások fokozatos győzelme régi siratóénekeink megrendítő hatású, eleven szövegrögtönzései felett. Ilyen ismétlődő, megszokott sorparók:

„Nyugodjék, nyugodjék,
Itillet napjáig,
Eljött az Úr Jézus
Nem kísért sokáig”

vagy

„Eljött az Úr Jézus
Bő orvosságával,
Bekötözte sebét
Barzsam-olajával.”

stb.

Hadd idézzem azt a siratóéneket, amelyet én a ránk maradtak közül a legősibbnek, legmegindítóbbnak érzek, amelyet Kodály jegyzett le Nagyszalontán. Itt a férjét sirató asszony, Fekete Istvánné az ősi szabályok szerint rendkívüli módon alkalmazkodik a szövegritmushoz — nem úgy, mint a balladák —, így az élő beszéd drámaiságához még közelebb kerül:

Jaj, lel - kem jó pá - rom Fe - lejt - he - tet - len Fe - ke - te Ist - vá - nyom,

Jaj de jó vol - tál hoz - zám!

Jaj, fe - lejt - he - tet - len jó pá - rom,

Nem tud - lak el - fe - lej - te - ni so - ha,

Jaj de jó is vaót hoz - zám Fe - lejt - he - tet - len jó pá - (rom).

Amint látjuk, az ének formailag élesen sorokra tagolódik. Mindegyik sor ereszkedő jellegű — az egész koncepción még élesebben jelentkezik ez az ereszkedő jelleg. S hogy az életnek, az eleven beszédnek mennyire része ez a „vers”, mutatják azok a szintén lejegyzett, közbevetett mondatok, amelyekben a sirató, két ízben is félbeszakítva énekét, rendelkezéseket ad lányának a halotti tor rendjének megtartására — hiszen ez a tor is csakúgy hozzátartozik ehhez az ősi szertartáshoz, mint maga a siratás.

Az anyajogú társadalomban a nőké volt a sámánság tiszte, s az ő joguk volt az ilyen szent szertartás elvégzése is, mint a halottsiratás. Azokból az ősrégi időkben ilyen keskeny erecske jutott el a mi korunkig, hirdetve a nők nagy művészi készségét a lírai rögtönzés terén. Ahogy ma a keresztény papok merőben idegen halottakat is elbúcsúztatnak a megszabott fizetségért, így búcsúztatták el valaha a női sámánok a halottakat, idegeneket is, mert ez is tisztükhöz tartozott. Ha a feleség meghal, nem a férj búcsúztatja, hanem sirató asszony, aki ilyen mély-ségesen őszinte és művészi énekben siratja el egy kupa lisztért, egy véka búzáért meg egy kis zsírozóért:

„Én is mégsiratom ideglen litémre
Hullajtom könnyeim hideg tetemire...”

*

A rokon finn nép eposzárol már ejtettünk egy-két szót. De úgy érzem, foglalkoznom kell itt még a finn „ősköltemény” néhány olyan kérdésével és részletével, amelyek szoros kapcsolatokat mutatnak ősköltészetünk fontos elemeivel. Elias Lönnrot, az eposz egybeszerkesztője, a szerkezet megalkotásán kívül más természetű változásokat is végzett az eposzon. Így pl. az egyik főhős, Väinämöinen, a finn mondák többségének tanúsága szerint kovács-isten, aki nemcsak „dalt kovácsol”, hanem csodálatos szerszámokat is. Väinämöinen szerepe e

tekintetben jelentősebbnek látszik, mint Ilmarinené. Több finn énekben megtaláljuk azt a fel fogást, hogy Väinämöinen a világ első kovácsa, aki megtanította az embereket arra a tudományra, hogyan kell a vasat alkalmassá tenni a mindennapi élet céljaira: munkaeszközök és fegyverek kovácsolására. A vas edzését a néphagyomány általában Väinämöinennek tulajdonítja.¹ Lönnrot nyilván úgy gondolkodott, hogy elég egy kovács-isten egy eposzban, s Väinämöinent, óklasszikai hatásra, Orpheusz képére formálta. Ez, persze, önkényes változtatásnak már csak azért sem mondható, mivel a finn főhősök mindegyike mestere a dallal való bővülésnek, még Lemminkäinen is, aki a szigeti szűzek káprázatára énekével aranyalmákkal rogyadozó fákat, madarakat, kutakat varázsol elő. A kovácsok az észet monda szerint is istenszerű lények, akiket csak a maguk gyártotta fegyverrel lehet legyőzni. A kovácsok ilyen, szinte istennek kijáró tisztelete megvolt a régi mongoloknál, a türköknél és a kaukázusi népeknél, pl. az abházoknál;² közös kincsük ez a finnugorokkal, talán mindnyájunknál közös iráni forrásból táplálkozik. Az iráni ősmonda szerint, amit aztán Ferdouszi beleolvasztott eposzába, a gonosz sárkánykirály, Dhahhak ezeréves uralma alól Káve, a kovács szabadítja meg a népet: hadat szervez és bőrkötényét tűzi ki a felkelés zászlajául, és végül is a felkelés teljes győzelme trónra juttatja Feridunt, az iráni nemzeti dinasztia őst. Az iráni lobogó valóban egy bőrből szabott kovácskötény volt, amelyet arannyal és drágakövekkel borítottak. Az arab hódítók a Quadisziya mellett vívott csatában (636–637) ezt a rendkívül becses nemzeti ereklyét elzárkányolták s darabokra vágva egymás közt felosztották. A Dhahhak-monda magva megvan már az Avestában (i. e. VI. sz.), ez pedig, természetesen, még régibb mondaanyagból származik. A perzsa királyság megalakulásánál tehát egy kovács, Káva játssza a főszerepet. Már itt a névben rejlik کَوی (kávi = bölcs) jelentés arra mutat, hogy eredetileg bűvös erőt tulajdonítottak ennek a perzsa kovácsnak, ugyanúgy, ahogy később a türk és a mongol khagáni méltóság is az ősi kovács-istenség vagy kovács-királyság hitében gyökerezik. Ez a hit egyebek között azt tanítja, hogy a kovács-isten az égből izzó vastárgyakat, fegyvereket és szerszámokat dobál le abból a célból, hogy a nagy tervei végrehajtására kiszemelt kivételes képességű személyeket kiválassza. És ez a vallásos színekkel átszőtt hagyomány olyan régi, hogy már a világ legregibb népének tartott szkítáknál is élt. Egy szkíta monda szerint Targitaosznak, aki a végtelen kiterjedésű szkíta füvespusztán élt, három fia volt, akik apjuk után közösen uralkodtak. Történt pedig egyszer, hogy arancsésze, aranyeke és aranyjárom hullt az égből. Amikor a legidősebb fel akarta venni ezeket a tárgyakat, láng csapott ki belőlük s összeégették a fiú kezét. A következő fiú is így járt, és csak a legkisebbik fiú tudta felszedni őket, — megragadta a tüzes harci bárdot is, őt nem égette össze, s így ő lett király az egész szkíta föld felett. Ez a történet időszámításunk előtt 1500-ra időzíthető, tehát a vaskor kezdetére. A három fiú a nép három társadalmi rétegét jelképezi, és feltűnő a szkíta, perzsa, mongol és finnugor mondákban a legkisebb fiú trónöröklése, illetve előnye az osztozkodásnál az idősebb fiúkkal szemben. Ezt látjuk Feridum történeténél, aki legkisebb fiának adja Iránt, a másik kettőnek a távolabbi országrészeket. Csingisznél is: a legkisebb fiú kapta az atyai jurtát, a többiek a távoli földeket örökölték. Kalevipoeg is Kalev vezér legkisebb fia, mégis ő öröklí a királyságot. A magyar népmesék híven őrzik még ezt az ősi trónöröklési szokást, ezekben is a legkisebbik fiú vág bátyjai elé, s ő lesz a király. A három fiú szerepeltetése a papok, katonák és nép hármas tagozódásának felel meg, és a primogenitúrával szemben az ultimogenitúra elsőségét példázza.

¹ MARTTI HAAVIO: Väinämöinen, Helsinki, 1952. Suomalainen Tiedeakatemia Kiad.

² Az abházokról, akikkel a magyarok a honfoglalás előtt szintén érintkeztek, eddig alig esett szó. Pedig népi eposzuknak éppen a kovács-istenségre vonatkozó részletei rendkívül érdekesek. Az abház mondák hőse, Szaszrikva izzó állapotban születik meg. Anyja, Ajnar kovácsért küld, aki rögtön látja mi a helyzet és mit kell tennie: az izzó csecsemőt műhelyébe viszi és ott vassal eteti meg. Világos tehát: a főhős megszületésében a vas születését példázza a monda. Továbbá: hogy a kovács, a homo faber, a sorsdöntő bűvös igék és varázslatok legfőbb birtokosa.

Miért időzöm ilyen sokáig a kovács-istenség, illetve kovács-királyság tárgyalásánál? Azért, mert ebből a korszakból és ebből a mondarétegből származik a legrégebb ismert ősmagyar vagy, pontosabban, hun mondánk: isten kardja is. A hunok valószínűleg már ott, a szkíta pusztákon ismerték meg és szívták a maguk műveltségébe ezt a mondát. Arany János mondja „Naiv eposzunk” című tanulmányában, hogy a népmese, e prózai előadású költemény nem regénye a népnek, hanem valóságos *eposza*, a monda pedig a nép története. Ez a túlságosan éles határvonal a mese és monda között a valóságban teljesen elmosódott: az ősi mondák mesék formájában élnek tovább mindmáig. Így a 3500 éves szkíta monda tovább él magyar mesében, amely Erdélyi János „Magyar népköltészeti gyűjtemény”-éből vált ismeretessé az irodalomban. A mese címe: „A titkolózó kisiú és az ő kis kardja.” Ez a mese több tekintetben rendkívül érdekes. Először is úgy indul, mint az ősi patriarkális királyságok története, mint akár Targitaosz szkíta fejedelem, Temudzsin mongol ifjú vagy Kalev észet vezér története: puritán egyszerűségbe, szegénységbe születik bele a tüzesarcú kisiú, aki kardhüvellyel a derekán jön világra. A kis kardhüvely a gyerekkel együtt növekedik. S ugyanazon a napon, melyen a kisiú megszületett, kiűtötte magát a kis kertben egy kardhegy, mely éppen úgy növekedett, mint a kisiú oldalán a kardhüvely. Mikor a kard teljesen kinőtt a földből, az időközben ifjúvá cseperedett kisiú kirántotta a földből a ragyogó pengét, a hüvelybe illesztette, s aznap éjszaka csodálatos álmot látott, amelyet azonban senkinek, még tulajdon édesanyjának sem hajlandó elmondani. Egészen rövidre fogva a hosszú és izgalmas történetet, a bátor legény veszedelmes viszontagságokat él át, de minden veszélyből kisérti csodálatos kardja és éles esze. Ez a két hűséges segítőtársa végül is megszerezte neki a magyar királyságot... Legszívesebben idézném az egész mesét, de egy részletére feltétlenül ki kell térnem. „Egyedül ment a bátor vitéz a török császárhoz. A vén boszorkánnyal az udvaron találkozott, ki suttogva mondá neki: most jöttél utoljára szép Törökországba. A kard csördült. Az ifjú rá se hallgatott a banya szavára. Mikor a király küszöbén átlépett, tizenöt fegyveres török állott vele szemben. Kiugrott a kard a hüvelyéből, s a törököket mind gombódára vagdalta; a királyt nem bántotta, hanem ismét hüvelyébe szaladt. Éjszaka a vén boszorkány el akarta lopni a kardját az ifjúnak: de a kard kiugrott, s a boszorkány vasorrát lecsapta.” Lehetetlen itt az észet monda hőisére, Kalevipoege nem gondolnunk, aki szintén csodálatos kardot kapott a sorstól. Ezt a kardot a Pejpusz-tó varázslója el akarta lopni, míg a hős aludt. Minden bűvös tudományát összeszedve, a varázsló végül is elemelte a kardot, de a kard, ez a külön életet élő tárgy a hídon kicsuszott a varázsló hóna alól és a folyóba ugrott, ahova már nem követte a tolvaj...

Az ősi kovács-isten kultuszának nyomait, az égből ledobott tüzes tárgyak hagyományát őrzi Diószegi Vilmos sámánokról szóló úttörő könyvének története a „közüngű”-ről. Egyik sámán elmondta, hogy egy kivájt kövön tüzes fémlapot talált. Ezt égi ajándéknak tekintette, varázseszköznek használta — azt tartotta: „éppen azért van ereje, mert olyan tüzes.” A szerző úgy látszik zavarban van a szó eredetét illetően. (Hogy ez mi? Bevallom még ma sem tudom.) Nos, a szó helyes alakja: *Közüngű*, már az ótörkben ismeretes név és eszköz, a *közün* = mutatkozni, láthatóvá válni, megjelenni szó származékai *közüngü* (vagy *küzüngü*) pedig egészen pontosan ennyit jelent: *tükrör*...³

Még valamit a kovács-istenség kultuszáról. A kovács-király ótörk neve: *tarqan* vagy *tarchan*. Mongol neve *darchan*. Amikor a kovács-királyság eredeti hivatása és jelentősége megváltozott, nagymértékben módosult a szó eredeti jelentése is, és már a VIII. században az ó-törkben magas méltóságot jelentő szó lett belőle. Én mongóliai utam alkalmával, 1954. július 12-én, megérkezésem első napján már *déltem* a mongol *darchan* szó első jelentését. Abban a különös izgalomban volt részem, hogy ott lehettem a „három férfias játék”, a nyilazás, lófuttatás és a birkózás lefolyásánál. Az a birkózó, aki valamennyi társát legyőzte, mint minden évben, ezúttal is nemcsak jutalmat, hanem rangot is kapott: „*darchan* avraga” — ami

³ Sámánok nyomában Szibéria földjén, 216. l. (Magvető, 1960.)

ennyit jelent: a legyőzhetetlen óriás. Nemsokára azután megtudtam, hogy a darchan szó egyszerűen kovácsot is jelent. Ugyancsak ott, Mongóliában hallottam egy olyan sámánról, aki kovács is egy személyben. Míg ezeket a sorokat írom, arra kell gondolnom, hogy ez a mai mongol kovács a fejlődés legelső fokát képviseli, hiszen az ősidőkben kovácsság és sámánság egy személyben összpontosult: állandó közvetlen érintkezés a fújtató szította tűzzel és a tűzben izzított vas formálása-edzése: tűzímádás és teremtés. Szerintem a darchan (tarqan) szó összetétel, az első tagja a szanskrit eredetű *darni* (tarni) = varázsige szóból alakult, a második tagja pedig = khán, király. Tehát az egész szó *táltoskirályt* jelentene, az én értelemezésem szerint.^{6a} A szónak ismerjük nőnemű alakját is: *tarim*. Ez az alak a korra mutathat vissza — a matriarchátus korára —, amikor még asszonyok kezében volt a varázsdob és a varázstűkör... Meg kell még említenem, hogy az ősmondáknak e legősibb rétegét fészegető szó a mai Magyarország egyes helyneveiben él tovább *Tárkány* alakban. Íme, ez is egyik morzsája ősköltészetünknek...

*

Többen megírták: a matriarchátus, az anyajogú társadalom nyomai több finnugor nép szokásaiban kimutathatók. Ha finnugor nyelvrokonaink ősi mondáit s népmeséinket e tekintetben megvizsgáljuk, meglepő új eredményekre bukkanunk. A Kalevala legrégebbi rétege ebből a korból származik — Louhi, Észak úrasszonya, az anyajogú társadalom képviselője, s a két kovács-isten eget-földet-tengert felforgató harca: az anyajogú társadalom küzdelme az előretörő új rendszerrel, az apajogú társadalommal. Lássuk, ha mégoly röviden is, ennek bizonyítását. A 18. énekből kiderül, hogy Louhinak *van férje is*, de rá senki sem hallgat, mindenki csak Louhi szavára, intésére figyel, neki engedelmeskednek. A két kovács-hős Louhihoz megy lánykérőbe, Louhi legidősebb lányát Ilmarinen kapja meg. De ott kell dolgoznia, míg meg nem építi a tarkatetős csodaszerszámot a Szampót. Az ércolvasztásnál férfirabszolgák dolgoznak a főkovács keze alatt, s hét napi szakadatlan és fáradhatatlan munkával arany, ezüst, réz után vasat sikerül olvasztania s kikalapálja a só-, liszt- s pénzörlő csodagépezetet. Most megkapja Louhi lányát, de mikor ez elpusztul, s a főkovács újabb lánykérése Louhinál balul üt ki, Kalevala férfi-hősei — bátran mondhatjuk — férfi-varázslói — összefognak a varázslónő ellen. Az eposz Louhit undok szörnyetegnek festi le, amikor a három varázslóval a tengeren megütközik. A varázslónőt, a „boszorkányt” kétségbeesett erőfeszítéssel tudják csak leverni, de még ekkor is, amikor megtépve, leverve a tengerbe zuhan, magával rántja a csodaszerszámot, amely darabokra törve fordul bele a hullámokba.

Louhi, nyilvánvaló, régebbi varázsló, s az *egész ország férfinépével rendelkezik*. De amikor értesül róla, hogy a Szampót elrabolta tőle építője, már sejti, hogy az ő világa leáldozóban van:

„Louhi, Észak úrasszonya
Nagy haragra föllobbana,
Véli: megdől már hatalma,
Összeomlik uradalma.”

Pár pillanatnyi elkeseredés után már intézkedik is. Ismét hangsúlyozom: a férje ezekben a sorsdöntő pillanatokban sehol sem szerepel — Louhi maga hívja gyűlésbe, majd hadba a férfinépet:

„Louhi, Észak úrasszonya
Északhont gyűlésbe hívja.
Serege rögtön íjat öltön,
Katonaság kardot kössön,

^{6a} Hasonló, többé-kevésbé elhomályosult ó-türk összetételek: burqan, 'Buddha' (*bur = Buddha + qan); itt is szanszkrit eredetű szó és a türk qan összetételével állunk szemben. Továbbá a *yitiqan*, 'hetevenécsilag' *yiit*, 'hét' és *qan*, 'király' szavak összetétele. (A. v. GABAIN: Alttürkische Grammatik. 60. l.)

Bárkát épít Pohjolának,
Csata-csónakot csináltat.
Bárka népét besorozza,
Hadfiait helyrehozza,
Mint a kácsa kicsikéit,
Réce rendezi csibéit,
Kardforgató száz leventét,
Íjhordozó hősök ezrét...

Louhi hatalmas személyiség, és varázserő dolgában is bizvást versenyre kel ellenfeleivel: megvan az a bűvös tudománya, hogy átváltozik óriási szárnyas lénné, mely félig keselyű, félig öregasszony, s egész sereget szed szárnyaira, úgy repül támadásra... Varázslásban, úgy látszik, egyenlők. De van valami, amit amazok jobban tudnak nála: ez a vas megmunkálásának tudománya. Úgy látszik a finnugorságnál a vas felfedezése hozta meg a fordulatot: a hosszú időn át gyengülő, bomladozó matriarchátus megdöntését — ahogy a matriarchátus mindenható megtestesítője, Louhi maga mondja ki ezt az igazságot: „Már hatalmam hitvánnyá lett, Méltóságom mélyre süllyedt...” Louhi alakja és a köréje csoportosuló eseménysor egyúttal rávilágít népmeséink fontos és sűrűn szereplő rossztét-lélek figurájának, a boszorkánynak kialakulására. Mint többször említettem, az ősidőben a varázslók is nők voltak. Hivatásuk természetesen nem a rontás, nem az ártás, hanem elsősorban a gyógyítás, a segítség volt. Szép nők voltak ezek, termetre is, arcra is elűtők a tömegetől, akik külsejükkel is lenyűgöző erőt tudtak sugározni. A boszorkány szó, mely iráni — és nem török eredetű — *برزگان* *bozorgán*³⁰ eredeti jelentése: nagy, szent, bölcs. Ez a szóalak a *bozorg* 'nagy' szó többese, de mint főnév egyesszámú jelentésben volt használatos, mint az izdán isten szó is, mely eredetileg *isteneket* jelentett. Amikor az apajogú társadalom győzött, a férfivezetők ugyanúgy jártak el a boszorkányokkal, mint a férfi varázslókkal később a keresztény papok. Így lett a boszorkányok tanyája a sötétség országa; így lettek a sugárszép varázslónők gonosz, rút vénasszonyok, akik csak elvétve, nagy ritkán tesznek jót valakivel, ha sikerül hiúságuknál megfogni őket. Louhi története a két társadalmi rend véres összeütközésének rajza, de az is világos, hogy maga a monda az apajogú társadalom kialakulása után jött létre ebben a formában és szellemben.

A vogul és osztják teremtési mondák mind az anyajogú társadalom szellemében fogantak. „A föld keletkezésének szent regéje” első soraiban a tundra-halmi asszonnyal és öreg emberével ismerkedünk meg, az első emberpárral. Amikor az ének együtt említi őket, mindig az asszony áll az első helyen. A férfi soha nem megy ki a házból, mindig csak a nő s ő rendelkezik. S amikor felesége egyszer eltűnik, a férfi, *habár kimennie nem szabad*, e napra feleségét keresni íme kimegy.” Amikor az asszony gyereket szül, a férfinak nem szabad odamennie hozzá. A hitregebeli istenség-párok említésekor még véletlenül sem halljuk a férfi nevét elsőül kimondani, mindenkor a nő az elsőség. Bár Munkácsi prózának jegyezte le végig, *én eleitől végig versnek, énekelt versnek tartom*. Hallgassuk csak meg: milyen tisztán csengenek a hármas tagolású ritmus-egységek, s a 4|3 [2 + 2|3!]-asok!

Tundra fok	tunrä - szachl
asszonya,	ékwälg
örege	äjkälg
éldegél.	älelg.
egy jég-holló	akw jánk chulach

³⁰ *Boszorkány* szavunk megvan a votjákban (udmurt) is *busztürgan*, 'fürdőben lakó rossz szellem' jelenté. ben. Itt a szóban jelentkező *t* hang valószínűleg a votják *busztüran* = 'izzasztani' ige hatására nyomult be a szóba. Egyébként a szó a votjákban nem egyértelműen rossz szellemet jelent, aki az ember mellére nehezedik, hanem olyat, aki egyeseknek kedvezni is szokott, hajukat, szakállukat kigöndöríti. (Удмуртско-Русский Словарь. Москва, 1948.)

velük él.
 ház két-fél része
 merő víz.
 föld | nincsen.
 ki az | öreg
 sosem kél |
 kinn a | föld
 miféle
 nem is véli.

ányszeig.
 kwol kitpál-núpel
 akw-músz vit
 má | átyim.
 ájká | kwonā
 at kwáli |
 kwoni | má
 mat-churip
 at va'itā. |

Azért idézem ennek az éneknek kezdetét, hogy megmutassam: *már ez a világosan versnek jel nem ismert részlet is milyen tisztán osztja azokat a ritmus-egységeket, melyek — mint később látni fogjuk — olyan jellemzőek a lovas nomád kultúra verselésére*: rövid, pergő verssorok, rövid lélekzetű dallam sorok szövegrészei, 3, 6, 7 és 8 (1 + 4 + 3) szótagú versmondatokba rendeződnek. Különösen fontos a 7 szótagú, 4|3 tagolású sor megjelenése, amely olyan fontos szerepet játszik majd az ugorok, türkök, mongolok népköltészetében, s amelyet az ómagyar Mária-siralom visz át egy gyökeresen más kultúrába...

De egyelőre az ugor anyajogú társadalom jellemzésénél tartunk. A vogul énekek a hitregebeli istenségpárok elősorolásakor véletlenül sem említik elsőül a férfi nevét — mindenkor a nőé az elsőség. De ne gondoljuk, hogy ilyen gépíes és formális vonásban merül ki ennek a társadalmi rendnek ábrázolása. „Az ég és föld előntetésének éneke” két hőse az isteni ikerpár: Arany-Káltesz és Arany-áter. Az ének valóságos kis eposz. Az első feléig a kezdeményező, szervező, tanácsadó mindig a nővér, — öccse pedig engedelmesen és jószívvel közreműködik a nővér-kigondolta tervek végrehajtásában. Lássuk, hogy közli ezt velünk maga a szöveg:

„Moszathalmon nőtt várban,
 tundrahalmon nőtt várban
 hosszan éltek vagy röviden éltek.
 Arany-Káltesz egyszercsak öccséhez így szól:
 „Öcskös, moszathalmi, tundrahalmi várunkban
 ember nélkül nagy kis időt várunk még?
 Űrnők lakta, hősök lakta tájra
 induljunk el tüstént!”
 Nénjéhez ekkor öccse imígy szól:
 „Hogy mennénk? Hisz nincs mire ülnünk!”
 Nénje Arany-Káltesz felele néki:
 „Hajdanta, midőn anyánk s atyánk
 élt vala még,
 óljukban vala
 naphímes hét lo,
 óljukban vala
 hószínű hét ló.
 Omlott ólhoz
 menj ki te, kedvesem;
 valaha egy kanca itt
 csikót ellik vala,
 e csikót társai
 jól letaposták:
 omladék helyén
 áss csak le mélyen,
 megleled a csikót
 egy rőfnyi mélyen.”

És most a hős ugyanúgy találja meg az omladék közt a szemétben a csikó tetemét, mint ahogyan a mi népmeséinkben történik. A fiú hazaviszi a döglött csikót, nővére pedig élő vízzel feléleszti, s íme szárnyas táltos ló válik belőle:

„Egyik fél orralikából
tűzes szikra tódul,
másik fél orralikából
perzselő füst tódul.

Hegyezi fülét minden zajra:
Két fűszál összeér:
füle ezt is hallja,
két nyírfaág összeér:
füle ezt is hallja.
Hétszengőjű csengős nyeret
terítnek hátára
s mind a ketten
felpattannak rája.
Két ég, két menny közzé
szállnak, mint a szélvész.
Míg subájuk szárnyát
maguk alá gyűrik:
más nép lakta úrnős tájra értek,
más nép lakta uras tájra tértek.”

Egy másik, „A hős éneke” című így mondja el a hitvány kis elsőfű ló (akw pum lú) átváltozását harmadfű (chürem pum) táltossá:

„Hát a hős kiszalad,
Ménest lát, hét lovat.
Hej, hitvány mindegyik:
nem is teste súlyátul,
csak nevetlen ujjátul
lábok már megrogyik.
Egy első-fű lófió
áll odébb, nem mozdul:
bámulja az ifjú hőst
mint valami ösmerőst.
Szól a hős: „Az apád rothadt vérit!
Szemed reám mit pislogat?
Hisz náladnál különb lovak
nem is festi súlyomtul,
csak nevetlen ujjomtul
egy-kettőre megrogytak —
Nálok talán különb vagy?”

Most a hős hozzálép, megragadja a girhes csikót, hogy gerince csaknem kifordul. „Hat-karikájú karikás zablát” rak foga közé: erre másodfű lóvá változik; „napdiszítésű díszes nyeret” vet a ló hátára — erre harmadfű szép ló kerekedik belőle: mikor a hős a hasalószijat akarja rákapcsolni, akkor már rüg-vág, mint a vadállat: csak mikor három bordája betörik, akkor adja be derekát — de attól kezdve aztán hűséges segítőtársa lesz urának. Sok magyar

népmeséből idézhetnék idevágó részletet. De egyelőre elégedjünk meg egy csángó és egy szalontai mesével: 1. „kiment a legény, hogy nyergeljen meg egy lovat a királyi istállóba. Találkozott egy öregasszonnyal az udvaron. Azt mondja:

— Fiam, neked én tanácsolom, hogy mit művelj: Azt mondom neked, hogy apádnak nagyon sok ménese vagyon, amelyik legutoljára jó bé abból, azt nyergeld meg. Amelyik sánta, a legrosszabbikat.

Ő ki és fogta azt a lovat, a ki leghátul jött haza a ménessel. Megkantározta azonnal, s hát a ló kezdett véle beszélteni.

— — — — —
— Na tisztelt | gazdám, || mán most apádnak || van az |
istállóban, | a színy alatt || egy régi | kantárja ||
régi | nyerge || nyergelj fel | azzal. ||

Megtette | azt is. ||
Na — mondja | neki — || most mán | vezess ki ||
a kapun | küjél | engemet. || Az udvaron | ne ülj reám. ||
Mondja a | ló neki. ||

— Felültél, | kicsi gazdám? ||
— Fel.
— Hunyd bé a | szemedet. | Hogy mejünk? || Mind a
súlyom, | vaj mind a | gondolat? || Addig | fel ne nyisd
a | szemedet, | míg én | nem szólok | egyet. ||

Mentek hegyen | völgyön | keresztül, || míg elérték |
a rézhidat. || Látja hogy egy | hídlás || hiányzik a ||
hídból. stb.

2. Na, kitőtt az esztendő, a vasóru bába aszondta a királyfinak, hogy válasszon a minesbül egy lovat. De a kiráji aszondta, hogy nem kell néki a minesbül egyik se, jó lesz néki az a vín kehes is, amék ott a szemétdombon hempereg. Hiába próbálta a vasóru bába lebeszélni, csak megmaradt a kehes lú mellett, hát vígre mégis megkapta. Húzta, tőlt a lovat, alig tudott véle a kapun keresztül jutni. De amikor ott ráült, a kehes lú megrázkódott, oszt egyszeribe ojam paripa lett belőle, hogy a minesbe egy se vót ojan. Háromszor se pislantott a szemivel, mán ott vótak a világ legszebb asszonyának a háza előtt . . .”

„Az ég és föld elöntetésének éneke”, mint minden ősi eposz, kezdetétől a végéig a társadalmi formák fejlődésének különböző fokait mutatja, jelöl annak, hogy különböző részeinek más és más kor adta az anyagát: az első felén az anyajogú társadalom éles vonásait látjuk, úgy az ének közepetájt a hős eltépi magát nénje gyámkodása alól, s ettől kezdve a patriarchátus jellemző jegyei érvényesülnek:

„Arany-átért kezdi
Kezdi kerülni az álom.
Fölkele, íme,
kiméne a házból,
nénje s lova nélkül,
gyalogszerrel
feje után indul,
orra után indul . . .”

Ugyanennek az éneknek további részei már a törzsi szervezet, a totemizmus korának határozott vonásait mutatják.

Már az anyajogú társadalom is vérrokonság tudatán alapuló nemzetségi közösségbe való tömörülést jelentett; de itt nők kezében volt az irányítás és anyai ágon tartották számon a leszármazást. Ennek a rendszernek emléke az apajogú társadalomban tovább élt olyan módon, hogy a nemzetség őseként az ősanját tartották számon. Az ősanják, a hagyomány szerint csodálatos módon, férfi nélkül fogannak. A mongol hagyomány szerint a Bordzsigin-nemzetség ősanja, Alan-koa így fogant három fiút: „Éjszakáról éjszakára egy ragyogó aranyos férfi jött hozzám a jurta fényeresztő nyílásának vagy az ajtó homlokzatnak fénynyalábján, megcirógatta hasamat és fénysugara méhembe hatolt.”

A vogul teremtszövegekben az emberiség ősanjának kérdésére, hogy az ember hogyan fog megteremtődni, a Felső ég-isten ezt üzeni:

„Erdőben ha fa tövít
friss vessző benővi: vesszejét tapossad,
friss fű ha benővi: fűvét tapossad:
méhbeli hét fi úgy szülemlék
méhbeli hét leány úgy szülemlék.”

Meg kell itt jegyeznem, hogy a voguloknál a szerelmi érintkezésre ma is ezt a virágnyelvi kifejezést használják: elmentek vesszőt taposni, fűvet taposni.

Béla király névtelen jegyzője elmondja — nyilván a nemzetség hagyományát foglalva írásba —, hogy Álmos anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy reászállván teherbe ejtette őt. A turul, ami egyébként az Árpád-nemzetség istenmadara, a vogul regék szókincsének tanúsága szerint *fehér sas* jelent. A magyar népmese pedig egyik hősének, Vizi Sándornak fogantatását úgy mondja el, hogy anyja, a szegény özvegy egyszer az erdő szélén erősen megszomjazott, s ivott a kősziklából előcsörgedező vízből. Szedett egy kis fát, s mit érez? Azt érzi, hogy terhes lett. — Hasonló csodálatos fogantatást elbeszélő meséink a mondabeli ősanják férfi nélkül történt fogantatásának motívumát őrizték meg.

A vadászó-halászó életmóddal függ össze az a hiedelem, hogy a nemzetség őse állat volt — aszerint, hogy apajogú társadalomból származik-e a hagyomány vagy még régebből —, nőstény vagy himállat. Természetszerűen már a legrégibb időkben fellép ez állatoknak istenként való tisztelte. Ez a felfogás, a totemhit és a vele kapcsolatos sámán-papság nemcsak a finnugor népek sajátja, megvolt a többi nép őskorában is — egyes primitív fokon élő népeknél ma is megvan. De ebből nem az következik, amit a magyar ősmondák egyik túlzó kritikusa egyébként kitűnő irodalomtörténészünk vallott, aki a húszas évek germán filológiájának módszerével következtetett, hogy mivel a totem-hit, a sámán vallás más népek őskorára is jellemző, a finnugorság totem-hitéről és sámánvallásáról beszélni nem érdemes.⁴

Éppen azért kell erről beszélnünk, mivel igen sok nyomát megtaláljuk nyelvünkben, népköltészetünkben, s ami kép ezekből a nyomokból kikerekedik, az *árnyalatokban legalábbis* mást mutat, mint amit az eddig ismert népek műveltségének messze múltjából ismerünk. És itt éppen az árnyalatok igen fontosak — éppen ezekkel tudjuk gazdagítani az egyetemes műveltségről eddig kialakult képet —, mindenekelőtt mégis saját magunknak tartozunk azzal, hogy megpróbáljunk saját portánkon rendet teremteni.

Van egy vogul rege, amelynek hőse medveapától és emberi anyától származott. A medve elrabolja a fiú anyját, s „az asszonnyal mint férfi a nővel, úgy él.” Az asszony viselős lett, kislífiat szült. Az újszülöttnak feje, keze: mint az embereké, köldökétől lefelé szőrös, mint a medve. A hatalmas erejű kislífiú agyonüti medveapját — csak így tud anyjostul megmenekülni tőle.

⁴ KIRÁLY GYÖRGY: A magyar ősköltészet, Budapest, 1921. Ethika-könyvtár, 46—47.

A medvefiú aztán elindul szerencsét próbálni, útközben két társra talál, megérkeznak az alvilág lejáratahoz, két társa leereszti, ott megszabadítja a háromfejű sárkánytól az elrabolt három szép leányt. Mikor aztán a társaknak fel kellett volna húzniuk őket kötélen, a három leányt felhúzták, a medvefiúval pedig eleresztik a kötelet, s az visszazuhan a mélybe. Onnan egy sas hátán felrepül a föld színére, megtalálja a lányokat, egyiket feleségül veszi. Áruló társait világga kergeti.

Eddig a vogul rege.

Nos, a magyarban több mese is van, amelyek csaknem szóról szóra ennek a vogul mesének változatai. E változatok két csoportra oszlanak:

Az első csoport meséinek hősét Kilencnek vagy Negyvenkilencnek hívják, olyan erősek, hogy kilenc vagy negyvenkilenc helyett esznek, de erejük is annyi ember erejének felel meg. Csak a vogul mese eleje hiányzik a magyar mesékből, éppen az a része, amely elárulja ennek a rendkívüli erőnek a forrását, hogy ti. medve volt az apjuk. Az egyik magyar változat (Medve Jankó) már közlékenyebb: elmondja, hogy a hőst azért hívják Medve Jankónak, mert *agyon-ültött egy medvét*. Csak azt nem mondja meg, hogy ez a medve történetesen tulajdon apja volt.

A másik típus hősének neve „Fehérlófia”,⁵ mivel fehér ló volt az apja. A mese egyébként pontosan követi a Medve Jankó, Kilenc, Negyvenkilenc típusú mesék és a vogul mese menetét. Világos, hogy az ugarság két totem állatjával és a tőle származó nemzetség mondájával van dolgunk.

Tudjuk, hogy a vogul (manysi) és osztják (chanti) nemzetségek mai napig *mőš* és *por* nevű frátriákra oszlanak.⁶ A *mőš* frátriák (nevük azonos a *mánysi* népnévvel és így a magyar népnév első tagjával) a lókultusz, a *por* frátriák pedig a medvekultusz ápolói. Az imént ismertetett két magyar népmesecsoporthoz ennek a két obi-ugor frátria származás-mondáinak folytatásai a magyar népköltészetben, amelynek elemeit az elmondottak után joggal tarthatjuk ősieknak. . . . Főleg népmeséinkből tudunk sok-sok ilyen kétségtelenül ősi, az ugor-korszakból eredő részletet kiragadni. De bizvást fordulhatunk e tekintetben gyerekjátékainkhoz is. Lássunk legalább egy ilyen példát. A Benedek Elek és Sebesi Jób gyűjtötte „Gyermek- és játékdalok” között⁷ találjuk a *fejsze játékot*, amelynek leírása a következő:

A bíró, kit még a játék kezdetén megválasztanak, kiáll a körből, s rendre kérdi a körben álló gyerekektől: „Ki lopta el a fészét?”

Mindenik a szomszédjára hányja a vizes lepedőt, s miután egyik sem vall magára, a bíró felkiált: „Majd megvállik, ki lopta el a fészét!” A lehető leggyorsabban elkezdnek forogni, kiki saját tengelye körül, aki legelőször szédül el és esik le a földre, arra rákiáltják: „Tolvaj! tolvaj! te loptad el a fészét!” Első hallásra el kell csodálkoznunk: Hogy kerül a fejsze a gyerek kezébe? Hiszen a jó fejsze mindig, minden paraszti gazdaságban féltve őrzött kincs! Hogy lehetett ebből gyerekjáték? És a gyors forgás körbe-körbe és a végén a kegyetlen ítélet! A voguloknál megtaláljuk ennek a magyar gyerekjátéknak nagyon is komoly, felnőtt változatát. Az ugoroknál a vaskorszak kezdete óta valósággal babonás tisztelet vette körül a vasszerszámokat. Ha egy ilyen tárgy elveszett, a sámánhoz (a bíró!) fordult a károsult, a sámánnak két nyomozási mód állt rendelkezésére: a gyanúsítottak előtt medveinat perzselt, amitől igen féltek, mivel a sámán mondókája a művelet közben arról szólt, hogy a tettes keze, lába össze fog zsugorodni, s inkább előadta a lopott tárgyat, mintsem elnyomorodásnak tegye ki magát. A másik lehetőség: a gyanúsítottnak el kellett mondania, *sőt el kellett énekelnie* a nagy esküt. Ez olyan szörnységes átkokat ont a bűnös fejére, hogy aki ezt elénekli, semmiképp sem lehet a tettes. De ha az inbűvöléstől is, a nagy eskü eléneklésétől is visszariadtak, akkor a sámán

⁵ KOVÁCS ÁGNES: Kalotaszegi népmesék. II. 108.

⁶ HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek. Gondolat. 1962. 88–89. l. — V. N. CSERNYECOV: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Budapest. 1949. Keleturópai Tudományos Intézet.

⁷ Magyar népköltési gyűjtemény, III. 1882.

irányításával, hangos üvöltözés és gyors pörgés közepette rúdlás következett, amikor a sámán sugalmazására földreest a bűnös ....

*

Tudjuk, hogy a magyarság mint lovas nép lép be a történelembe. Eddigi fejtegetéseink nagyrészt azt a tételt igyekeztek bizonyítani, hogy ennek a lovaskultúrának előzményei az ugor korban már kialakultak. Így hát a hazát kereső ősmagyarság, ha tanult is — és biztosan nem is keveset — a vele kapcsolatba került török és iráni népcsoportoktól, mégsem kell úgy elképzelnünk ezt a hatást, mint ami egy alacsony műveltségű, kezdetleges népből lovas, harcos, hadszervező, nagyszerű, elsőprő harci taktikával rendelkező, államalkotásra alkalmas népet fejlesztett volna ki. A magyarokban a honfoglalás után ezer éven át élt a hagyomány, amely szerint őseink lóáldozatot — fehér lovat — mutattak be az Ég-istennek — de *irodalmi ábrázolásainkban még utalást sem találunk sehol, hogy milyen szöveget mondott a sámán a lóáldozat bemutatásakor* —, a táltos, a sámán, kardját belemeríti a kiválasztott, hibátlan, hófehér ló szügyébe, s mindez némán történik. És egy századon át süvölt a panasz szakadatlan, hogy „semink sincs, — ha legalább csak egy morzsányi töredék maradt volna reánk abból, amit a táltos mond az áldozat bemutatásakor!” Azt ugyanis bárki kitalálhatta, hogy *istentisztelet, szertartás nincs szöveg nélkül*. Erre vonatkozóan a következőket kell mondanom: Nemcsak morzsák maradtak fenn ebből a szertartásból, hanem kerek, teljes művek, a lóáldozás bemutatásakor ének formájában mondott imák — vogul nyelven!

Reguly egy ilyen éneket már 1844 januárjában feljegyzett a vogulok közt a Közép-Lozva vidékén. És gondoljuk meg: *ez a lejegyzett ének 119 év óta rendelkezésünkre áll, és pontos képet ad az áldozat egész folyamatáról és a végén az áldozat eredményéről*. És mindez egy olyan remek költői alkotásban, hogy bármely nyelvre lefordítva csodálatot ébresztene az ugarság műveltsége, nagy költői tehetsége iránt. De lássuk hát magát az imát, az éneket, amelyet vogul eredetiből, tehát magyar nyelvemlékből fordítottam úgy, hogy a soronként változó, vagy néha serokon át szabályosan ismétlődő ritmikus egységeket pontosan az eredetihez híven szóltattam meg a rokon magyar nyelven:

I M A

lóáldozat bemutatáskor

A Közép-Lozva vidékén 1844
elején feljegyezte Reguly Antal.

Hét isten felett fénylő
ősz fejű öregcske!
Tavirózsa füledet,
obi-rózsa füledet,
félénk fekete ruca füleként
figyelő füledet
fordítsd mifelénk!
Szemed mint az Ob ragyog,
szemed oly nagy mint az Ob:
ragyogtasd lefelé!

*

Dús ember udvarának köziből
választott vasasszájú szép lovat
vörösfenyőd tövéhez
itt vezetem.

Hét isten közzül
az égi térség legkisebb fia!
Vörösfenyő istengyertya mentén
ereszkedj le ide közzénk.
Vörösfenyő istengyertya mentén
úgy szöktess fel lovunkat:
lába ki ne ficamodjék.
Arany nyakú hét hattyu
szent otthona: szép nagy tó,
ott térdig érő mély vízbe
vezesd be lovunkat.
Köldöke-vágott halandó ember
keze nagy mocskát mossad le róla.
Hogyha már jól lemostad,
naphímű hímes nyerget
csatolj rá!
Lába ha tán gyarló volt,
vas lábat illessz rá.
Háta ha tán gyarló volt,
vas hátat illessz rá
Feje ha tán gyarló volt,
vas fejet illessz rá.

Hét karikás, réz karikás zablát
rakj foga közé.
Fékjét fogjad kemény kézzel:
hét ugrással, hét szökéssel,
hét ugrással, szép szökeléssel
ugrassad őt fel.
Ha az égbe felhágott,
sáraranyból vert ajtót
okos ló orra nyissa ki.
Ősz fejű isten-pár
uralkodik itt fenn:
aranyból vert küszöbén
az ősz fejű isten
vas botja fejére
támaszkodik itten,
nap-hímes nyeregbe
emelkedik itten.
Hét folyó legényei
hasított orrú hét táltosló elé
eresztik lovunkat.
Abroncsként forgó hét ég körül
futatják lovunkat.
Hol férfit riasztó
sötét gödör támad:
pompás ló patája
döngölje simára!

*

Szigva menti leányasszonyt
emlegetnek, áldásosztót:
ló húsát a rost mentében
fonál-nyeső görbe késsel
ossza szét!
Kinek mi az osztályrésze:
ossza szét!

*

Tüze fakadt tüzes táj
kórja közelg, már a zajt
hallom: suhog ruhaszárnya.
Nyersvasból ím, cölöpsort
kezdünk elé leverni,
vasvesszőből sűrű sövényt
kezdünk eléje vonni.
A kór futó útját
vérrel töltött vödörökkel
mind tele locsoljuk,
a baj futó hét keresztútját
éles kés élével
szerteszét szabadljuk.

Vizi ínség verte fi
vizi szerencséje
ím, újra kiáradt;
ágyanak esett atyára
háromszoros életkor
kedves fénye áradt.

Anélkül, hogy agyon akarnám magyarázni ezt a verset,⁸ amely önmagában és önmagáért beszél, csak néhány megjegyzést fűzök hozzá, főleg ritmikai szempontból. Az ének négy részre oszlik, az egyes részeket csillaggal választottam el egymástól. Az első rész éneklése közben történt a ló felvezetése a felszentelt vörösfenyőhöz, az istengyertyához. Ez az első rész az isten megidézése. A második rész alatt már kezdődik és folyik az áldozás, a máglya meggyújtása, a „kiválasztott” fehér ló leölése (karddal!) és belső részeinek — szívének, tüdejének, májának, fejének, lábainak máglyára vetése, a többi részének megsütése, ami aztán az áldozó hívek elesége lett. Az áldozati szertartáson nő nem vehetett részt, mint ahogy egyes ősi énekek szent részének előadásánál sem. Az áldozati ének harmadik részének mondása, recitatív hangon történő éneklése közben darabolták szét a megsütött húst az ünnepség résztvevőinek. A záró részben a sámán már bejelenti a kedvesen fogadott áldozat kedvező következményeit: a pokolból közeledő betegség-isten útját eltorlaszolták; aki nem tudott halat fogni, azt most már elárasztotta a vízi szerencse, a beteg gyógyultan felkelt, az öregnek régi ereje visszatért. S mindezt a sámán már múlt időben, mint bekövetkezett ténnyt jelenti be.

Az éneknek ritmusa tisztán mutatja azokat a vonásokat, amelyeket a lovas nomád kultúra verselésére jellemzőnek tekintek: rövid pergő sorok, amelyeket a kifejezések megismétlése tesz még felfokozottabbá. Szabályosan zárt ritmusról ugyan nem beszélhetünk, mint az Ómagyar Mária-siralomnál, amelynek első sora mindjárt a 4 (2 + 2) || 3 ütembeosztásra ad

⁸ МУНКАОСИ: Vogul Népk. Gyűjt. II. 324.

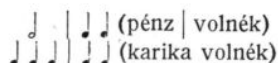
remek példát, három ütemkezdő hangsúlyos szótaggal: *Vólék | síro|lm || tudot|lon*. A *síro|lm* második sora már tiszta 3 | 3 tagolású ritmusegység: *síro|lmol | sé|pedik* — a harmadik sor visszahozza az elsőben megcsendült hét szótagú sort, ugyancsak három hangsúllyal: *bu|ol | á|szok || é|pedek. ||* A negyedik, ötödik és hatodik sor teljesen egyöntetűen azt a különösen csengő, de igen dallamos 2 | 4-es tagolású ütembeosztást mutatja, melyre a vogul népköltészetben is olyan szép példákat találunk, pl.

nu|mel | mi|nne || táw|ling | ú|j 4 || 3
szí|mä || á|chä|tawé 2 || 4
fe|lül | me|ő || to|llas vad 4 || 3 (2 + 2) || (2 + 1)
szí|ve || be|lé|remeg⁹ 2 || 4

Találkozunk itt a vogul énekben, mint más vogul és osztják énekekben is, azzal a jelenséggel, hogy két egymásra következő ritmusegység azért nem kongruens, mivel az egyikben a hangsúlyos szótag után a hangsúlytalanok megszorodnak, mint a magyar gyermekversnek e soraiban:

pénz vol|nék || per|dül|nék 3 || 3 (két hangsúly)
ka|rika vol|nék || for|dul|nék 5 || 3 (két hangsúly)

Világos, hogy a „pénz volnék” időbeli értéke ugyanannyi, mint ezé az ütemé: „karika volnék” — a „karika” szót ugyanis szaporábban ejtjük. Ennek a ritmikai jelenségnek zenei lejegyzése:

 (pénz | volnék)
 (karika volnék)

tehát a duola-rész a triola-résznek időbeli értékben teljesen megfelel.

A lóáldozáskor mondandó énekben, a nomád gyakorlathoz képest feltűnően sok egymásnak pontosan megfelelő, tehát kongruens verssort találunk. Mindjárt az elején:

<i>Tá vi ró zsa fü ledet</i>	4 3 (vö. volék síro lm tudot lon)
<i>ó bi ró zsa fü ledet</i>	4 3
<i>figy elő fü ledet</i>	3 3 (vö. síro lmol se pedik)
<i>for dítsad mi fel énk</i>	3 3

Amint az ének eleje, ugyanúgy a vége is ilyen erősen üti meg ezeket a szabályosan ismétlődő dallamegységeket:

Ná|jä | szas|tén || ná|jin | szá|n (4 || 3) Tú|ze | fa|kad|t || tű|zes tá|j 4 || 3
té|ren | ké|pel || ré|chtén | szu|j (4 || 3) kór|ja | kö|zelg || már | a | zajt 4 || 3
szu|jtelténát || láw|éltawé (4 || 4) hal|lom | su|hog || ru|ha szár|nya 4 || 4

Figyeljük meg a 4 || 4 | 2-es és a rá következő 4 || 4-es sorokat:

Vör|ös fe|nyő || is|ten-gy|ertya | men|tén
eresz|kedj le || ide kö|zénk

és végül még csak egyet említek a kínálkozó sok érdekes példából: Kétszer egymás után, egymásnak pontosan megfelelő a 3 | 4 | 3-as ütemű sorok:

⁹ MUNKÁCSI: Vogul Népk. Gyűjt. I. 86.

Dús ember ló-udvara közibül	3 4 3
Választott vasasszájú jó lovat	3 4 3
Vörös fenyőd tővéhöz	4 3
itt vezetem ¹⁰	4 (1 + 3)

Már itt kimondom azt a meggyőződésemet, amelyet legközelebbi rokonaink költészetéből vett példák özönével erősíthetek, hogy a 3 | 3-as, 4 | 3-as, 4. | 2-es és végül a 4 | 4-es ütem tagolású vessorok a magyarban ősi ritmusváltozatok. Nem csoda, hogy első műköltészeti alkotásainkban már teljes fegyverzetben lépnek fel...

Géza Képes

THE TRACES OF HUNGARIAN ANCIENT POETRY

Part I

After a four decades' break in research of Hungarian ancient poetry, this study makes an attempt to remove from the map of Hungarian literature the "white spot" arisen as a result of a criticism all too severe. In researching the traces of the Hungarian ancient poetry Mr. Képes goes back as far as the middle of the third millennium before our era, to the beginning of the Ugrian coexistence and is going on tracing them up to the folktales of our days called by Arany popular epic. Mr. Képes, however, endeavours not only to find and produce certain traces slurred, fragments and morsels scattered asunder on the field of the past thought wholly devastated but proves that also complete works conforming themselves to the system of the Hungarian ancient poetry are at disposal. First of all the author examines into the material of the Ob-Ugrian ancient and heroic sagas. According to the evidence of these sagas the ancestors of the Ob-Ugrians and the Hungarians, i. e. the Ugrians had come in for the nomadic equestrian culture the Scythians and — before them — also the Cimbri had been the bearers of. The people that had handed the horse-keeping and the equestrian hunting, shepherding and conquering nomadic way of life incident to it down to the Ugrians, is spoken of by the name *šobor*, *šoper*, *šaper*, *šiper* in the Ob-Ugrian sagas. According to Mr. Képes this people had been the Iranian ethnic group belonging to the Scythians, its name is *savār* and means 'equestrian' in Persian. Herodotos "father of historiography", too, bears witness to the fact that the Ugrians, even also some other Finno-Ugrians had been equestrian hunting peoples half-thousand years before our era. Mr. Képes returns to the unsettled question of the peoples mentioned by Herodotos and, through Finno-Ugrian linguistic material, proves that, in one of the peoples living at the border of the Scythian empire, Herodotos speaks indeed about the *Permian* ethnic group, and about the *Ugrian* in another.

The author sets up the thesis that, in the first place, the Ob-Ugrian ancient poetry, quite free from the influence of Latinity, may be considered as literary monuments of the Hungarian people. These monuments show linguistic forms earlier by one-two thousand years as compared with the Funeral Oration (Halotti Beszéd) and the Old Hungarian Blessed Virgin Lament (Ó-magyar Mária siralom). Surprising homologies can be found between the Ob-Ugrian sagas and the Hungarian folktales but ancient Ugrian characteristics can likewise be got out also of certain Hungarian children's games known so far. In the oldest layer of the Ob-Ugrian and Finnish ancient sagas the main characteristics of the social order of matriarchate are unfolded with wonderful clearness. Thus, according to the author, also the main conflict in Kalevala is properly an encounter of Väinämöinen, Ilmarinen and Lemminkäinen viz. the three sorcerers with Louhi, the representative of matriarchate. The sorcerers can vanquish Louhi — and thus open up way to a new direction for the social progress, the patriarchy — by having in their possession the knowledge of melting iron ore and working up iron. The society of the ancient world was transformed by this new discovery like ours is by discovery of nuclear energy. At the same time, Louhi's figure is the first appearance form of the witches of Hungarian folktales, manifesting firmly also the development of the idea of witch namely how, in a new victorious social view, the leading figure of an antecedent period grows into an "evil witch", it being a woman in most of the cases.

¹⁰ A magyar vessorok a vogulnak ritmusban is pontos megfelelői. Az eredetit néhol csak azért nem idézem, hogy az olvasót ne zavarja a túl sok idegen szöveg.

The Ob-Ugrian heroes gallop about on horseback, even on magic steeds, and the formation of such steeds from horses all skin and bone or even dead is told quite similarly in Vogul sagas and Hungarian folktales. The author sets forth the late memories of the division into the ancient Vogul *moš* and *por* fratrias. Well, it is very important: the Vogul had preserved also several such songs as had been sung by the shaman at offering sacrifice. The author presents one of these (recorded by Antal Reguly in the region of the Middle-Lozva at the beginning of 1844), in translation of his own remarking that songs like this or similar had been told or sung resp. by the ancient Hungarian shaman at offering sacrifice. Likewise rich and valuable conclusions may be drawn from the examination into the myth of the ancient Smith-Deity of the ancient Vogul and Finnish, as well of the Turk, Mongolian and Caucasian peoples. Its traces, too, may be found in the Hungarian folktales. According to the author, the most vigorous form of the iron-myth may be found in the popular epic of the Abkhazians (that were in contact with the Proto-Hungarians) whose hero is born in glowing state and is fed by the smith-sorcerer with iron. This is directly the representation of the birth of iron.

Mr. Képes examines into the Ob-Ugrian, mainly the Vogul ancient poetry from point of view of theme, subject and versification. In his opinion, from among the rhythm variations those of 3 and 4 syllables, further — by more compound (rhythm) units — the 3|3, 2|4, 4|4 and 4|3 rhythm variations, too, were fully developed. It is important to be established because in this way, we find the links of the chain leading directly to our first literary record in verse written under the influence of Latinity, the Old Hungarian Blessed Virgin Lament that, according to the author, within the possibilities of the Christian -Latin text sample, is a direct continuation of the poetry of the ancient Hungarian nomadic culture as regards voice, poetic diction and versification.

I. Gondolatok a békekongresszus felől

Riedl Frigyes szerint az ismert költemény értelme, hogy „A világtörténet nagy fordulójánál a háború nem küszöbölhető ki”;¹ Voinovich Géza a 20-as években — alighanem előzékenységből az akkori irredenta-propaganda iránt — abban látta a költemény jelentését, hogy a háborút „mint az elkeseredés kitörését a gyöngék részéről sem lehet kiirtani,” s „ebben (Arany) hazafi érzése” is beszél² — bár a versben éppen nem a gyöngék elkeseredett kitöréséről, hanem egy szilaj vérű s erényű vad nép hódító célú támadásáról van szó. Az 1951-es akadémiai kiadásban Voinovich már nem is céloz efféle gondolatra.

A költemény napjainkban új értelmezést kapott. Alighanem Sós Julia az első, aki *Arany János* c. füzetében kifejtette, hogy a vers három szakasza („Midőn a renyhe társaság”-tól „Hullámi vagy fővénye”-ig) „a kapitalista társadalomnak lehető legvilágosabb és legbátrabb elemzése”, a munka és vagyon ellentétének s a családi élet felborulásának megvilágításával egyenesen a *Kommunista Kéltványa*ra emlékeztet.³ Ettől kezdve ez az értelmezés vitathatatlan igazsággként tért vissza mindenkinél, aki a költeménnyel foglalkozott: érthetően, hiszen jóleső volt és csak elismerő jóváhagyásban részesülhetett az a tanítás, hogy már Arany látta és elítélte a kapitalizmus bűneit. Bóka László „A lírikus Arany” c. tanulmányában így méltatja a verset: „A kapitalizmus réme Arany költeményében válik irodalmunkban először lírai élménnyé teljes tartalmában: a munka és a tőke szembenállása, az eszközzé, áruvá vált ember” stb.⁴ Arany költeménye Hermann István szerint is a kapitalizmust bírálja; a vers alapján Hermann ki is mondja, hogy míg „a nemesség hitel, pénztőke után sóvárog, hogy gazdaságát átépíthesse, Arany szkeptikus a kapitalista fejlődéssel kapcsolatban.”⁵

A szóban forgó értelmezés nyilván a költemény két elemén alapszik: azon, hogy Arany a leírt társadalmi hanyatlást a „polgárodás” szóval és a következő sorokkal jellemzi: „Midőn a munka és vagyon Egymástól messzi esnek!” Az idézett sorokra támaszkodó érveléssel könnyen végezhetünk. Hiszen ez a jellemzés valóban találó ugyan a kapitalizmusra, de nemcsak reá; a rabszolgatársadalomra és a feudalizmusra, a császári Rómára vagy a maharadzsa világára is érvényes. De vajon a „polgárodás” szó valóban a kapitalizmust és a polgárság fogalmát jelentette-e Arany számára és általában azt jelentette-e a vers megírása (1850) idejében?

Ha megnézzük, milyen értelemben használja a szót Arany más írásaiban, ahol az összefüggés félreérthetlenné teszi a jelentését, kiderül, hogy sohasem értett rajta kapitalizmust, s nem hozta kapcsolatba a polgársággal sem, hanem civilizációt, művelődést értett rajta, ami pedig természetesen a kapitalizmus előtt is több ízben létrejött. Íme: „Az az ember tehát, kinek fésűje van, egyszersmind olyan ember, ki polgárosodni indult.”⁶ „Azt várjuk-e, hogy a

¹ Arany János lelki élete. BpSz., 1917.

² Arany J. összes kisebb költeménye. Bev. és jegyzetekkel kiadja VOINOVICH G. Franklin, é. n.

³ Tanulj jobban! 1949. 35—8. l.

⁴ Tegnaptól máig c. kötetében, 1952. 266—7.

⁵ Arany J. esztétikája. 1956., 100—1 és 103.

⁶ I. F. CAMPBELL: Nyugat-felföldi népmondák.

polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népi költészet maradványait?”⁷; „a csecsenc-kozák háború, mely a polgárosodás javára s a győzhetetlen cár tiszteletére csak mostanában bevégeződött, alkalmas tárgyat fog szolgáltatni egy új Iliászra.”⁸ „Ki e vén Európából! Hagyjuk e nyugati polgárosodást, finom vívmányaival, unalmas eltelt-ségével, üzéri zaklatásaival.”⁹ „Egy Tassónak az olasz műveltség fénykorában lehetett a naív hőskor és a kifejelett polgárosodás szerencsés kombinálása által örökéletű műveket hagyni hátra.”¹⁰

S nemcsak Arany, de az egész egykorú irodalom kizárólag a mondott értelemben használta a szót, senkisé nem képzelte, hogy civilizációt, polgárosodást csak a polgárság teremthet. Eötvös József. „Ha az euboiak Themistoclest, Themistocles pedig a többi vezéreket pénzen nem vásárolják meg, a görög hajóssereg visszavonul, a görög szabadság s vele talán a polgárosodás elvesznek.”¹¹ Kemény Zsigmond szerint a régi táblabíró, ha egy kissé megfeszítette szellem-erejét, ha közben olvasmányokra is szentelt egy kis időt, „hamar léphetett be a polgárosodott férfiak sorába.”¹² Teljesen félreérthetetlen Gyulai: Egy Iliász vagy Kalevala „csak olyan korban állhat elő, mikor a nép már polgárosodni kezd . . . E korszak már rég, nagyon régen letűnt majd mindenütt Európában.”¹³ Gyulai *Társaséletünk* c. cikksorozatában igen sokszor használja a szót, mindig félreérthetetlenül civilizáció jelentéssel, pl. A társadalom új nagy eszméi „új alakot készülnek adni az elvénült polgárosulásnak”. Czuczor—Fogarasi: A polgárosodás „Átalakulás a vadon, kőborul elszórva élt népek, családok életében, midőn szorosabb társasviszonyba s úgynevezett polgári szerkezetbe lépnek. Szorosabb értelemben előrehaladás a finomabb társaséletben és műveltségben.”¹⁴ Csengery Antal: „így feledkezhetett meg azon szolgálatokról, melyeket hazánk egykor a keresztyén polgárosodásnak tett”.¹⁵ Szontagh Gusztáv 1852-ben egész cikksorozatot ír *A polgárosodás reformja* címen. S itt egyebek közt így ír: „A legrégebbi polgárosodással bíró nemzet a keresztyének közt az olasz.”¹⁶ Arany lapja, a *Koszorú* 1863. okt. 11-én *A polgárosodás feltételei* címen tanulmányt közölt, amely a kérdéses szó szinonimáiként állandóan a civilizációt és művelődést használja. S még valamivel később is a *Magyar Lexikon* így határozza meg jelentését: „polgárosodás, másképp művelődés (lat. civilisatio) az állampolgároknak fokozatos kifejlődése, kiképzetése és kiművelése, ellentétben a természeti állapotban levő helyzettel.”¹⁷ S van egy írónk, aki még 1862-ben is, tehát 12 esztendővel Arany költeményének keletkezése után egyenesen szembeszállni kénytelen a polgárosodás szó akkor még mindig használatos értelmével s új értelmezést sürget, amely már e művelődés kifejezetten polgári eredetét és jellegét is magába foglalja. Kimondja ugyanis, hogy nálunk „csak kevés ember látszik tiszta fogalommal bírni, s a nagy tömeg valósággal nem is sejti, hogy e hatalmas szó (a civilizáció) éppenséggel azt jelenti, amit magyarul polgárosodásnak mondunk, míg ők legtöbb esetben civilizáció alatt általában művelődést értenek, ami ugyan való is, csakhogy nem összege a valónak, mert művelődés benne van ugyan okvetlen a polgárosodásban, de a polgárosodás . . . nem mindenkor művelődésnek képezé alkotóelemét, s eszerint nem mindig értünk alatta egyszersmind polgárosodást is.” S Vajda János — akitől az idézett mondat természetesen ered — kifejti, hogy a szokásos szóhasználattal szemben „A mai polgárosodás azon újabb kor vívmánya, amelynek első alapkövét a társadalmat átalakító két

⁷ Uo.

⁸ Hadshi—Jurt.

⁹ Uo.

¹⁰ DÓZSA DÁNIEL: Zandirham.

¹¹ A falu jegyzője, I. 23.

¹² Élet és Irodalom, 6. fejezet.

¹³ A Krit. Dolg.-ok 98.

¹⁴ A magyar nyelv szótára, 1870. V. 288.

¹⁵ Történet, 1874, 22.

¹⁶ Értésítő, 1852. 5. sz. 34.

¹⁷ 1884. 14. k. 38. l.

találmány, a *lőpor és nyomda* képezik, s melynek épületét a *gőz* erejével kifejezett *ipar* emeli s a *sajtó* és iskola által eszközölt általános népnevelés, a társadalom minden osztályait egy polgáriba olvasztó rendezésével betetőzendí.”¹⁸ S Vajda még most is, 1862-ben — s ha nem tévedek elsőnek — szükségét érzi, hogy oldalakon keresztül magyarázza, miért kell ezentúl a polgárosodás szón — nem mint eddig — általános műveltséget, hanem a polgári társadalom berendezéseit és erkölceit értenünk.

E nyelvtörténeti adatok magukban is kétségtelenül bizonyítják, hogy Arany a „polgárosodás”-on 1850-ben nem érthette a kapitalizmust vagy a polgári társadalmat. S a költemény mondattani szerkezete is világossá teszi, hogy Arany nem egy egyszeri állapotról, a maga koráról mond véleményt, hanem egy általa öröknek vélt, sokszor tapasztalt történelmi törvényszerűséget állapít meg: azt, hogy minden nép, mihelyt túlságos műveltsége következtében elpuhul és meggyengül, áldozatává lesz erőteljes friss népek támadásának. Hiszen a szóban forgó társadalomkép így kezdődik: „Midőn egy nép — mint a kovász — Megérett és .. megromlott”, s nézetét a költő négy versszakon át a többször ismétlődő „Midőn” szóval kezdődő mondatokban fejti ki, ezt az állítólagos törvényszerűséget pedig a kapitalizmus előtt nem lehetett tapasztalni, hiszen sem 1850 előtt, sem azóta nem fordult elő, hogy egy primitív állam legyőzött volna egy kapitalista államot. Arany nem is ezt akarja mondani, hanem azt, hogy az elpuhulás gyöngít el és vezet pusztulásra, a túlfinomultság az, ami veszedelmes (lásd a *Toldi Estéjét* is). S ez a felfogás akkor nem Arany egyéni tulajdona, hanem mint a római történelem általánosított tanulsága, elterjedt felfogás volt. Emlékezem szerint Riedl Frigyes annak idején egyetemi előadásaiban rá is mutatott, hogy Arany a civilizáció elfajulásának egy-egy vonását („Midőn apát öl a fiú, Rokont öl a rokonság S mérsékli bűne tudatát A kétes vérazonság”) római szerzőtől, Tacitustól kölcsönözte. Hasonló pesszimizmussal ítéli meg a civilizáció fejlődését Kemény Zsigmond is,¹⁹ s voltaképp hasonló és szintén a római történelmen alapuló történelemfilozófiát tartalmaznak Berzsenyi híres sorai is („Mert minden ország támasza, talpköve” stb.). Végül merőben valószínűtlenné teszi a cáfolt értelmezést az is, hogy Arany a költeményt 1850. szept.-ben írta, mikor a kapitalizmus és egy polgári társadalom kialakulása alig kezdődött meg nálunk, s egyelőre csak a feudalizmus bűnei voltak láthatók, a kapitalizmus ellentmondásai még nem.

Mindebből az első tanulság: a magunk koránál régebbi szövegek értelmezésében könnyen elbotlunk, ha elmulasztjuk — s melyikünk nem mulasztja el? — a szókinsz nyelvtörténeti tisztázását. A kérdéses vers értelmének tisztázása pedig nemcsak a *Gondolatok* megértése szempontjából fontos. Mert nemcsak ennek a költeménynek megértése függ tőle, hanem Arany egész társadalomszemléletének megítélése is.²⁰ A vers félreértői nyilván Arany haladó szellemét vélték igazolni a neki tulajdonított antikapitalista felfogással, de szándékuk ellenére voltaképp az ellenkezőjét érték el. 1850-ben Magyarországon ui. egyelőre a kapitalizmus kívánása volt a haladó álláspont; a magántőkén alapuló ipart és kereskedelmet még csak a feudalizmus hívei kárhoztatták, s Arany nem tartozott ezek közé.

II. Az örök zsidó

1.

Arany lírai versei közül zavarbaejtően tűnik fel *Az örök zsidó* c. költeménye, mely szinte expresszionista módon túlságózott hangjával egyedül áll költészetében. Allegóriának látszik, de ha az, értelme homályos. Az irodalomtörténeti egzegézis mégis — vagy épp azért — félve elkerülte; csak Voinovich Géza értelmezése vált róla ismertté. Ő előbb Arany Összes

¹⁸ Polgárosodás, 1862. 6. v. ÖM. 1111.

¹⁹ Élet és irodalom, 21. fejt.

²⁰ HEBBEL: Anya és gyermeke.

kisebb költeményeikhez írt jegyzetei közt kísérli meg magyarázatát, majd az 1951-es akadémiai kiadás jegyzetében, miután kellő bőséggel ismerteti a bolygó zsidó mondáját, és felsorolja a hozzá fűződő fontosabb irodalmat, magáról a költeményről ennyit mond: „Arany egyéni lírai tartalmat önt belé (a mondába, K. A.), sorsában tulajdon sorsát példázza: Kőrösről folyvást haza kívánczozott Szalontára, most Kőrösről is tovább űzi a sors Pestre, bizonytalan jövőbe.” (515, — 6. 1.)

Voinovich ezt mint kétséget nem tűrő egyetlen lehetséges értelmezést adja elő, holott magyarázata feltétlenül téves. Van benne valami meghökkentően, szánalmasan földhöztapadó, meglepő Voinovich részéről, annál inkább, mert neki kellett legjobban tudnia, hogy ez az értelmezés már életrajzilag is hamis. Hiszen maga írja Arany-életrajzában: „Arany sem bánta meg a cserét, ámbár nem kevés gondja volt.” „Annyikétségtelen előttem, hogy a tanári állást mindenesetre el kellett hagynom” — írja Tompának 1861. aug. 25-én. — „Az a nagy csüggedés, — mondja máskor —, melynek Kőrösön martalékja voltam, most nem gyötör annyira. Meggyőződtem, hogy Laci végett is Pesten kell laknom. . . . S ha a jövőre kétes a kilátás, azért a jelen nincs minden enyhülés nélkül. Naponként míg melegebb napok voltak, olcsó kirándulás a zöldbe családommal s egyik-másik jó ismerősinkkel, fűszerezte a pesti létet; annyira, hogy elmondhatom — kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk, nem szükség traktákat adni, pazarolni, hogy az ember egy délutánt kellemesen töltsön. Talán ennek köszönöm kedélyem némi derülését s önbizalmam erősülését.” (Tompának, 61. aug. 25.) Aranyé is azt írja testvérenek, Ercsey Sándornak: „Janimnak nagy kedve van az új pályáján, igen sok dolga van mindég és a legnagyobb örömmel teszi; oly sok derék jó ember közt van itt, úgy szeretik ezek, csak néha az elélhetési félelem miatt aggódik” (1860. nov. 3., kiadatlan, II. 8. 1.). Arany László is úgy emlékszik, hogy apja Nagykőröst egyre terhesebbnek érezte, „s midőn végre teljesedik a régi vágy, hogy kötelékeiből kibontakozva, más viszonyok közt más életet próbáljon, egész megkönnyebbültnek s szabadnak érzi szellemét.” (Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése bevezetése, 1888, Ráth I. k.)

De Voinovich értelmezését nemcsak az életrajzi tények cáfolják meg, hanem Arany pszichológiájának ismerete is teljesen valószínűtlenné teszi. Vagy a hontalanság, megnyugodni nem tudás és üldözöttség érzése, amelyet ez a költemény kifejez, beleillik-e vajon az Arany-képbe? Ki hiheti, hogy a szinte betegesen szerény költő ilyen dúlt pátosszal és túlszigázott képzelettel, a legirréálisabb, lehangosabb és égőbb képeket keresve beszélt volna önmagáról, a józan Arany a halálraüldözött vad izzó kétségbeesésével arról, hogy bizonytalan kisvárosi tanárságát a pesti Kisfaludy Társaság igazgatói állásával és hetilap szerkesztésével cserélte fel, s egy értetlen bugris környezetből az ország legjobbjai közé került, akik hódolattal és szeretettel veszik körül; arról, hogy rossz tanulók iskolai dolgozatainak javítása helyett az ország irodalmi életének irányítása a feladata? Egy üldözési tébolyban szenvedő lírikusról esetleg fel lehetne tételni, hogy így válaszol életkörülményei kedvező változására, de nem Aranyról, aki ilyen forró és magas hangon különben is csak egy nagy közösség: egy nép vagy az emberiség ügyéről beszélt. Végül: Arany életrajza és lélektana ismerete nélkül is, a tájékozatlan egyszerű olvasó is tiltakoznék a szóban forgó értelmezés ellen, hiszen ha nincs a versben egyéb, mint egy vidéki tanár kétségbeesése Pestre költözése miatt, *Az örök zsidó* jelentősége szinte semmivé zsugorodik.

2.

Mi hát a vers jelentése? Az bizonyos, hogy Voinovichnak nincs igaza, és értelmezését el kell ejteni. (Egyszer majd sorra kell venni az eddig alapos bírálatban még nem részesült akadémiai Arany-kiadás számos többi hibáját is.)

Egy komolyan veendő értelmezése már van a költeménynek, csak irodalomtörténetírásunk nem figyelt fel rá, mert nem magyar, hanem világirodalmi tárgyú tanulmányban jelent

meg: Heinrich Gusztáv: *A bolygó zsidó mondája* c. tanulmányában (Budapesti Szemle, 1881. 57. k.) E tanulmány szerint „A modern költő, ki Ahasvérust valamely alkotásának hőségé akarja tenni, a mondának négyféle felfogása közt választ. Először, mint a zsidó nép megszemélyesítőjét rajzolhatja és szerepeltetheti Ahasvérust, másodsor az életundor és a halálvágy kifejezőül használhatja az örök vándort, kiből a földi dolgok örök egyforma váltakozása utálatot ébreszt és kit csak a nyugalom, a béke, a megszűnés reménye boldogít, harmadsor, korlátozottabb vallási szempontból, az istantagadót láthatja benne, ki vakságból és dacból el nem ismerte, sőt gúnyosan és lelketlenül visszautasította a Megváltót, végre negyedsor csak az örök vándort tarthatja meg, ki az emberiségnek közel két évezredre terjedő küzdelmeinek élő szemtanúja volt.” Voinovich tudott e tanulmányról, fel is sorolja a címét a monda világirodalmi feldolgozásairól szóló tanulmányok közt, de nem vette észre, hogy a 16. lapon Heinrich kitér Arany költeményére is, s értelmét a monda négy felfogása közül a másodikkal azonosítja. Ahasvér ugyanis — fejtegeti Heinrich — az örök vándor fájdalmanak s halálvágyának ad kifejezést. „Ahasvér mindent látott, mindent élvezett; nincs öröm, melyet kívánna, nincs esemény, mely őt érdekelné. És minden nyer nyugtot a világon!... Csak az ő bolyongásának nincs célja! Hasonló irányú Arany Jánosnak alak és tartalom tekintetében egyaránt kitűnő műterménye, *Az örök zsidó*, mely főleg hatásos refrénjével (Tovább, tovább!) az egész monda elapogondolatát erőyes kifejezésre juttatja. Az élet utálata nála is a bolygó vándor fő érzése:

Rettent a perc, a létező,
S teher minden következő;
Uj léptem uj kigyón tapod;
Gyűlölöm a mát s holnapot...
Tovább, tovább!”

Mivel Heinrich Gusztáv az apósával, Arany jóbarátjával, Csengery Antallal feltehetőleg megbeszélte a költeményt és tanulmánya Gyulai szerkesztésében s még Arany életében jelent meg, valószínűnek látszik, hogy a legszűkebb Arany-kör egyetértett ezzel az értelmezéssel. Rokon ezzel Rónay György is, aki szerint „az Ahasvér-téma a bolygó zsidónak, mint a vágy és csalódás örök hullámverésében pihenéstelenül rohanó emberiség szimbólumának ábrázolása, melyet Arany 1860-ban dolgoz föl *Az örök zsidó* c. versében.” (Petőfi és Ady között, 1958. 116)

A figyelemreméltó értelmezés minden bizonnyal jó irányba mutat. Véleményem szerint azonban némi kis módosítást kíván. Nem valószínű ugyanis, hogy Arany szerint az emberiség unalommal és undorral szemléli történelmét és alig várja a végét, annál kevésbé, mert ez a végletes pesszimizmus sehol másutt nem szólal meg Arany költészetében. S ha az emberrel még azonosíthatjuk is a bolygó zsidót, nehezen tehetjük ezt az emberiséggel, hiszen a vers szembeállítja hőst a tömeggel:

Ó mily tömeg! S én egyedül
Utam habár közé vegyül:
Érzem, mint csónak a habot,
Hogy átmenet mind rámcsapott..

De ha Arany sem pusztán a saját személyes életérzését, sem az emberiség történelmérő való felfogását nem fejezte ki költeményében, hát mit mondott benne?

A homályos költemény kulcsát, azt hiszem, Arany néhány, a költeménnyel körülbelül egykorú prózai nyilatkozatában találjuk meg. Így az *Irányokban*, ahol *Az örök zsidó* egyik képét is prózakeretbe átvéve ezt írja: „A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásaink után Európaszerte erőt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, — midőn besüppedt lábunk alatt a föld (az én kiemelésem), s biztos irány helyett

az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet.” (1861.) Nem *Az örök zsidó* sorai jutnak-e itt eszünkbe:

Pihenni már — Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet.
Alattam a föld nem szilárd,
Fejem fölött két éltű bárd...
Tovább, tovább!
Az út, hová talpam nyomul,
Súlyed, ropog, átvékonyul;
Ónsúllyal a kolosszi lég
Elzúzna, ha megállanék...
Tovább, tovább!

A költemény tehát nem az emberiség, hanem az 50-es évekbeli európai (főképp magyar) ember belső bizonytalanságát, változó remények és folytonos csalódások közt hányódását fejezi ki.

Arany János és Gustave Planche Vojtina Ars poeticája

Arany János *Vojtina Ars poeticája* (bár nem kerülhette el, hogy különböző korok a maguk kedve szerint ne értelmezzék) önmagában világos okfejtésű és tendenciájú költemény. De egykorú szerepe kissé érthetatlenné válik, ha megjelenése idejébe helyezzük. A költemény éle ugyanis (ha nem is egyoldalúan) főképp valami naturalista-realista irányzat ellen fordul, egy oly irányzat ellen, amely az igaz, de csip-csup tények vagy épp a rút vonások hű másolása kedvéért feláldozza a gondolatot és a szépséget. De hát volt ilyen irányzat a múlt század 50-es éveinek magyar irodalmában? Sem Arany, sem Gyulai, sem Salamon Ferenc, sem Erdélyi János, a kor egyetlen magyar kritikusa sem pellengérezett ki egyetlen ilyen művet, s mi sem tudunk hasonlóról, azazhogy egyetlen műről van tudomásunk, amely merészen ábrázolja a rikitóan visszataszító valóságot, s ez épp Arany János *Bolond Istókjának* remek első éneke. Miért volt hát falra festeni az ördögöt? miért a heves támadás egy nem létező irányzat ellen és a töprengés az általa fölvetett problémákról?

Arany támadása mégsem egy lázálomnak szólt. Mert az általa célbavett irány igenis létezett, csak nem nálunk, hanem, mint látni fogjuk, az 50-es évek Franciaországában: Courbet festményeiben és Champfleury regényeiben. Arany persze nem láthatta Courbet festményeit, s aligha olvasta Champfleury ma már elfelejtett, közepes regényeit, de sokat kellett olvasnia róluk ama francia kritikus cikkeiben, aki az 50-es 60-as évek Magyarországon a legtekintélyesebb francia kritikusnak számított: Gustave Planche kritikáiban.

Irodalomtörténetírásunk eddigi véleménye szerint ugyan Arany elsősorban Schillerből merítette esztétikai tanait.¹ Az igazság azonban az, hogy Arany sosem követte Schiller alapvető tanait: az általános emberi és az egyoldalú idealizmus követelését, sőt a realizmus, a nemzeti jelleg és az egyénítés követelményét hirdette; gyakorlata és elmélete éppenséggel reakció Schillerrel és Bajzával szemben. Némi önkritikával, de inkább büszkén mondja is, hogy benne, ha a fejére áll is, mindig marad valami vaskos, reális. Vojnovich, bár felsorolja Aranynak Schillerrel egyező gondolatait, rá is mutat a különbségekre „Schiller patetikus föllengése s Arany józanabb, természetesebb eszményítése között.”² S míg Schiller az egyéninek és helyi-nek általánossá emelését követeli (Über Matthissons Gedichte), Arany az általánost az egyéniben akarja bemutatni. Mikor a helyes eszményítés példáit keresi, nem is Schillerre, hanem

¹ GÁLOS R.: Arany J. esztétikája. E. PhK., 1910. 754—9.

És hasonlóan VOJNOVICH: Arany J. életrajza. III. 59—65.

² Bolond Istók I. és Töredékes gondolatok III.

Shakespeare-re és a népköltészetre hivatkozik³ a *Töredékes gondolatok III*-ban még, nagyon is ellentétben Schillerrel, főként a realizmus jogát hangsúlyozza (amiről arra lehet következtetni, hogy e töredék valószínűleg az 50-es évek elejéről ered, oly korból, mikor még a schilleri idealizálás elleni harc volt időszerű). 1860-ban, a *Vojtina Ars poeticájában* azonban már inkább egy bizonyos realizmus ellen fordul, a „reál vegyületű eszményítés” elmélete alapján — amely vegyületben most több az idealizmus, mint a realizmus — a realizmus ellen, melynek francia képviselőit, Courbet és Champfleuryt a Koszorú és a Szépirodalmi Figyelő többször névszerint említi is.

S Aranynál, mint Gyulainál is, az eszményítésnek kétféle értelme van: jelenti az ábrázolás eszmeiségét, és jelenti a megszépítés elvét. Egyfelől: „Minden igaz költészet eszményít, mert eszmét fejez ki”, írja Fejes-bírálatában; másfelől pedig „Mondjátok népi elbeszélést, mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből s oly eszményített korba nem helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökélyvel bírtak s a világ szebb volt”, mint a Hebbel-bírálatban mondja. Ezt a kettősséget tanítja, mint látjuk, a *Vojtinában* is: az eszme követeléséhez itt is a szépítés követelése járul. A reálvegyületű eszményítés elméletét pedig Arany már nem Schillertől vette, hanem Planche-tól. Annál könnyebben tehette ezt, mert Schiller, aki Victor Cousinen és ennek tanítványán, Philibert Damironon át mindkettőjük követőjére, Gustave Planche-ra döntő hatást gyakorolt, előkészítette gondolkodásában a talajt Planche eszméinek befogadására.⁴ Mindhárom francia ugyanis, ha nem használja is ezt az elnevezést, szintén a „reálvegyületű eszményítés” híve. Cousin szerint: „Az eszmény valóság nélkül híján van az életnek, de a valóság eszmény nélkül híján van a szépségnek”.⁵

Planche helyzete és funkciója nálunk merőben más volt, mint hazájában: Ott Sainte-Beuve és Baudelaire kritikái mellett retrográd szerepet töltött be, Victor Hugo, George Sand és Courbet egyaránt megvetette. Bohém életmódja, zilált anyagi helyzete és politikai ellenzéki-sége is (szilárd republikánus volt, Jules Vallès barátja, III. Napoleon ellenzéke) hozzájárulhatott, hogy vajmi kevés tekintélye volt, míg nálunk — jelül a két irodalmi fejlődés fáziskülönb-ségének — a legjobb írók követték tanításait. Mint ez régen közismert, ő volt az a külföldi kritikus, aki Julian Schmidt mellett Gyulaira a legnagyobb hatást gyakorolta; Tóth Kálmán szerint 1852-ben a magyar irodalom szinte viszhangzott a nevétől, a Szépirodalmi Lapok 53-ban, a Budapesti Hírlap 54-ben gyakran egész értekezéseket közöltek tőle.⁶ Sükei Károly már 53-ban a Szépirodalmi Lapokban megjelent *Kritika és művészet* c. tanulmányában, Gyulai meg 55-ben Szépirodalmi szemléjében idézi is őt; a Budapesti Szemlében Salamon Ferenc 58-ban lefordítja Montegut-nak Planche-ról írott nekrológját.⁷ Hozzá kell tennünk, hogy maga Arany is említi őt 58. aug. 25-én Tompához írt levelében, mondván, hogy oly alapos kritikát szándékozik írni, hogy „Planche Gustave, Schmidt Julian és Gyulai actu Gregussá vált volna tőle” (azaz eltörpült volna, K. A.).

S ha jobban megismerkedünk Planche esztétikai nézeteivel, rájövünk, hogy Arany valóban nem került el befolyását. Márpedig Planche volt fő kritikai ellenzője annak a realista iskolának, melynek Courbet 1848-ban bontotta ki a zászlaját, s melynek a regényírásban Champfleury 1853-tól — 1860-ig népszerű feje volt.⁸ Planche élesen támadta Courbet-t, mint aki megveti a szépséget, és a rútat keresi.⁹ Szerinte „A művészet nem lehet más, mint a valóság eszményítése, enélkül nem kellene egyebet tennünk, mint magához a valósághoz ragaszkod-

³ Irodalmi hitvallásunk 1863 és ÖM. 394.

⁴ MAURICE REGARD: Gustave Planche, 1955. 31, 68, 146.

⁵ Cours de philosophie, 1836., id. REGARD 31.

⁶ 311. sz.

⁷ PAPP F.: Gyulai P. I. 349.

⁸ EMILE BOUVIER: La bataille réaliste 1844. — 57. 1913.

⁹ Revue des deux Mondes, 1852. 2. 671.

nunk.”¹⁰ Mintha a Vojtina malac-anekdotájának tanulságát vonná le, mikor azt írja, hogy a realisták „Nem veszik észre, hogy egy táj, vagy az élet valamely megfigyelt részlete létezhet valóságosan, s amellett általánosabb értelemben mégsem való, mert nem más, mint puszta különlegesség, oda nem illő furcsaság. A művész fő célja pedig az, hogy a fizikai természetben, valamint az erkölcsi természetben egy bizonyos általános igazságot keressen és ábrázoljon.”¹¹ Ponsard: „Tévedett, mint azok a festők, akik azt hiszik, hogy felülmulják Rafaelt és Nicolas Poussint, mert ismerik, vagy ismerni vélik Jákob ruháját és Salamon templomának építészetét. Mint ezek, úgy ő is csak a valóság lényegtelen oldalát ragadta meg, mint ezek, ő is megfigyelt a személyek lelkéről és az érzelmek elemzéséről, amelyek mozgásba hozzák őket, hogy a köpenyek, fegyverek és bútorok külsejét tanulmányozzák.”¹² „A külsőben kifejezett gondolat, ez volt egész élete vágya, ez szerintem munkáinak igazi jelentősége.”¹³ Planche-nak is alap-gondolata, hogy a valóság megfigyelése a művészi alkotás szükséges előfeltétele, de nem elegendő; kell, hogy a képzelet kiegészítse azt. „A valóság nélkül nem lehet szépség: de a valóság nem mindig szép, főképp mikor meg akarja mutatni, miért és hogyan valóság.”¹⁴ „Vegyétek tetszéstek szerint Rómeót, vagy a Lear királyt, Don Carlost, vagy Wallensteint, tanulmányozzátok minden irányban e hatalmas és ihletett műveket, sohasem találjátok benne a tiszta valóságot, hanem a képzelet által átalakított, megnagyobbodott, megszépített valóságot. A díszletező és öltöztető, akik a helyi és történeti igazságot nyújtják a néző szemének, nem mentik fel a költőt fő feladatától, a tények értelmezésétől, amelyek előttünk mennek végbe, vagy amelyeket a történetírás közvetít hozzánk.”¹⁵ 52-ben Planche nagy kritikai esszét ír Courbet és a realizmus ellen, az ideál nevében. Courbet-nak az *Enterrement à Ornans*, *Les casseurs de cailloux*, *Demoiselles de village* stb. alapján szemére hányja „vonzalmát a rút iránt”. „Valóban ez ugyanaz a lenézés, ugyanaz a megvetés mindennel szemben, ami a szépségre, a formák választékosságára hasonlít. Ezek az alamizsnát adó lányok ijesztően csúnyák . . . Az arc eltorzultsága, az összhang megsértése, a rikító színek bősége, M. Courbet semmit sem mulasztott el, hogy megsértse, megbotránkoztassa az ízlést.” A jóízű emberek képeitől „bosszúsággal vegyes csodálkozással fordítják el fejüket”. „Hírnevét nem azzal fogja megalapozni, hogy pattanásos orrokat ad a lányoknak, aminőket a kocsmában látunk”.¹⁶ „maga a valóság, hogy megőrizze költői értékét, nem mutatkozhat úgy, ahogy szemünk a mindennapi valóságban megpillantja. Már pedig M. Sue, úgy látszik, nem mérte fel a távolságot, mely a költészetet a való élettől elválasztja: egy lap mellé, amely igen figyelmes megfigyelőre vall, habozás nélkül ír egy oldalt, amely élmélygést okoz és undort vált ki.”¹⁷ Planche is belevegyíti tehát az eszményítésbe a rút és ellenszenves vonások elvetését: „A valóság festése legcsekélyebb részleteivel, tetszélges a legocsmányabb szenvedélyek elemzésében, egyértelmű a költői törvények és az erkölcsi törvények megsértésével.”¹⁸

Közelebbi párhuzamok a *Vojtina Ars poeticájával*, hogy Planche megrója a művészeket, akik az antik műveltség képeivel díszítik műveiket,¹⁹ akárcsak Arany: „Hogy csak néhány szó, egy kis *lexikon* Kell: és tied a Parnassz, Helikon.” Planche is azt tanítja, hogy nem kicsinyes pontosság szükséges a művészetben, hanem valószínűség:²⁰ oly felfogás, amelyet Arany az athéni malac példájával fejez ki. Planche szerint „Cinque-Mars, de Thou, Richelieu nem ugyan

¹⁰ Uo. 1852. 55. l.

¹¹ Uo. 1853. 1. k. 1207.

¹² Uo. 1852. 5. k. 189.

¹³ Fuget, 1852. 5. k. 799.

¹⁴ Le Salon de 1831.

¹⁵ Uo. 1853. 4. k. 654–5.

¹⁶ 1852. 4. k. 670–5.

¹⁷ Uo. 1853. 4. k. 1095.

¹⁸ Uo. 1088.

¹⁹ Id. REGARD: 313–4.

²⁰ Le Salon de 1831.

azok a történelemben, mint Alfred de Vigny képzeletében, de ha nem valóságok, hát igazak művészi értelemben.”²¹ Ahogy Arany a *Vojtindában* írja:

Tán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset:
Mátyás király nem mondta s tette azt;
Szegény Tiborcz nem volt élő paraszt;
Bánk, a nejével megvénült falun,
Sohsem dühöngve többé a szarun,
Evett, ivott, míg végre elalun:
De mit nekem való, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következtlen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat?
Nekem egész ember kell és király,
Vagy férj, nejéért a ki bosszut áll,
S ember-, király-, meg férjben az egyén:
Csip-csup igazzal nem törődöm én.

Ha tehát a *Töredékes gondolatok III.* és Arany egész korai művészi gyakorlata az 50-es évek elején még azt mutatja, hogy Arany ez időben határozottan szembe fordult a schilléri szublimáltsággal és általánossággal, 1860-ban a *Vojtina Ars poeticájában* új tanítást hirdet, amely magában foglalja mind a schilléri, mind a realista esztétikát. Ezt a költő „reálvegyületű” eszményítésnek nevezi, s talajáról kétfelé harcol: egyrészt a „conventionell eszményiség”, másrészt egy eszme nélküli realizmus ellen, de főképp az utóbbi ellen. Most már azt tanítja: „Minden hazugság, földön ami szép: Csontváz, ijesztő a valódi kép”: „Nem a való hát, annak égi mássa Lesz, amitől függ az ének varázsa.

E hűtlen hivség, mely szebbit, nagyít —
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít;
Ez alkony sugar, mely az árnyakat,
E köd, mely nőtet a tárgyakat;
E fénytörődés átlátszó habon,
E zöld, esős lég egy májusi-napon;
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet,
Egy szóval . . . . a költészet.

E harc 1860-as időszerecsényének alapját pedig nem találhatjuk másban, mint az 50-es évek francia realizmusában. A Courbetről és Champfleuryről olvasott francia kritikák indították esztétikai elveinek némi módosítására, körülbelül úgy, mint mikor egyik-másik mai esztétikusunk sikraszállt az absztrakt festészet ellen, amelynek idehaza még alig vannak termékei.

Marxista irodalomtudományunk kezdeti szakaszán szokásba jött a költőket vörösre festeni, a kapitalizmus ellenségeinek, a szocializmus, ill. a szocialista realizmus előfutárainak feltüntetni. Arany sem kerülhette el ezt a sorsot. Eszményítő realizmusából, mely G. Planche realizmusellenes tanaiból épült fel, hivatalos irodalomtörténetírásunkban ez idő tájt realista esztétika lett. Ez a közszellem felelős érte, hogy a hatása alatt nevelkedő fiatalok akkoriban nem riadtak vissza oly képtelenségek írásától, mint hogy Arany felfogása a realizmusról „szorosán összefügg nemcsak Mehring . . . tételeivel, de a marxizmus — leninizmus klasszikusai-

²¹ Uo.

nak a realizmusról vallott nézeteivel is!"²² a *Vojtina Ars poeticája* a „realizmus elvének legnagyobb kikristályosodása."²³ Vagy, hogy Arany a Duna „forradalmas árja”-ról beszél, tehát a *Vojtina* „a forradalmi hullám utórezgése”, s Arany nem az eszményítő korlátozott realizmust vallja, hanem „az igazi realizmus felé mutat”.²⁴ Arany lapjai azonban, amelyek több ízben csipkedik Courbet-t és Champfleuryt, félreérthetetlenül teszik kritikai harcainak célzatát, s hogy amint a költészet népies felfogásától bizonyos arisztokratizmus felé,²⁵ úgy korábbi határozott realizmusától az eszményítő realizmus felé távolodott.

Aladár Komlós

DREI MISSGEDEUTETE GEDICHTE VON JÁNOS ARANY

Das Gedicht *Gedanken über den Friedenskongreß* wurde in neueren Zeiten vielfach auf die Stellungnahme des Dichters gegen den Kapitalismus gedeutet. Der Richtigkeit dieser Auslegung widerspricht die Tatsache, daß man im Jahre 1850, als Arany dieses Gedicht geschrieben hatte, das Wort «Verbürgerlichung» noch nicht im Sinne von Kapitalismus, sondern von Zivilisation gebrauchte, und es lag dem Dichter fern, den damals noch wünschenswert erscheinenden Kapitalismus zu verurteilen. Das Gedicht sollte die von Arany als ewig angesehene historische Gesetzmäßigkeit ausdrücken, daß ein Volk, sobald es eine hohe Bildungsstufe erreicht hat, der Dekadenz verfällt und dem Angriff kräftiger, junger Völker erliegt.

Der ewige Jude. Der Verfasser weist die Unhaltbarkeit der bisherigen Deutungen dieses Gedichtes nach und erläutert den Sinn dieses Werkes dadurch, daß er auf seine Übereinstimmung mit einer Stelle aus *Richtungen*, einer Studie von Arany, hinweist, in welcher der Dichter über das fortwährende ideelle Hin- und Herschwanke des Ungartums der 1850er Jahre spricht.

Zur Ars poetica Vojtinas. Auf den ersten Augenblick ist es unverständlich, warum Arany in diesem 1860 geschriebenen Gedicht irgendeine naturalistisch-realistische Richtung angreift, da doch in Ungarn keine Spur von einer solchen Richtung vorhanden war. Und dennoch existierte sie, nur nicht in Ungarn, sondern in Frankreich, in den Gemälden von Courbet und den Romanen von Champfleury. Zwar hatte Arany diese Werke nicht unmittelbar gekannt, aber um so mehr las er über sie in den Aufsätzen von G. Planche, der im Ungarn der 1850er Jahre für den angesehensten französischen Kritiker galt. Im *Vojtina* nimmt Arany im Gegensatz zu seinen früheren realistischen Grundsätzen für die «realgefärbte Idealisierung» Stellung und stimmt auch in den Details mit Planche überein, zum Beweis der Unhaltbarkeit jener Versuche, Arany zum Vorläufer der marxistischen Ästhetik zu übermalen.

²² FÖLDES A.: A. J. esztétikája. It, 1953. 3—4. sz. 390.

²³ Uo.

²⁴ HERMANN I.: Arany J. esztétikája. 1956. 242—8.

²⁵ Cikke A. Milienről.

A századforduló magyar elbeszélőművészetének legnagyobb élménye: az ország súlyos társadalmi problémáinak felfedezése volt. A Nyugat-mozgalom nagy prózaírói ezt az élményt még inkább elmélyítették, s a kor gyermekének szociális és emberi válságait olyan erővel fejezték ki, aminővel addig a magyar elbeszélőművészet legnagyobb mestereinél sem találkozhatunk. Regényeinkben és novelláinkban a századfordulótól kezdve megjelenik az elmaradott, reménytelen és elviselhetetlen Magyarország képe. Ez a kép bontakozik ki Török Gyula legigényesebb művében, *A porban* lapjain is.

A magyar társadalom legfőbb problémájaként: a dzsentri-kérdés jelentkezik az irodalomban, már a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve. A dzsentri válságának képe mellé társul, Tömörkény novellái óta, Móricznál tetéződő módon, a parasztság sorsának megszólaltatása is.

Az irodalom nem téved e két nagy korkérdés fölismerésében, s abban is igaza van, hogy a dzsentri válságára fordítja a legnagyobb figyelmet. A magyar polgárosodás kudarcának, elégtelenségének olyan átéléséről tanúskodik ez a figyelem, hogy azt joggal mérhetjük a cári világ válságát átélő orosz irodalom felelősségérzetének, gondjának és komolyságának mértékeivel is.

Deák és Kemény, valamint politikai örököseik törekvése a nemesség polgárosítására, éppannyira volt szükségszerű, mint amennyire kilátástalan is. 1848 demokratikus törekvéseit eltiporta a világosi tragédia, de az országnak még így sem lehetett megállania a kapitalizáló útján, sőt még inkább kellett nemzeti polgárosodásra törekednie. Ki lehetett volna ennek vezetője 67 előtt és 67 után, ha nem a birtokos nemesség? A nemességnek továbbra is vállalnia kellett polgári funkcióját, s Kemény Zsigmond publicisztikai munkássága nagy agitáció amellet, hogy a nemesség ezt a szerepet vállalni továbbra is kész lehessen. Korszerű műveltségre, tájékozottságra, szigorú erkölcsi magatartásra kívánnák ránevelni a nemességet a Világos utáni korszak ideológusai. Hitték-e agitációjuk eredményességében? Arra is mutattak jelek, hogy az idő múltával mindinkább növekedtek titkos kételyeik. Egyvalaki volt csupán, aki a nemesi polgárosodás lehetetlenségének, kudarcra ítéltségének ítéletét világosan és szenvedélyesen kimondta: Vajda János.

Jókai még lelkesen és ábrándosan hitt az ország legsúlyosabb társadalmi kérdéseinek kedvező megoldásában. Ezért elevenítette föl a nemesi polgárosodás hősi harcait, a közelmúlt nagy képeit, a Kisfaludy Károllyal kezdődő és 1848-ba torkolló szép vállalkozások dicsfényét. Ezért álmolta meg az értelmiségivé, tudóssá fejlődő nemest, aki nemzeti hivatásának éppúgy eleget tesz, mint a haladás szent törvényeinek. Mikszáth már ábrándtalanabb szemmel mérte föl korát: az utolsó reményt még nem adta föl, de az illúzióktól már elbúcsúzott. Ám mindazt, aminek nagysága a múltból még oly szívjetmelegítőn sugárzott át — mindazt, aminek bája és kedvessége még érintetlenül élt: nem tudta, nem is akarhatta sommásan elítélni. Hinni már nem tudott a szerepben, de az osztály jövőjéről egészen még nem mondott le. A dzsentriprobléma fölött két nagy mű tér majd csak napirendre, az ellenforradalom korszakában: az *Úri muri* házfedelé-gyújtó zárójelene, s a *Halálfiái* kudarcainak képsorozata. A XX. századi fel-

számolás, — és a Világos utáni agitáció közé esik a dzsentriprobléma legszenvedélyesebb, kritikailag realista s mind komorabb irodalmi ábrázolása Reviczky-nél és Iványinál, Petelei-nél és Gozsdunál, Justhnál és Bródynál; valamint szociológiai értekezések, publicisztikai művek, vezércikkek könyvtárnyi sorozatában. Ebbe a vonulatba tartozik *A porban* is.

*

Török Gyula 1888-ban született, abból a birtokos, nemesi osztályból, melynek sorsát legfőbb műveiben (*A porban*, *A zöldkőves gyűrű*) bemutatta. Az első világháború előtti korszak irodalmi fellendülésének egyik példája az ő életműve is; Török azok közé az írók közé tartozott, akiknek a Nyugat írói tömörülése nemcsak ösztönzést adott, de idővel irodalmi rangot, elismertetést is. Mint annyi más társáé, az ő útja is az újságíráson át vezetett az irodalomhoz: vidéki városokban (Kolozsvár, Nagyvárad) sajátította el a hírlapírás mesterségét, majd fővárosi lapok munkatársaként, ismert íróként sem hagyta abba ezt a munkát, harminc éves korában, 1918-ban bekövetkezett haláláig.

Míg legtöbb írókörtársa az újságírás közben a mindennapi élet alakjaival, jeleneteivel ismerkedett meg, míg Mikszáthtól Móriczig a hírlapírói élmények az életismeret értékes alapanyagát szolgáltatták több írónemzedék számára: Török Gyulánál alig látjuk jelét, hogy kenyérkereső foglalkozása valamiféle ösztönzést is adott volna írói, alkotó tevékenységéhez. Az ő írói élménye: sajátos osztályélmény. Egy felbomló, feleslegessé, életképtelenné váló osztály sorsának, problémáinak átélése. Nagy regényei, és novelláinak java része is ebből az élményből fakadnak: ezért játszik is műveiben oly fontos szerepet a gyermekkor, mely őt tulajdon társadalmi helyzetével megismertette, s melynek emlékeit — emberek, tájak, színterek emlékeit — rövid életútján oly épen és frissen őrizte meg.

Török a maga sorsában a dzsentri jobbik részének sorsát élte át; nehézségei, kudarcai, erőfeszítései az osztály sorsának, helyzetének megoldhatatlan ellentmondásaira döbbszerűen rá. Apja, a grófi jószágfelügyelő, halála után nem hagyott vagyont családjára: Török Gyula, aki apai ágon a megyei reformharcok részeseit sorolhatta elődei közé, az értelmiségivé válás nehéz útját próbálta meg. Nem a könnyebbik utat választotta: nem a megyei és állami hivatalok kapuin zörgetett, melyek a birtokát vesztett dzsentri számára a század elején még mindig elég könnyen nyíltak meg. Függetlenség iránti igénye vitte a hírlaphoz, s az írószághoz is. Szerény, sőt nyomorúságos körülményei ellenére még mindig viszonylag függetlennek érezhette magát a szerkesztőségi szobákban: a bohém életrendet még többnek és emberibbnek érezte, mint a hivatalnoki függőséget. A kortársi visszaemlékezések Török Gyulát keményen dolgozó, komoly erkölcsi felfogású férfinak mutatják be; anyagi körülményei szűkösek, s írói sikerei idején is elég szerények; a bohém életforma sem avatta igazi bohémmé: Ady és Krúdy, akikhez több köze volt, mint más író társaihoz, nála mennyivel szabadabb, függetlenebb életet élnek! De Török Gyula nem is tartozik a szikrázó tehetségek közé; írásain mindvégig érezhetni valamely elfogódott, tartózkodó zártságot, személytelenséget. Nyoma sincs benne Krúdy vagy a prózaíró Kosztolányi elbájoló líraiságának. Sokkalta komorabb, mint ők, de tárgyyszerűbb, problémakeresőbb is. Írásművészete néha meglepően híján van a költőiségnek, holott kortársai a prózát mindinkább a költészethez kívánták közelíteni. Török Gyula kiűt a kortársak színes, egyéni rajzú mezőnyéből: mintha minduntalan visszafogná magát, s a maga korában annyira kedvelt írói hatásokat alárendelné valamely fontosabbnak vélt célnak.

A fehér virág című novelláskötet némelyik darabját — s különösképp a címadó novellát — olvasva lepődhetünk csak meg a gyengédség és az érzékenység olyan hangjain, melyek regényeiből többnyire hiányoznak. Magának Fehér Virágnak története, a gyermekkori emlék szintöréseinek talányosságában, emberi egyszerűségében és megrendültségében: a legszebb magyar novellák közt foglalhat helyet. Mese és valóság ritkán simultak oly tökéletesen egymáshoz, mint a paraszti nyomornak ebben a lebegő, s mégis oly keserű megszólaltatásában, igazságnak és képzeletnek ebben az egymást erősítő, jelképes és tragikus kiegyenlítődsében.

Töröknek még ez a legköltségesebb írása is a társadalmi valóságra figyelmeztet. Ez a káprázatoktól átjárt, kis remekmű is az emberi, a társadalmi felelősségérzet műve. A költészet nem fátyolozza el itt a nyomort és a szerencsétlenséget, hanem mintegy bekeretezi, hogy annál szívbemarkolóbban jusson az érvényre. Később Gelléri Andor Endre novelláiban bontakozik majd ki a társadalmi valóságnak ilyen sokatmondó költészete — az a fajta költőiség, melynek mély emberi együttérzés az alapja, s mely épp ezáltal válik figyelmeztetővé, lelkiismeretet ébresztővé, hogy a valóság szépségét és harmóniáját a társadalmi igazságtalanság, a nyomor, az elnyomottság ellenében képes felmutatni.

Török Gyula, amidőn sok tekintetben különbözik kortársaitól, igen szorosan kapcsolódik is a XIX. század magyar prózájához. Joggal emlegetik nála Tolnai Lajos hagyományát, de talán még indokoltabb Kemény Zsigmondra gondolnunk, aki a nemesi polgárosodás kudarcát, melynek elkerüléséért tanulmányaiban harcolt, kortársi témájú regényeiben mégis, nemegyszer megsejtette. Keménynél éppúgy, mint Töröknél, nem annyira a „felesleges nemes”, mint inkább a helyét nem lelő, a lehetőségeivel mit kezdeni nem tudó válik az ábrázolás tárgyává. A *zöldkőves gyűrű* fiatal Őz Antalja úgy találja meg helyét, hogy kilép osztályából, polgárrá lesz, s a polgársarjadék mostohaanyára hagyja a nemesség ábrándjait. Könnyű és hálás megoldásnak látszik ez a „kilépés”, — de vajon megvalósítható-e? Vagy, ha nem: mi a megoldás? Ez a kérdés Török Gyulát és nem egy kortársát nyugtalanította, pedig ennek a kérdésnek már akkor sem volt valódi, történelmi értelme. A történelem már Török Gyula idejében napirendre tért a kérdés felett — s ha az író műve mond ma nekünk még valamit, úgy nem azokért a nyugtalanságokért, melyek őt betöltötték.

*

Török Gyula regényeinek, de különösen a *A porbannak* száraz, szűkszavú, nemegyszer kedélytelen előadásmódja olyan stílusjelenség, mely sajátos módon a magyar regény korszerűségi törekvéseiről tanúskodik. Jókai és Mikszáth előadásmódja programszerűen volt kedélyes, szinte az élőbeszéd hangnemét követő. Az író nyájas és kellemes kapcsolatot kívánt kialakítani az olvasóval, meg-megszólította, évődön tréfálkozott vele — vagy pedig meg akarta hatni, s olyan fenségre törekedett, aminőt az epika vagy a tragédia-műfaj honosított meg az irodalmi ízlésben. A költészeti népiesség óta az előadásmód, a hangnem közvetlensége általános, irodalmi gyakorlattá vált. A Jókai-kor egyik kritikusanak szavával élve: a regénynek *családias, otthonias* benyomást kellett keltenie.

A Nyugattal együtt fellépő új írónemzedék e hagyomány, ez ízlés ellenében alakította ki az új prózai hangnemét. Török Gyula száraz szigora éppúgy emlékeztet az orosz írók — különösen Kuprin — előadásmódjára, mint Flaubert-nek és tanítványainak — különösképp a Goncourt fivéreknek — hangnemére. A szenvtelenség, a kíméletlen, csaknem szeretetlen közlés: egy új stílus tartozékai voltak. Ma már ebből az újszerűségből mit sem érezhetünk — sőt, Jókai és Mikszáth előadásmódját, stílusát élőbbnek, frissebbnek érzékeljük. Mégis, *A porban* némely fejezetei, különösen azok, melyek mögött a mélyen átélt szenvedés vagy a nagyon is személyes emlék húzódik meg: erőteljes, realista látomásként bontakoznak ki, mentesek az egész művet jellemző szárazságtól, s a magyar realista regény jelentős teljesítményei közé tartoznak.

A porbannak, melyet az irodalmi közvélemény méltán tart Török fő művének: különösen a komorsága rokon a századforduló orosz regényeivel. Ez a komorság jól megfér az előadás szenvtelenségével, szigorával, s az író legsajátabb törekvéséből, programjából adódik. Kétségtelen, hogy Török Gyula ezzel a művével bizonyos tézisszerű célt követett, s főhősének sorsát, de a regény egész cselekményét is e célzat bizonyítására, igazolására használta fel. Regényének erényei — de hibái is e célzatosságból fakadnak, az utóbbiak pedig azért, mivel a célzat nemegyszer fontosabbá vált az író számára az ábrázolás, a megfigyelés sokrétűségénél. A célzat helyessége önmagában még nem avatja valóban élőkké az alakokat, valóban jelleg-

zetessé a környezetet. Ez az oka annak, hogy a hasonló célzatú *Uri murit*, *A porbannál* nagyobb alkotásnak érezzük. A rokon témát, a hasonló típusokat és színtereket Móricz nagyobb megelevenítő erővel tudta ábrázolni.

Azt is észre kell vennünk, hogy *A porban* célzatossága néhol túlságosan szándékos: az író görcsös elhatározással tart ki a példázni kívánt tételek mellett, s túl sok érvet vonultat fel igazságuk bizonyítására. Hiányzik ebből a komor regényből bizonyos oldottság vagy melegség: *A porbannak* alig akad olyan szereplője, aki iránt rokonszenvet érezhetnénk, — s egyetlen olyan epizódja sincs, mely az életöröm, a derű érzetével enyhítené némileg a célzat egyértelműségét.

De ha számon tartjuk is *A porban* túlfeszített célzatosságát, azt sem szabad felednünk, hogy maga a probléma — a birtokos nemesség helyzete, lehetőségei — megérdemli azokat a komor hangsúlyokat, melyek a regényen végigvonulnak. A magyar polgárosodásnak legesélyesebb vezető osztálya még mindig a dzsentrí lehetne, — még mindig nem alakult ki olyan polgárság, mely ezt a szerepet betölthetné. A dzsentrí teljes kudarca, elmaradottsága, rossz gazdálkodása, műveltségbeli aláhanyatlása — Török Gyula szerint — az egész nemzet sorsát is megpecsételi. *A porban* látélete szélsőségesen reménytelen: a reménytelenségen csak *A zöldkőves gyűrű* fog enyhíteni, midőn a polgárrá válást jelöli meg az osztály egyetlen kiútjaként. Ez a polgárrá válás teljes szakítást jelent a múlttal, a kiváltságok visszfényével, s azokkal a legendákkal, álmokkal is, melyekről még Mikszáth sem tudott lemondani. Nem véletlen, hogy *A porban* színtere az alföldi magyar kisváros lesz: Budapest kivételes helyzetben van, a főváros fejlődése, kibontakozása nem jellemzi az egész országot; az egy helyre sűrűsödött civilizáció, a szűk körre korlátozódott kényesség és igényesség csak annál kiáltóbbnak mutatja az egész ország elmaradottságát, porban fuldokló reménytelenségét. Mély jelentőség rejlik abban is, hogy a regény hőse, Kender Pál „földbirtokos és virilista” semmi olyasmit nem kíván, ami emberileg, sőt, társadalmilag is jogos, méltányos ne lenne. Nem él délibábok közt, nem áhitozik „elérhetetlen gyönyörök” után — s mégis, a boldogság és az emberiség, a műveltség és az összhang legelemibb igényeit sem tudja kielégíteni. Az, ahogyan „söngájsztnak” csufolják, ahogyan kirekesztik és megbélyegzik: a barbár, az elvadult ország tiltakozása ez, bármifajta műveltség, igényesség, haladás ellen.

De ennek a torz és elvadult világnak képe, melynek elemzésébe az író oly szenvedélyesen bocsátkozik, olyan fölismerésekhez, olyan leleplezésekhez is vezet, melyek különleges helyet biztosítanak Török Gyulának a magyar valóság ábrázolói között. Vannak *A porbannak* olyan helyzetei és figurái, melyeknek érvényével és valóság-értékével a legkiválóbb kortársak sem veszik fel a versenyt.

*

A porban hőseit a magyar oblomovizmus megtestesítőjének szokták tekinteni, s nem is ok nélkül. Behatóbb gondolkodás azonban arról győzhet meg bennünket, hogy Kender Pál története több holmi tehetetlenségi állapot bemutatásánál. A regény egy ember feloldhatatlan bánaságáról szól, — de ennek a bánaságnak másféle jellege van, mint aminővel Goncsarov ruházta fel a maga hőseit: ez a bánaság még nem ivódott bele mélyen a lélek rétegeibe, ezt a bánaságot még le lehetne vetkezni. Tehetetlenség és bánaság helyett itt inkább *kényszerről* van szó, megfellebbezhetetlen történelmi és gazdasági erők kényszeréről. Ez a kényszer alakítja ki a regény konfliktusait is. Mielőtt még e konfliktusokat szemügyre vennők, a regény *valamennyi* szereplőjére nehezedő kényszer kell jobban megismernünk.

Kender Pál Oblomov-volta ellen szól már az a körülmény is, hogy ő igazában lázadó, alkalmazkodásra nem képes ember. Az, ahogyan a kisváros terrorjával, erkölcsi bojkottjával szembefordul, az ahogyan maga ellen osztályának és a kispolgárságnak előítéleteit kivívja: semmiképp sem oblomovi cselekedet. A valódi különbség Kender Pál és a porváros lakói közt abban van, hogy az előbbi nem képes belenyugodni abba a kényszerbe, melyet emezek már

elfogadtak, s mely ellen nem tudnak, de nem is akarnak tenni. Kender Pál azért kerül velük konfliktusba, mivel képtelen alkalmazkodni. S ebben ugyancsak különbözik Goncsarov hőseitől.

Miben áll a porváros embereire is, Kender Pálra is — az egész országra is nehezedő kényszer? Abban, hogy a földbirtokot sem a régi, a „nemesi” módon — sem az új, a „polgárosultabb” módon nem lehet művelni. A földbirtok *harmonikus* használata, művelése lehetetlenné vált a félig sikerült magyar kapitalizálódás viszonyai közt. A földbirtok a tulajdonost éppúgy szerencsétlenné teszi, mint béréseit. Kender Pál boldog életet élhetne, Spángli Kató oldalán, ha nem láncolnák magukhoz holdjai.

A regényből az derül ki, hogy a jól végzett gazdálkodás éppúgy katasztrófához vezet, mint a rosszul végzett. Özvegy Kenderné emberfeletti erővel csikar ki földjeiből minden kicsikarhatót — de a Kender-birtokot nem az teszi tönkre, hogy az árvízvédelem a legszebb holdakat szakítja ki belőle. Tönkremennek a földek is, az emberek is, mivel a földek és emberek viszonya áttekinthetetlenné, kuszává, reménytelenné romlott. Ezt a viszonyt, ezt a reménytelenséget már az sem festheti sötétebbé, hogy Kender Pál belebukik iparosítási kísérleteibe. Ez a bukás nemcsak az ő hibája: a földbirtok kapitalizálását a régi, középbirtokos osztály nem tudja megvalósítani.

A regény legsúlyosabb kényszere: a földbirtok sorsa, a kapitalizmus Magyarországn. Ennek a kényszernek egyik arca: a birtokosok földhöz kötöttsége. Anyagi kényszer és kötöttség: a megélhetés kényszere, kötöttsége. De még ezzel a kötöttséggel is szakíthatna a főhős: akarategyengesége az egyetlen, bár legfontosabb vonatkozásban világlik csak elő. Amiért a földdel nem tud szakítani: azért vesztí el élete egyetlen lehetőségét a boldogságra, — a lányt, akit szeret. De anyjában a földéhség ugyanolyan mániás erővel él, mint a parasztokban. Ez a mánia viszi arra is, hogy fiát olyan házasságba kényszerítse, mely csak boldogtalan lehet. A regény legnagyobb erejű jelenetei azok, melyekben az anya ezt a házasságot erőszakkal és ravaszsággal létrehozza. A kiházási fejezetekben az anya éppúgy emlékeztet Kemény Zsigmond néme-lyik regényalakjára, mint a modern erkölcsi-lélektani regény megszállott hősnőire: „Ki kell nyújtani a szikár karjait, az ujjaival görcsösen megszorítani a szép, idegen földeket és megszerezni a leányt, akinek a szoknyája szegélyéhez van varrva a sok virághímés zöld rét, és a barna szántók úgy hozzá tartoznak Ágota határában, mint a két gömbölyű karja vagy akár a csöpp és formás lába.”

A porváros lakói bizonyos mértékben ártatlanok is vad elmaradottságukban: kényszerük formálta őket elvadultakká, elmaradottakká. A gazdasági kényszer a birtok modernizálásának megoldhatatlansága, a tőkehiány és általános lomhaság és elmaradottság: íme, a porváros társadalmi valóságának legmélyebb indokai, ezek alakítják ki azt a közös sorsot, mely özvegy Kendernére éppúgy ránehezedik, mint a porváros egész társadalmára.

Kender Pál egyik konfliktusa: tulajdon, birtokos helyzetéből adódik: ez a birtok, melynek megmentése rögeszmés vággyá válik anyjánál, — az ő vesztének legfőbb oka. A személyes boldogságnak és a művelődési igénynek (vagyis : a szorosabban felfogott polgárosodásnak, a modern emberhez illő életmódnak stb.) áthághatatlan akadályává válik az a birtok, mely megélhetésének egyedüli alapja is. Kender Pál konfliktusa tehát emberi és társadalmi helyzetének ellentmondásosságából adódik. Az, ahogyan ezt az ellentmondásosságot kifejti és ábrázolja: *A porban* egyik kiemelkedő művészi érdeme is. A regény motivációja egybefogja a társadalmi helyzet kényszerét — és lélektani körülményeket, a jellem fejlődését is. Abból, hogy Kender Pál nem tud ellentmondani a birtok iránti kötelesség parancsának: egész, későbbi tehetetlensége, minden további tétovázása, tulajdon boldogságát elszalasztó mozdulatlansága immár lélektanilag következik. A kezdetben még kiigazítható, jóvátehető hiba értelmetlen és makacs gátlássá fejlődik ki. A regény lélektani rajza: a lélek, az akaratérő megbénulásának folyamatait tárja elénk; e folyamatok sokasodása, halmozódása végül is lehetetlenné teszi, hogy Kender Pál a reá nehezedő kényszerűség ellen küzdhessen.

Az említett tételszerűség ebbe a gondos rajzba ott játszik bele zavarón, ahol az író a komor és reménytelen külső eseményeket, fordulatokat túlságosan is halmozza, s nemegyszer feleslegesen tetézi meg velük az önmagában is nyilvánvaló, tragikus helyzetet. A műveltség, a szellemi igény egyetlen képviselője a porvárosban, Weissenberg doktor nem alaptalanul figyelmezteti Kender Pált arra, hogy nincs igazi oka a kétségbeesésre, s még kezében vannak azok az eszközök, melyekkel sorsán változtatni tudna. Néha úgy is érezzük, hogy az író túlságos szándékossággal mellőzteti Kender Pállal azokat az alkalmakat, melyek helyzetét valamennyire megjavíthatnák. Az író ítéletének, értékelésének, a dzsentrí helyzetéről, sorsáról alkotott képének helyessége, indokoltsága sem kíván meg ennyi sötétséget, ilyen egyértelmű reménytelenséget az ábrázolásban. A nyomasztó képek sorában szinte a megnyugtató lélegzetvétel alkalmát kínálja az ágotai kisvilág, nemesi kúriáival, kedves különceivel, a gyermekkor derűs emlékeivel — s alig tudjuk megérteni, hogy a regény hőse itt otthonra, védelmet nyújtó öbölre nem találhat. De a regény bozótjának ez a tisztázása sem tartogat idillt, az író tudatosan hátat fordít azoknak a mikszáthi lehetőségeknek, melyekkel ez a helyzet kínálja. Az ágotai kisvilág, a birtokos nemesi életformának ez a rezervátuma a cselekményben csak a katasztrófát készíti elő.

Kender Pál konfliktusához az is hozzátartozik, hogy a birtokához kötöttség nemcsak szerelmétől, de attól a polgárosodott, művelt életmódtól is megfosztja, melyért osztályának legjobbjai valamikor küzdöttek, s mely magának a birtokosságnak egyedül adhatna értelmet. Az írói szándékosság talán abban is a kelleténél erősebben érvényesül, hogy Kender Pál műveltségi igénye már az első alkalommal végleges vereséget szenved, s ez a vereség kedvét szegi abban, hogy az irodalomnál, a művészetnél valami vigaszt is találhasson még. De magának az epizódnak végső értelmét helyesen fogja fel az író: a művelődés, mely valamikor nemzeti célkitűzés volt, mostantól már csak a különtség egyik módja, Kender Pál osztálya számára. Kazinczy, Kölcsey és utódaik a művelődésben a felemelkedésért, a haladásért vívott harc fegyverét látták — Kender Pál apja már csak menekvést, megbúvási alkalmat talál azoknál a modern, francia költőknél, akiknek porosodó köteteit a fiú a padláson megtalálja. Ha Kazinczyt „szépléleknek” nevezte némelyik kortársa: ez a jelző Kender Pál korában megsemmisítőbb értékkel bír.

Kender Pál egyik konfliktusa — az, amelyik a birtokos helyzet és az egyéni boldogság, valamint a művelődés, a polgárosodás iránti igények közt jön létre — kibontakozásában néhol az író tételszerű szándékosságának nyomát viselte magán. De van a regénynek egy másik konfliktusa is, melyben ilyesminek nyomát sem leljük.

Miféle társadalmi erőkkal áll szemben Kender Pál a porváros szűkös viszonyai között? Az író fölismeri — s szinte önkénytelenül, szinte programja ellenére ismeri föl —, hogy Kender Pállal és a hozzá hasonlókkal szemben alakult egy új réteg, mely erőszakosságban és durvaságban, mohóságban és cinkosságban a kényesebb, igényesebb és fáradtabb dzsentrinél életképeesebb. Ez az új réteg a feltörekvő nagygazdák (Bakos Pista) és a kispolgári-hivatalnoki „úrfélékből” (a jegyző, s az „úrikaszinó” tagjai) áll össze. Jóka, Mikszáth még nem ismerheték ezt a réteget, s a századelő irodalmában Török Gyula volt az, aki az ilyen „jövő embereinek” szerepét, arculatát első ízben fölismerte. „Urak” és „úrfélék” kaszinói civódásaiban olyasvalami készül, ami nemsokára az egész magyar élet s a magyar történelem menetét is jó időre megszabja. A dzsentrí jobbik, de fáradtabb része — melyhez Kender Pál is tartozik — vereséget szenved ezzel a parlagiassággal szemben; ellenfelére Bakos Pistára gondolva, választ nevet gyermekének a haldokló Kender Pál. A dzsentrí másik része — Rétság, a főbíró képviseli ezt — szoros cinkosságra kerül a Bakos Pistákkal, a porvárosi kispolgárokkal, a nagytvágyú „úrfélékkel”. Ez a kíméletlen, új réteg annyiban különbözik csak a régi „uraktól”, hogy műveltelebb, erőszakosabb, s céltudatosabb náluk, s ha lehet, mindenfajta haladásnak még nagyobb ellensége. Ezt a réteget a korán elhunyt Török Gyula már nem láthatta viszont az 1919-es ellenforradalom „nemzeti hadseregében”, a fehérterror különítményeiben, a Horthy-

Magyarország parlamentjében, közéleti posztjain, s a második világháború politikai, katonai vezetői között. Pedig ezé a rétegé volt — átmenetileg — a „jövő”, ez a réteg lett a magyar fasizmus melegágya is. S a magyar dzsentri végzetén az lehet a legszégyenletesebb pecsét, hogy valamikor vezető szerepét *ezeknek* tudta csak átadni.

Török Gyula, aki annyi gonddal és balsejtelemmel vizsgálta hazájának, osztályának sorsát: fölismerete a magyar társadalom új formálódási szakaszát. A *porban* hősenek legreálisabb, leghitelesebb konfliktusát ebből a felismerésből formálta meg. A dzsentri lehetőségeit, regenerálódását kereső gondolata, kérdésfeltevése valóban időszerűtlen volt már, midőn A *porban* megírta. De a Kender Pál sorsát vizsgáló ábrázolás olyan kérdésfeltevéshez vezetete el, mely a regény megszületése idején vált csak igazán időszerűvé.

Amikor ezt elismerjük róla, éppen nem akarunk holmi kordokumentumot látni e regényben. A vergődés, a tehetetlenség, a bűnös mulasztás lélektana A *porban* lapjain a jellem és a végzet, a személyes és a társadalmi valóság finoman, aprólékosan kidolgozott folyamatait tárja az olvasó elé; a személyesnek és a történelminek, a lélektaninak és a társadalmiának olyan egysége jön létre a regény legjobb fejezeteiben, hogy annak példájához, ábrázolási vívmányához a magyar regény még eredményesen folyamodhatik, fejlődésének mai vagy majdani szakaszaiban.

István Sötér

GYULA TÖRÖK

Le plus grand événement de la prose hongroise du tournant du siècle fut la découverte des graves problèmes sociaux qui pesaient sur le pays. Les grands prosateurs du mouvement littéraire «Nyugat» pénétrant au fond de ces problèmes surent exprimer les crises sociales et humaines avec une force jusqu'alors inconnue même dans les oeuvres des plus grands maîtres de la prose hongroise. Dès le tournant du siècle, l'image de la Hongrie arriérée, désolée et étouffante apparaît dans les romans et nouvelles hongrois. Cette image se dessine aussi à travers les pages de la plus importante oeuvre de Gyula Török, *Dans la poussière*.

L'auteur trace le portrait littéraire de Gyula Török (1888—1918). Les impressions de Gyula Török écrivain reflètent les expériences de Török fils de propriétaire gentilhomme, le sort et les problèmes d'une classe en décomposition. La plupart de ses romans et nouvelles importants se nourrissent de ces expériences. Gyula Török assimila le sort de la meilleure partie de la «gentry». Les difficultés auxquelles il se heurtait à chaque instant, ses efforts et ses échecs lui révélaient les contradictions insolubles du sort, de la situation de cette classe. — Son style surprend par le manque de l'élément poétique, à une époque où les écrivains s'efforçaient de rapprocher la prose de la poésie. Les écrits de Gyula Török sont caractérisés par une certaine réserve, par le refoulement de la note personnelle.

L'auteur souligne que le style sec, laconique et morne des romans de Török, et surtout de son roman *Dans la poussière*, est caractéristique pour les tendances modernisantes du roman hongrois. L'austérité de son style rappelle tout autant les écrivains russes, surtout Kouprine, que Flaubert et ses adeptes — avant tout les Frères Goncourt. L'impassibilité, la franchise incharitable et souvent impitoyable faisaient partie des attributs du style nouveau.

Dans la suite, l'auteur donne une analyse détaillée du roman *Dans la poussière*.

A kapitalizmusból a népi demokráciához, a szocializmushoz vezető út eszmei, ideológiai kérdéseinek a nagyrészt még előttünk álló behatóbb megvilágítására hivatott tudományos munka terén értékes és dicséretes kezdeményezés Nagy Magda *Válaszról* írt (a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent és kandidátusi disszertációként elfogadott) monográfiája.

A folyóiratmonográfia általános jelentőségének kiemelésén túl mindjárt a bevezetőben rá kívánok mutatni a *Válasz* történeti és ideológiai kérdéseinek s ezen keresztül az ezzel foglalkozó monográfia különleges jelentőségére is. Hogy irodalomtörténeti oldalról milyen nagy jelentősége van a folyóirat helyes értékelésének, azt alig szükséges bizonyítani. Elég csak arra utalni, hogy a folyóirat Illyés Gyulától Németh Lászlón keresztül Féja Gézáig, a jobbszárnyon Matolcsyig és Kerék Mihályig, a balszárnyon Veres Péterig, Erdei Ferencig és Darvas Józsefig a népi írói tábor egészét, emellett Kardos Lászlótól, Kardos Páltól Cs. Szabó Lászlón, Sötér Istvánon keresztül Kerényi Károlyig, Waldapfel Imréig és Vas Istvánig az új humanizmus útját kereső antifasiszta értelmiség jelentős részét foglalta magában. Elég utalnunk arra, hogy a folyóirat olyan műnek, mint Illyés: *Puszták népe* vált első fórumává. A *Válasz* különleges jelentőségét azonban az ott megjelent irodalmi alkotásokon túl tanulmányai adják. A folyóirat egymást követő cikkek és tanulmányok egész sorában foglalkozik a magyar kérdés akkor közvetlenül legégetőbb kérdésével, a föld kérdésével, valamint a paraszti sors és nemzeti sors összefüggéseivel. Így itt kerültek közlésre az útkeresés szempontjából mély benyomást keltő olyan tanulmányok — csak néhányat kiemelve —, mint Németh László: *Érdemes-e és Három Gondolat*, Kovács Imre *Hulló Magyarország*, Kerék Mihály *Új Mohács előtt*, Féja Géza *Új parasztpártot* és Erdei Ferenc *Szövetkezeti kérdésről*, *Szellemi szabadságról* írt munkái, végül a *Márciusi Front* programnyilatkozata.

Ha arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy mi az, ami ez ideológiai útkeresés különleges jelentőségét képezi, ezt nyilván abban kell megjelölnünk, hogy a magyar értelmiség nem kommunista, de felelős és többségében a nemzetet a néppel egyesíteni kívánó demokratikus és antifasiszta részének az a törekvése jut ezen keresztül kifejezésre, hogy a monopoltőkés diktatúrával szemben a magyarságban rejlő emberi értékek szabadabb tételéhez, a demokráciához, egy jobb, emberségesebb együttéléshez, az általuk elképzelt szocializmushoz vezető utat megtalálja.

Ha ez így van, kérdés mi az, ami a *Válasz* írói és értelmiségi körének zömét a munkásosztály, a marxizmus platformjától mégis elválasztja, sőt kiindulópontjában szembe is állítja azzal. Ez a különbség, véleményem szerint, abban van, hogy a „*Válasz*”-ban fellépő írói kör a marxizmus osztályálláspontjával: a munkásosztály és a nemzetköziség elsődlegességének álláspontjával szemben a parasztság, valamint a nemzeti sors, a magyarság sorsára adandó választ állítja az első helyre. A parasztnak és a nemzetinek az előtérbe állítása a nemzetet a nép oldaláról felvető demokratikus törekvések ellenére is objektíve a társadalmi probléma polgári és nacionalista megközelítését jelenti. Ha ezt a kiindulópontot önmagában, az osztályok konkrét érdekeitől elszakítva értékeljük, úgy szinte elkerülhetetlen, hogy a kispolgárság és az értelmi-

ség nemzetit előtérbe helyező, elsősorban ennek megoldását kereső törekvéseit mint burzsoá nacionalizmushoz, fasizmushoz vezető törekvéseket értékeljük. Az ideológiai közös kiindulópont ellenére a burzsoá és kispolgári nacionalizmus között meglevő, az osztályérdekekben gyökeredző különbséget figyelmen kívül hagyó e dogmatikus felfogással szemben a *Válasz* azonban éppen annak történelmi bizonyítéka, hogy az imperializmussal éleződő összeütközésben a sorsuk, jövőjük megoldását elsősorban a nemzeti sors, a nemzeti jövő megoldásaként kereső kispolgári és értelmiségi rétegek egy része hogyan jut el oda, hogy a közös sors kérdéseire a választ a proletárszocializmus a marxizmus erőivel való együttműködés útján keresse.

Ez a folyamat azonban nem megy végbe harc és belső differenciálódás nélkül, a kispolgárság és értelmiség egy részének a proletárszocializmussal s progresszióval való szembekerülése nélkül. Viszont az is kétségtelen, hogy mind a demokráciáért, a szocializmusért való harc, mind a szocializmus építésének a szakaszán a munkáosztály elsőrendű érdeke, hogy az imperializmussal szemben a nem proletár rétegek minél nagyobb részét, nemcsak baloldali szárnyát, de zömét, túlnyomó többségét is maga mellé állítsa. Ez a harc és differenciálódás jellemzi a *Válasz* történeti fejlődését is. A *Válasz* írói és értelmiségi körének egy része is tudvalevően jobbra, sőt szélsőjobbra sodródott, más része, centruma, zöme megtorpan, s csak leghaladóbb része, balszárnya jutott el a nemzeti sors demokratikus megoldásának a szocialista megoldással való tudatos összekapcsolásáig. A zöm e leszakadásért kétségkívül felelős a centrum makacs ragaszkodása a demokrácia és a proletárszocializmus merev szembeállításához, a marxizmus dogmatizmussal való egyoldalú azonosításához. Történelmileg és ideológiailag azonban nem kevésbé döntő kérdés az, hogy a centrum elmaradásában mennyiben volt része a proletárforradalmi irány megoldatlan problémáinak, erői elégtelenségének, történeti útja ellentmondásainak. Az itt felmerülő problémáknak: a kispolgári nacionalizmus kérdésének a szocializmus, a marxizmus platformján való konkrét és helyes feloldása és tisztázása, véleményem szerint, nemcsak a múlt, nemcsak a történelem, hanem a jelen és a jövő, az új szocialista népi nemzeti egység elsőrendű kérdése is.

A „Válasz” fejlődésének szakaszai és osztálybázisa

K Nagy Magda könyvében a folyóirat ideológiai és irodalmi elemzését helyesen a *Válasz* osztálybázisának tisztázásával kívánja megalapozni. Helyesen mutat rá, hogy a *Válasz* írói körét az értelmiség népi, paraszti orientációjú, illetve az ezekhez csatlakozó, a magyar kérdésben a földkérdést előtérbe állító része képezte. Helyesen látja a szerző a népi irányú csoport belső differenciálódását is: a Németh László által képviselt centrum mellett a Matolcsy Mátyás-Kerék Mihállyal jelentkező jobbszárnny, s Erdei, Darvas, Veres Péter által képviselt baloldal szerepét és jelentőségét. Helyes a monográfia álláspontja a tekintetben is, hogy lényeges kérdések tisztázatlansága, a folyóiratban tükröződő eltérő nézetek ellenére a *Válasz* általános irányát már az induláskor a fasizmussal és a reakcióval szemben a magyar kérdésnek a nép javára s a nép részvételével való demokratikus megváltoztatásáért való fellépés jellemezte. A folyóirat éppen ezáltal már 1935-öt megelőzően a fasizmussal szemben a demokratikus útkeresés — s közös kiállás lényeges elemeit foglalta magában. Ezt tekintve kétségkívül helyes K Nagy Magda munkájának a *Válasz* értékelésével kapcsolatos alapjában pozitív magatartása.

Az alapjában helyes, pozitív megítélés mellett azonban nem elég világosan domborodik ki a *Válasz*nak és különböző csoportjainak a Népfronthoz való viszonya, e viszony történeti változása, s ezen keresztül a folyóirat egyes fejlődési szakaszainak elkülönülése és ezek politikai és ideológiai jelentősége. A szerző a *Válasz* alapvetően pozitív jelentőségéből kiindulva nem eléggé veszi figyelembe a folyóirat és írói körének a Népfronthoz s a népfrontpolitikához való kapcsolatának igen lényeges ellentmondásait. Pedig a *Válasz* pozitív jelentőségéből mit-

sem von le, ha a Népfronttal azonos vagy ahhoz kapcsolódó iránya mellett jobban kidomborítjuk a *Válasz* által képviselt útkeresés belső ellentmondásait is.

K Nagy Magda munkája alapján a *Válasz* mintegy a maga egészében válik a népfrontpolitika hordozójává, szinte önálló képviselőjévé. A valóság ezzel szemben az, hogy bár a *Válasz* fejlődésének első, a centrum vezető szerepe által fémjelzett szakaszán is ott van ugyan a fasizmus elleni szembefordulás és a magyar kérdés demokratikus megoldásának az igénye, s ezzel a népfrontpolitikához való csatlakozás egyik előfeltétele, de hiányzik abból annak lényege, legfontosabb eleme — a proletárforradalmi irány elismerése, s az azzal való együttműködés vállalása. Sőt ellenkezőleg a *Válasz*-nak erre a szakaszára éppen az jellemző, hogy a demokrácia s az antifasizmus útját a szélsőjobboddallal, a fasizmussal, de ugyanakkor a szovjetszocializmussal is szembefordulva keresi. Ez pedig azt jelenti, hogy a *Válasz* fejlődésének első szakaszán — s ezt világosan meg kell mondani — megmarad a fasizmussal szemben a polgári demokratikus álláspont keretei közt, s még nem jut el a Népfront-koncepció színvonalára.

A centrum által képviselt ezen irány, ez a vonalvezetés az alapja annak, hogy a folyóirat ez első szakaszában a demokratikus megoldás hívei együtt szerepelnek a folyóirat hasábjain a fasiszta megoldást is lehetségesnek tartó, azt pozitíve értékelő jobbszárny képviselőivel, Matolcsy Mátyással, Kerék Mihállyal. Ebben a szituációban érthető, hogy a *Korunk* s a szocialista megoldást magáénak valló értelmiség és baloldali írók nemcsak fenntartással élnek a *Válasz* által képviselt úttal szemben, de teljességgel hiányzanak is a folyóirat hasábjairól. A folyóirat történetének ez első szakaszával szemben (melyben a lap ideológiai irányát Németh László vezető szerepe s az általa képviselt harmadikutas koncepció uralja) a változást — a folyóirat fejlődésének második szakaszát (1935—1936) — a baloldal képviselőinek a folyóirat munkájába való bekapcsolódása és a jobboldallal szemben a baloldal és a centrum összekapcsolására irányuló törekvések előtérbe nyomulása jelenti. E változás egyrészt azzal függött össze, hogy a német fasizmus előretörése a centrum számára is egyre világosabbá tette annak igazi jellegét, az azzal való szembefordulás, attól való elhatárolódás szükségességét, másrészt a Komintern 1935-ös hetedik kongresszusa után a baloldal számára is világossá vált a centrummal való együttműködés, a szélesebb antifasiszta és demokratikus front kialakításának a jelentősége. A folyóirat fejlődésének e második szakaszát követte az 1937—38-as harmadik: a centrum vezető szerepét a baloldali vezető szerepével, a harmadikutas koncepciót a Márciusi Front programjával felváltó, a népfrontpolitika hazai ideológiai és politikai zászlóbontását jelentő szakasza.

K Nagy Magda könyve helyesen hangsúlyozza a *Válasz* Márciusi Frontban tetőződő történelmi útjának pozitív jelentőségét. Ugyanakkor szerintem a *Válasz* útjának e harmadik szakaszával kapcsolatban viszont azt is határozottabban alá kell húzni, hogy a Márciusi Front a népi írók balszárnyának s a párt irányítása alatt fellépő fiatal baloldali értelmiségnek az előretöréseként jött létre, mialatt a *Válasz* írói gárdájának és az értelmiségnek a centrum által képviselt zöme visszahúzódik. A *Válasz* érdeme, hogy teret ad a baloldalnak, ugyanakkor azonban a derékhad már nem vesz aktív részt a fasizmus elleni harc új feladataira való felkészülésben.

Mindez fokozottan szükségessé teszi a *Válasz* osztálybázisának s az osztálybázissal kapcsolatos helyes elvi állásfoglalásnak a tisztázását. Ebből a szempontból pedig semmiképpen sem volna helyes, ha a *Válasz* egészében pozitív értékelése keretében olyan látszatnak adnánk teret, mely elmosná, vagy bizonytalanná tenné a *Válasz* osztálybázisát s ezzel a vele kapcsolatos fő probléma tulajdonképpen mibenlétét és igazi jelentőségét. Ezért emelem ki, hogy magam részéről a *Válasz* ellentmondásainak világosabb kidomborítását nem a *Válasz* elmarasztalása céljából, hanem a rajta keresztül kifejezésre jutó probléma: a párt szövetségi politikája s e politikai ideológia problémáinak helyes értékelése és feloldása szempontjából tartom szükségesnek. Vonatkozik ez a történelmi fejlődés ellentmondásaiban való helyes ábrázolásnál is messzebbmenően a *Válasz* osztálybázisának világos értékelésére. K Nagy Magda munkája helyesen ismerteti a *Válasz* írói körének szociális bázisát. Később azonban ez írói kör

1919-hez való viszonyáról írva bizonytalanná teszi ez osztálybázis értékelését, mondván, hogy a Válaszban fellépő írói kör 1919-ben saját forradalmaként tekintette a proletárforradalmat, a munkásosztály forradalmát.

Véleményem szerint helyesebb, ha nem mossuk el a különbséget, s világosan látjuk, hogy a Válasz nem a munkásosztály forradalmával 1919-ben azonosult, hanem a parasztságra építő demokratikus orientációjú értelmiség lapja, mely a középrétegek pozíciójából indult ki, s így foglalt állást az 1918-as és az 1919-es forradalmakkal s az új kor új kérdéseivel kapcsolatban is. A Válasz írói körének jobbszárnyát tekintve, ez Kéréknek és Matolcsynak a tekintélyuralmat demokráciával egyeztető törekvéseiben, centrumát tekintve pedig a fasiszta orientációval ellentétben Cs. Szabó Lászlónak az amerikai demokráciát, s a szerintük a középosztályt uralomra emelő roosevelti politikát eszményítő elképzeléseiben jutott kifejezésre. Szerintem helytelen volna a középosztályra irányt vevő kiindulópont súlyát és jelentőségét csökkenteni, ellenkezőleg, épp a kiindulópont világos hangsúlyozása az, ami a tulajdonképpeni problémát: a középrétegek szocializmushoz való viszonyának problémáját élesebben és határozottabban állítja előtérbe, s egyben lehetővé teszi egyik oldalról a revizionista, másik oldalról a dogmatikus leegyszerűsítéssel szemben a probléma helyes, marxista tisztázását.

Nézzük először is, miben van a revizionizmus koncepciója a középrétegek és a szocializmus viszonyára vonatkozólag? A revizionizmus a modern társadalmak fejlődésének elemzésére hivatkozva azt igyekszik bizonyítani, hogy Marx és Engels tanítása a proletariátus súlyának törvényszerű növekedéséről, s vezetésével a kapitalizmus forradalmi megdöntéséről nem felel meg a társadalom valóságos fejlődésének. E felfogás szerint a középrétegek súlyának és társadalmi jelentőségének növekedése a proletariátus vezette forradalmi átalakulással szemben a szocializmusba való átmenet középrétegekre támaszkodó demokratikus útját nyitja meg. A középrétegek szerepének e reformista megítélése sok egyéb tanulmány mellett jellemzően tükröződik a folyóiratnak még 1937-es évfolyamában is Hort Dezső tanulmányában.

A késő kapitalista rend osztályalakulása — olvassuk Hort Dezsőnek „A szocialista munkaterv problematikája” című tanulmányában — nem felel meg a marxi sémának. A modern kapitalizmusban szerinte többé nem egy számában és egységes etikus elhatározottságban egyképp imponáló proletariátus áll szemben a „reakciós” masszával, melyet, ha út az óra „kisajátíthat”. A proletariátus számában csökken, egysége a múlté; a régi középosztály nem tűnt el, hanem egy újjal: az áruszervezés és államigazgatás hivatalnokaival s a szabadfoglalkozásúak növekvő számával egészült ki. De viszont az egyre növekvő és végleges pusztulással fenyegető válságok veszedelme megteremtette a dolgozó társadalom minden rétege számára az összefogás lehetőségét. A monopol- és a fináncstőke elleni elkeseredés s a válságtól való félelem létrehozott egy ökonomikus alapú többséget, melyre felépülhet a tények felismerésének a hatalma s az a szolidaritás, melyet a kultúra megteremtéséért való harc közössége adhat.” Mialatt kétségtelenül helyesnek kell tekinteni a tanulmányban kifejtett azon felismerést, hogy a monopolstőke rendje megteremti a különböző dolgozó rétegek széles összefogásának objektív alapját, annyira nem lehet elfogadni annak másik tételét, ti. azt, hogy a monopolstőkés diktatúra elleni összefogás fő ereje a proletariátussal szemben növekvő középosztály, s éppen ezért a monopolkapitalizmussal szemben a demokrácia és szocializmus létrejöttének fő kérdése a középosztály s a reformok útján középosztályi sorba emelkedő parasztság és munkásság összefogásának a kérdése.

A társadalmi fejlődés a revizionista értelmezésével szemben a dogmatikus leegyszerűsítés úgy képzei el a szocializmusba való átmenetet, hogy az minden országban kizárólag és egyedül a proletariátus osztályharcának az eredménye. E felfogás szerint a társadalom nagy többségének rohamos és törvényszerű proletarizálódása következtében az ingadozó középrétegek szükségképpen felmorzsolódnak, s nem játszanak érdemleges szerepet az új társadalom születésében. E felfogás éppen ezért a munkásosztály viszonyának a nem proletár rétegekhez, a munkásosztály szövetségi politikájának, legfeljebb ha taktikai jelentőséget tulajdonít. A szo-

cializmusba való átmenetnek mind revizionista, mind dogmatikus felfogásával szemben a történelem igazsága, mint azt a szocializmus létrejöttének és továbbfejlődésének valóságos története bizonyítja, hogy a szocializmus csakis olyan harcnak az eredményeképp jöhet létre, s juthat előre, melyben a fő erő a proletariátus, a munkásosztály; amelyben a munkásosztály képes arra, hogy a maga harcát más osztályoknak, a nép túlnyomó többségének érdekeivel s küzdelmével egyesítse. A szocializmus létrejöttét, akár egy országban, akár világméretben a népesség egészének proletarizálódásától függővé tevő mechanikus elképzelésekkel szemben a szocializmus közelebb hozásának az útját, mint ismeretes, Marx és Engels már a múlt század közepén a demokratikus forradalom szocialista forradalommal való összekapcsolásának a lehetőségeiben tárták fel. Lenin pedig épp ez elképzelések elméleti továbbfejlesztése és gyakorlati alkalmazása útján vitte győzelemre Európa legkispolgáribb, mert legnagyobb paraszti tömegekkel rendelkező országában az első proletárforradalom zászlaját.

Ami a huszadik század elején a cári önkényuralommal szemben egy országban volt az új világrend létrejöttének az előfeltétele, az a huszadik század közepére a kapitalizmus új formáival, most már monopoltőkés diktatúrájával szemben világméretekben vált a szocializmusba való átmenet meggyorsításának, a proletariátus s az emberiség fasiszta és imperialista rabságtól való megmentésének az előfeltételévé. Így ha a szocializmusba való konkrét átmenet szempontjából az átmenet első kérdése a munkásosztály vezető szerepe, második (de az elsőnek is előfeltételét képező, attól semmiképpen el nem választható) kérdése a munkásosztály tőkés reakcióval szembeni szövetségi politikájának, más rétegekkel való aktív együttműködésének a kérdése.

Szövetségi politika, nemzeti sors és a harmadik út

A munkásosztály és a középrétegek, valamint a nép többségének közös frontja, szövetsége nem jöhet létre a különböző osztályok s rétegek egymáshoz s közös céljaikhoz való viszonyának elméleti tisztázása nélkül. Minthogy pedig az egyes rétegek egymáshoz és közös céljaikhoz való viszonyát a nem proletár rétegek oldaláról ideológiailag a nemzet, illetve a nemzeti jövő kérdése foglalja össze, az egység nem jöhet létre a munkásosztály nemzethez való viszonyának tisztázása nélkül. A *Válasz* ideológiai jelentősége éppen ezért számunkra is abban van, hogy az értelmiség s a középrétegek ezen keresztül kifejezésre jutó útkeresése konkrét formában állít bennünket az elé a feladat elé, hogy a marxizmus álláspontját a nemzet, a nemzeti út, a nemzeti hivatás kérdéseire a kispolgári nacionalizmussal való polémiában de a magyar sors által szorongatott írók, értelmiségiek által feltett kérdésekre válaszolva tegyünk az általánosságokon túl az eddigieknél konkrétabb formában is világossá s ezen keresztül az új szocialista népi nemzeti egység erőforrásává.

Mindezek alapján úgy gondolom, annak a ténynek, hogy a *Válasz* nem az osztály, hanem a nemzet oldaláról keresi és próbálja megközelíteni a magyar kérdés megoldását, nemcsak negatív, hanem éppen a demokratikus kérdésfelvetés következtében, pozitív oldala is van, mely már az indulásnál egyrészt a burzsoá nacionalizmussal való szembefordulást, másrészt ezzel egyben a nemzetinek a nemzetközivel való összekapcsolásának az igényét, ezzel pedig a szocialista platformhoz való eljutás lehetőségét is magában foglalta. „A nemzetinek nem okvetlen ellentéte a nemzetközi: nagyon jól elgondolható az utóbbinak olyan formája — olvassuk mindjárt a *Válasz* első évfolyamában Fülep Lajos tanulmányában —, mely a nemzetinek mintegy folytatása, s megbecsüli és megőrzi mindazt, ami a nemzetiből megmaradásra hivatott. Feltétlenül és elvi ellentéte az álnemzeti, mert nem lehet valami csak ál, anélkül, hogy egyben ellentétes is ne legyen; s ezért az álnemzeti a tulajdonképpen nemzetietlen, sőt nemzetellenes, mert a nemzeti problémák és feladatok helyébe a nemzeti életet gátló, hátráltató elzárkózást, élettelen álideált, meddő jelszót, a cselekvés alól felmentő alibit, hazug hagyományt, fejlődni nem akaró önelégültséget, gyilkos giccset állítja ...” (*Válasz*. I. k. 21. l.).

Fülep Lajos itt idézett tanulmánya a magyarságot a német imperializmusnak kiszolgáltató, annak alárendelő 67-et folytató burzsoá nacionalizmussal szemben mintegy Erdélyi János 1849 tanulságának ideológiai feloldására törekvő koncepciójához visszatérve foglal állást a nemzetinek a nemzetközivel való egyesítése mellett. Igaz, hogy Fülep és a Válasz körül csoportosuló írói és értelmiségi kör számára a nemzetinek a nemzetközivel való egyesítése akkor még elsősorban a nyugati polgári demokráciák eredményeinek az átvételére vonatkozó elképzeléseket jelenti. „Magyarország mindenképpen a Nyugathoz tartozik, időben hátrább, térben szérűl, de a gyepon belül” írja Fülep ugyane tanulmányában. Ennek ellenére helytelen volna figyelmen kívül hagyni, hogy a nyugat eredményeinek az átvételére vonatkozó elképzelések mellett a *Válasz* értelmiségi és írói köre, Adyval egyetértve, érzi a kapitalizmussal összeforrt, s így minden nagy eszmény megcsúfolását is magába foglaló nyugati megoldás elégtelenségét, a nyugatinál messzebb menő, a monopoltökhét kizáró megoldás szükségességét. Ugyanakkor a Válasz köre bizonyos szempontból el is marad Ady két évtizeddel korábbi felismerése mögött, amennyiben Adynál a nyugatinál messzebb menő megoldás a munkásosztály forradalmának és célkitűzésének vállalását, a *Válasz* értelmiségénél pedig a nyugatinál messzebb menő megoldás a munkásosztály forradalmával való szembefordulás — 1918 — 1919 elutasítása következtében — a szellemi, a lelki megújulás útjának a keresésére szorítkozott. A társadalmi kérdésekhez való viszony különbségét tekintve ez azt jelentette, hogy míg a földkérdés Adynál is az első, de nem a végső, nem mindent megoldó problémája a magyarság útjának, addig a Válasz indulásánál a földkérdés, a parasztság sorsa jelenti az egész nemzet, a nemzeti sors legfőbb kérdését. Éppen azért, ha a *Válasz* nemzetkoncepcióját konkrétan akarjuk elemezni és megérteni, úgy kétséggkívül elsősorban ennek a földkérdéshez és a parasztsághoz való viszonyából kell kiindulni. Ezért, véleményem szerint az értékelésben nagyobb súllyal kellett volna foglalkozni a „Válasz” földkérdéssel kapcsolatos tanulmányainak ideológiai jellegű problémáival.

K Nagy Magda könyvében ez a kérdés viszonylag kis súllyal szerepel. Pedig szerintem az idevonatkozó problémák elemzésének megvan az elsőrendű jelentősége nemcsak a folyóirat társadalmi és politikai irányának megértése szempontjából, hanem a disszertáció speciális témája, a *Válasz* eszmei és kulturális, ideológiai problémáinak a jobb megértése szempontjából is.

A *Válasz* írói és értelmiségi centruma a földkérdéssel kapcsolatban, mintegy arra alapozva építi ki a maga sajátos harmadikutas elképzeléseit — ebben találja meg a magyarság fennmaradásának s egyben nemzeti elkülönülésének konkrét bázisát, a monopolkapitalizmus és a szovjetszocializmus útjával szemben saját külön útjának lehetőségét. Ezt legvilágosabban Németh László fogalmazta meg, aki az elembertelenedett gépi nagyiparral és a nagybirtokkal szemben az önálló alkotó tevékenységet, s ezzel kielégülést, életörömet biztosító kisüzemi, elsősorban kisparaszti minőségi munkát állítja szembe. A fojtogató nagybirtokkal szemben a kisparaszti minőségi munkán alapuló Kertmagyarország az ő elképzelése szerint nemcsak a földkérdés belső megoldását jelenti, hanem egyben a Duna-medencei hivatást is a magyarság számára. Ennek lényege az, hogy objektív és szubjektív körülményei egyaránt a magyarságot predesztinálják arra, hogy a gazdaság humanizálásával, új, tartalmasabb, kulturáltabb életforma kialakításával példát mutasson a környező országok népei számára új, humanista szellemű közösség kialakítására. Mindez fokozottan aláhúzza, hogy nagy figyelmet szenteljünk a *Válasz* által képviselt sajátos, magyar harmadikutas koncepciónak. Így a disszertáció is helyesen állítja a folyóirat ideológiai értékelésének előterébe a *Válasz* társadalmi és történelmi szemléletének központi kérdéseként a harmadik út problémájának kritikai elemzését.

Helyes a munkának az az álláspontja, hogy differenciálni törekszik, s igyekszik különbséget tenni a harmadik út nyugati: W. Röpke, H. de Man által képviselt útja s annak magyar változata és képviselői között. A középutat Németh László — emeli ki mint különbséget a szerző nem a megreformált kapitalizmusból vezeti le, hanem egy sajátos „szocializmusból”, a minőség szocializmusból. Bizonyos különbség valóban van a harmadik út nyugati és magyar változata között. Ez a különbség következik a magyar helyzet kiélezettségéből, s elsősorban a

földkérdés megoldására vonatkozó demokratikus igény progresszív jelentőségéből. Helyesen mutat rá Barláné Nagy Magda éppen a társadalmi és politikai kérdésekhez való viszony oldaláról a *Válasznak* a *Nyugat* írói körével szemben haladottabb pozíciójára is. Ugyanakkor e különbségek mellett is világosan kell látnunk, hogy az adott körülmények közt lényegében csak az igényben rejlik a különbség, mutatkozik a közeledés a szocializmushoz. A magyar harmadikutas elképzelés a marxizmussal, a proletárszocializmussal való merev szembenállás következtében a haladottabb igény ellenére sem lép túl a polgári koncepció, a polgári megoldás keretén. Éppen ezért az igazság, mint azt Barláné Nagy Magda is írja az, hogy „Németh minőségsszocializmusa voltaképpen megszépített, idealizált polgári demokrácia.”

Miben van ennek az útvesztésnek — a szándék és a tett különválásának az ideológiai forrása? Hogyan jelentkezik az a *Válasz* íróinak gondolatmenetében? A disszertáció helyesen válaszol erre a kérdésre, amikor ennek forrását a gazdaság, illetve a politika és a kultúra kettéválasztásában jelöli meg, s rámutat arra, hogy az értelmiség a polgári haladás szellemi és kulturális értékeit féltve, azokat a polgári életforma sajátjának tekintve, elítéli ugyan a monopóliumok rendjét, de éppen a kultúrjavarok védelmében nem képes végső következményéig szembefordulni azok vélt hordozóival. Így jut el a reális, a lehetséges út helyett oda, hogy a parasztság felemelésével, a középosztály megerősítésével szeretné megjavítani a kapitalizmus rendjét, azt, amit éppen alapjai következtében javítani nem lehet. K Nagy Magda könyvének talán legértékesebb fejezete az, melyben a szellemi harmadik útnak a *Válasz* írói által képviselt különböző formáit jellemzi, s feltárja azokat a különbségeket amelyek az alapján azonos pozíció mellett az új görögség és humanizmus útját kereső Németh László, a francia, latin és magyar szellemi közösséget valló Illyés Gyula, s a magyar eszmeiséget a népi lélek történeti és misztikus mélységeiben sejtő Kodolányi útkeresése közt mutatkoznak.

A szellemtörténeti pozíció: a gazdasági alap és a szellemiség kettéválasztása, s a megújulást a görög, a latin, francia vagy az ősi népi lélek életrekelésében kereső törekvések helyes bírálata mellett ugyanakkor véleményem szerint sokkal nagyobb súllyal kell aláhúzni azt is, ami rendkívül pozitív, tudniillik azt, hogy az írók s az értelmiség útkeresésében került megfogalmazásra a több kultúrára, magasabb eszmeiségre, nagyobb tudatosságra vonatkozó, valóban szükséges és reális igény is.

Az ideológia igénye — a Válasz történelemszemlélete és a Márciusi Front

A *Válasz* írói körének eddig alig kiemelt, de eléggé nem méltányolható érdeme, hogy az öntudat nélkül önmagát vesztő nép iránti felelősség, égő aggodalom izgalmával döbben rá a „nemzeti amnéziával” szemben az öntudat, az elmélet, a világ és saját helyzete helyes felmérésének, első lépésben a kérdésfeltevésnek rendkívüli jelentőségére. „Nemcsak az egyes ember tudata foszsolhat szét a magára hagyott test fölött, a népek öntudata is elborulhat, s óriás közösségek támoilyoghatnak látó szemmel is világtalanul.” írja a *Válasz* bevezetője...” A magyarság amnéziában szenved — olvassuk ugyanitt —, s nyomorúságunk ennek az öntudatzavarnak a következménye csak. „A *Válasz* csak valódi helyzetünk szorongásával akar eltölteni, az elhagyott testből felsajgó kérdéseket dadogja el; a világ és köztünk támadt kapcsolathány végzetes félreértéseit próbálja meg hosszú mulasztások első hevenyészett pótlásával kiküszöbölni.” (*Válasz* I. évf. 1. szám — 1934. máj.)

A folyóirat kezdeményezői a végzetes félreértés kiküszöbölését, a monopolkapitalizmus és a proletárszocializmus útjával szemben az egész nemzet számára új, harmadik út felfedését, helyzetének és küldetésének tisztázását a háború utáni új nemzedék szellemi öntudatra ébredésétől, legjobbjainak a nemzethalál szorongásában felizzó, új eszmét és új emberséget nyújtó alkotóerejétől várták. A helyes önismeret, a helyes tudat azonban a szándék tisztasága, a valóságos problémákkal való vívódás ellenére nem volt elérhető a nemzet általános fogalma, a nemzeti sors általános kérdésfeltevése alapján, hanem csakis a kor és a nemzet leghaladóbb

osztályának platformja alapján. A munkásosztállyal, s új világának történelmileg megvalósuló reális útjával szembefordulva, ettől eltérő harmadik utat keresve, a *Válasz* centruma a lázas keresés ellenére sem szabadulhatott a kétely, a bizonytalanság, a nemzethalál mindennapi szívfogásától. Ennek ellenére érdeme, hogy nem adta fel a reményt. Az önfeladással, a kétségbeeséssel szemben az élethez, a harc s a kutatás újrakezdéséhez szinte azt mondhatni egyéb bizonyosság híján saját szorongásából, népéhez s annak igazságához való mély és izzó ragaszkodásából merítette az erőt, mert hisz, amint Németh László írta *Érdemes-e?* című tanulmányában, lehetne e szorongani valamiért, amiben nem hiszünk?

A megoldáshoz, a helyes út felfedezéséhez természetesen a munkásosztály történelmi útjával és vezető szerepével való szembenállás feladásán keresztül kellett eljutni. A lázas útkeresés, a becsületes szándék, tehetség és gazdag invenció és a megoldás ellentmondását csak aláhúzza, hogy a nép és a nemzet ügye iránti őszinte odaadás, igaz törekvés sem juthat előre munkásosztállyal s világnézetével való szembefordulás útján. Ez az ellentmondás legdrámaibb, a szellemi izzás legmagasabb fokát mutató, s legmélyebb benyomást keltő formában a *Válaszban* Németh László tanulmányaiban jut kifejezésre. Éppen ezért a *Válasz* ideológiai problémáinak megvilágítására törekedve, véleményem szerint a szerzőnek nagyobb súllyal kellett volna foglalkoznia Németh Lászlónak az új humanizmussal és a minőségszocializmussal kapcsolatban a magyarság közép-európai hivatását fogalmazó és kifejtő tanulmányaival.

Ami Németh László társadalmi és ideológiai útkeresésének értékelését illeti általános lényegében a helyes kritikai álláspontot képviseli idevonatkozóan Barláné Nagy Magda munkája is, így csupán azt szeretném kiemelni, hogy szerintem e helyes kritikai álláspont mellett az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítanunk annak kidomborítására is, hogy amennyire elfogadhatatlannak kell tekintenünk Németh László koncepcióját mint megoldást — annyira reálisnak, mélyről fakadónak kell tekintenünk az igényt, mely azt létrehozta, mely az önfeladással, a felbomlással, a nemzethalállal szemben a tragikus kényszerűségből kívánta a nemzetet a végzett szemben felemelő, létének értelmet s élethez való jogát biztosító küldetését kibetűzni. Németh László, bár akkor nem ismerte fel a helyes utat, de helyesen érezte, hogy a fasizmussal és az imperialista béke örökségével szemben olyan útra van szükség, mely céljainak új formában való megvalósítása során a nép túlnyomó többségének addiginál sokkal szélesebb és mélyebb egységét biztosítja.

Németh László, mint azt a *Vers és tanulmány* című cikke bizonyítja, az új irány és annak szilárdabb megalapozása szempontjából az elméleti tisztázás jelentőségét jól látta nemcsak a társadalmi-politikai kérdések, de az irodalmi irányzatok útkeresése és egészséges fejlődése szempontjából is. „Líra, dráma, regény csak olyan szellemi talajon találnak biztos helyet — írja itt —, ahol érzésben, ízlésben, felfogásban, legalább egy tisztásnyi térségen valami kis közmegegyezés jött létre.” A háború alatt felnőttek alól, mint írja, elveszett a simára döngölt föld, ők árkokat, gránátöltéseket és legördült sziklákat találtak, s az izmusok burjánzó világában, a gyomnak a nagy tolongásában lehetetlen volt az elmélet elől megszökniük. Az elmélet e különlegesen megnőtt jelentősége mellett helyesen látja Németh László azt is, hogy a kultúra, a szellemi élet nem ugyanazon forma ismétlésén vagy egyszerű továbbfejlődésén keresztül halad előre. A szellem — mondja — nem úgy fejlődik, mint a számsor, hogy a kettő után három, azután meg a négy következik. A szellem úgy fejlődik, mint a növény: szár után a levél, a levél után a virág, azután a termés, mindig valami egészen más.” (*Válasz* II. évf. 1935. 305.) A fejlődésnek ez a Hegelhez hasonlóan a szellem síkján elképzelt, illetve helyesen felismert dialektikája azonban tudvalevően csak tükörképe a társadalom valóságos fejlődésében végbemenő megújulás, fejlődés dialektikájának. Az új út így a történelem valóságos változásait figyelembe véve, nem csupán a szellem embereinek az álma volt, hanem az új feltételek által követelt szükségesség volt az egész dolgozó nép, a munkásosztály szempontjából is. A harmadik út álmaival szemben a monopolkapitalizmussal való eredményes szembefordulás előfeltételeképp egész népek, egész nemzetek egyesítése a munkásosztály vezetésével, a munkásosztály oda-

láról is saját útjának új formában való kiszélesítését, új formában való folytatását követelte. Éppen ezért, ha mint K Nagy Magda is helyesen teszi, bíráljuk a harmadik út koncepcióját, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a bírálat csak akkor vezethet az egységhez, ha azt is hangsúlyozottabban domborítjuk ki, hogy a marxizmus útja is csak új módon: a munkáosztályt az egész néppel, a dolgozó nemzettel szorosabban egyesítő formában valósulhat meg.

Összefoglalva az eddigieket — Németh Lászlónak s a *Válasz* centrumának ideológiai álláspontjában feltétlenül helyes az igény valami újra, valami jobbra. A forradalom és a kultúra, a demokrácia és a szocializmus magasabb és szélesebb alapon való egyesítésének igénye azonban semmiképpen sem juthat előre a munkáosztállyal, s új világával való szembefordulás útján, a marxizmus egyszerű azonosítása útján a dogmatizmussal, ahogy azt a *Válasz*ban akkor Németh László, Vas István és többen képviselték, hanem csakis a dogmatizmusnak a marxizmus talaján való leküzdése útján.

A *Válasz*ban kifejezésre jutó igény és az annak megvalósítására választott út ellentmondása konkrét formában igen jellemzően jut kifejezésre a *Válasz* nemzetkonceptiója szempontjából elsődlegesen jelentős történelemszemléletben.

A könyv alapján helyesen ábrázolja a *Válasz* történelemszemléletét, helyesen értékeli a *Válasz* 1848-hoz való viszonyának Szekfű álláspontjával szembeni pozitív jelentőségét. Érdeme, hogy a *Válasz* íróinak történelmi irodalmi tanulmányait elemezve, világossá teszi azt is, hogy ez az írói kör 1918–1919 folytatásától visszariadva, a nemzet sorskérdéseinek korszerű, a munkáosztály vezető szerepét és a szocializmusba való átmenet útját magába foglaló megoldásával szembefordulva, 1848 pozitív értékelése ellenére is végeredményben visszafelé fordul 48-tól, és a XVIII. századdal szemben a XVI–XVII. század Magyarországon, illetve annak képviselőiben keresi a magyar szellemiség 48-i képviselőinél is igazabb és mélyebb kifejezőit. Barláné Nagy Magda helyesen mutat rá arra, hogy a nép lelkiségének, a lelkiség őseredeti vonásainak az előtérbe helyezése szükségképpen a történelmi fejlődés valóságos problémáitól való elforduláshoz vezet, odavezet, hogy az eszmeiség, a lelkiség általánosságokban mozgó eszményítése egyenesen lehetetlenné teszi a történelmi út, a nemzeti sors valóságos kérdéseinek a megértését. Megmutatja azt is, hogy hogyan cserélődik fel ezúton az osztályösszefüggések elemzése a faji, a lelki sajátosságok elemzésével, s hogyan válik e gondolatkörben a magyarság sajátos jellemzőjévé 1848 forradalmi szellemiségével szemben a passzív rezisztencia, a cselekvés helyett az elmélyedés.

A helyes bírálat mellett, úgy gondolom, azonban méltányolni kell a *Válasz* történelemszemléletében végbement pozitív változást is, amely a balszárny vezető szerepének kibontakozásával nemcsak a tudatos baloldal, de többek közt Féja Géza történeti-politikai tanulmányai-ban is jellemzően tükröződik. Féja Géza tanulmányai — mint arra Barláné Nagy Magda rámutat — kétségtől a polgári forradalmiság álláspontját képviselik. Helytelen volna azonban nem értékelni, hogy a centrum addigi, a lelki, a szellemi megújulás forrásait kereső történet-szemléletével szemben Féjának az elnyomott parasztság és a nemzet konkrét politikai küzdel-mét, szabadságharcait előtérbe állító történelemszemlélete, mely 1848 folytatását 67 politikai és társadalmi kritikáján keresztül kereste, az adott helyzetben szükségképpen a baloldallal való szövetség lényeges elemét, a politikai fellépés szükségességének a felismerését foglalja magában. Féja Gézának a politikai küzdelem szükségességét előtérbe helyező álláspontja természetesen nem volt független attól, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált egyfelől a német — és nyilas-fasizmusba hátráló reakció politikájának nemzetvesztő volta és a kompromisszum útjához s a munkáosztállyal való szembenálláshoz ragaszkodó irány tehetetlensége; másfelől pedig a baloldal által képviselt politika helyessége.

A *Válasz*ban a történelemszemlélet e helyes irányú változása a kor és a nemzet sorskérdéseiben való korszerű tájékozódáson túl a Márciusi Front programnyilatkozatában jutott kifejezésre, mely a helyes politikai fellépés ideológiai bázisát, platformját alkotta. A Márciusi Front programját az új kor s a magyarság kérdéseinek a megoldását a marxizmus útján

kereső s a párt irányítását magáévá tevő, az egyetemi körben tömörült fiatal értelmiség s az általuk a párt politikája alapján megnyert népi írók fogalmazták meg. Ahogy korábban a földkérdés adta meg a magyar harmadikutas koncepció sajátos jellegét, úgy vált a fejlődés dialektikus menetében a későbbiekben éppen a földkérdés a marxizmus útjához való közelítésnek a kiindulópontjává. A Márciusi Frontba tömörülő baloldalt, sőt a *Válasz* centrumának egy részét is épp a földkérdés reális erőforrásait kereső törekvés juttatja el oda, hogy a nemzeti sorsra vonatkozólag a parasztságra és földkérdésre korlátozott elképzeléseket a Márciusi Front programjával a munkás-paraszt szövetség és a szocializmusba való átmenet perspektívájával váltsa fel.

Az eszmei és ideológiai haladás e döntő lépését azonban a *Válasz* értelmiségi és írói körének nem az egésze tette meg, hanem csak az a része, melynek az új nemcsak eszmei igénye volt, hanem eljutott oda, hogy az új rend megvalósítására hivatott osztály, a munkásosztály platformját és ideológiáját a marxizmust magáévá téve keresse a világ s e világban a magyar nép, saját nemzete megújulásának az útját. A Márciusi Front fiatal értelmisége és népi írói, mint Erdei Ferenc is, Lenint tanulmányozva ezúton ismeri fel, hogy a *Válasz* addigi nemzet-koncepciójának központi kérdése, a parasztkérdés, nem oldható meg elkülönítve, s egymagában nem segít itt a szövetkezet sem. A szövetkezet — mint ahogy azt a *Szövetkezeti kérdéssről* írt cikkében Erdei Ferenc kifejti — nem életelixir, nem kész formula, hanem annak értéke a nép szempontjából a társadalmi feltételektől s megvalósulásának formájától függ, s létrejöttének igazi feltételei ott vannak meg, ahol az államhatalom a munkásosztály s a dolgozó nép kezében van.

A Márciusi Front programnyilatkozata a hatalom kérdésében nem a közvetlen munkás-hatalom, nem közvetlenül a proletárdiktatúra álláspontját képviselte, de olyan demokrácia, olyan állam igényét, mely a munkásosztály és a parasztság, a nemzet nagy dolgozó tömegeinek szövetsége és hatalomban való részvétele útján nyit utat a fasizmussal szemben, s ezzel együtt a kapitalizmussal szemben is az osztályok s a kizsákmányolás felszámolásához, a szocializmus-hoz. A Márciusi Front a kizsákmányolás megszüntetését ugyanakkor helyesen a nemzet egészéhez szólva mint nemzeti programot fogalmazta meg, s a fasizmus és a reakció hazaáruló nacionalizmusával bátran állította szembe a munkásosztály és a dolgozó nép nemzeti programját, s a program megvalósulásának előfeltételeképp az új államra, új hatalomra, a népi demokráciára vonatkozó igényét. „A magyarságot nemcsak a vér kovácsolta egybe, hanem a történelem is, a szabadsághoz való jogát nem más népek alacsonyabb rendűségére kell alapítani, hanem a maga életképességére és teremtményére.” Jól tudják azonban azt is, hogy a nemzeti felemelkedés és szellemi újjászületés programjának megvalósulása csak a magyar társadalom gyökeres politikai átalakulása útján jöhet létre, s ennek megfelelően a proletárdiktatúrának mind burzsoá, mind dogmatikus értelmezésével szembefordulva, az új, a népi demokratikus út eszméjét képviselve szögeznek le, hogy nem hívei semminemű nép fölé emelkedő diktatúrának. „A magyar nép — szögezi le a nyilatkozat — eleget szenved naponta ahhoz, hogy ne kívánja a hatalmaskodást és a nyájszellemet a politikai élet egészére kiterjeszteni. A szabadságjogokban és a demokráciában a magyar történelem legnagyobb eszményeit látjuk, és tudjuk, hogy a magyar nép csak az olyan erős államvezetést fogadja el, mely a vezetettek bizalmából meríti erejét és azok ellenőrzése alá meri helyezni magát.” (*Válasz* 1938. 1942. Mit kíván a magyar nép?)

Mindezek alapján teljes mértékben egyetérthetünk a disszertáció azon álláspontjával, mely a *Válasz* történeti eszmei fejlődésének tetőpontját, mintegy koronáját a *Márciusi Front* által képviselt irány létrejöttében s programjában jelöli meg. Valóban alig lehet eléggé méltányolni, hogy a magyar írók, az értelmiség leghaladóbb része, az útkeresés jobbról és balról egyaránt felmerülő hallatlan nehézségei, súlyos korlátai ellenére az új szocialista nemzet kialakulásának előfeltételeképp az új kor új kérdéseiben való helyes állásfoglalás útját megtalálta.

Mialatt K. Nagy Magda munkája helyesen képviseli a Márciusi Front e pozitív ideológiai és történelmi jelentőségét, ugyanakkor, véleményem szerint, nem fordít kellő figyelmet arra, hogy az új koncepció mögül hiányzik a centrum nagyobb része: a *Válasz* munkájából már a Márciusi Front kezdetén kimaradt Erdélyi József, Kodolányi, Sinka, Szabó Pál s a lap alapítói: Gulyás Pál és Németh László is. A centrum, a zöm leszakadása következett a politikai erő elégtelenségéből.

A centrum visszahúzódásának nem kis szerepe volt abban, hogy a *Válasz* megjelentetése egyre komolyabb nehézségekbe ütközött, s végül is kénytelen volt búcsút venni olvasóitól. Búcsújában a szerkesztőség elsősorban a középosztály s az értelmiség érdektelenségét, zömének jobbratulódását, egyszóval azon erőк elégtelenségét teszi felelőssé a folyóirat megjelenésének lehetetlenné válásáért, melyekre indulásakor elsősorban számított. Ez a felelősség kétségkívül fennáll, s nem kis mértékben fennáll ezzel kapcsolatban maguknak a baloldal határozott kiállásától, cselekvő fellépést követelő törekvéseitől, a baloldal vezető szerepétől visszariadó írónak a felelőssége is. De e visszahúzóddással kapcsolatban, véleményem szerint, nem elég csak a centrum harmadikutas orientációjának helytelen voltáról, s nem elég a zöm jobbratulódásáról beszélnünk. A centrum, s ezen-túl a nem proletár rétegek zömének, s a munkásosztály jelentős részének visszahúzódását, passzivitását, bizonytalanságát vagy éppen szembefordulását a történelem által követelt iránnyal nem lehet önmagában, elszigetelten, csak a kispolgári irányzatok helytelen nézetei, magatartása oldaláról megítélni. A többségnek a bizonytalanságát, visszahúzódását nem lehet a munkásosztálynak, mint hivatott fő erőnek a tempóvesztéségtől s a lemaradásban elsősorban részes dogmatikus vonalvezetés felelősségétől, a fő erő belső problémáitól függetlenül értékelni. Nem lehet a fő erő ez elmaradását elválasztani a dogmatizmus, a mozgalmon belül a kispolgári baloldaliság azon felelősségétől, mely a húszas években az MSZMP-n keresztül kezdeményezett helyes, a demokratikus átalakulást előtérbe helyező antifasiszta politika keresztvezésében, majd opportunistá politikaként való elítélésében, a harmincas évek első felében pedig többek közt József Attila sorsában jutott kifejezésre. József Attilának — Boldizsár Iván *Válasz*-ban közölt megemlékezésén messze túlmenően — nem az volt legégetőbb fájdalma, legmegrendítőbb összeütközése, hogy az ellenforradalmi Magyarország a Szegedi Egyetem után a nemzet egyeteméből kívánta kizárni, hanem az, hogy a rosszul értelmezett pártszerűség, a szűklátókörűség, a mozgalom dogmatikus értelmezése a formális kizárás vitatott tényétől függetlenül ténylegesen kiközösítette abból a mozgalomból, melynek igazsága elválaszthatatlan volt életének, egész költészetének értelmétől. A pártszerűség s a mozgalom dogmatikus felfogása József Attilának a nagy és részben ösztönös, tömegekkel való egység útját kereső igényével szemben a nagy történelmi erőpróbára való felkészülés közben maga korlátozta, akadályozta a fő erő és természetes szövetségesei közt egy valóban széles fronton való összeforrás lehetőségét.

József Attila összeütközésének a szektás politikával megvan a maga általános érvényű politikai történelmi jelentősége. Fontos és jellemző része ez a magyar kommunista mozgalom történetének is, de számunkra itt irodalmi és ideológiai szempontból nyilvánvalóan a költő, mégpedig a Petőfivel, Adyval egy szintet képviselő költő összeütközése a leglényegesebb. A költő összeütközése a lényegesebb, aki a munkásosztály harcának művészileg legmagasabb fokú s ezzel a válság lényegét megragadó kifejezésének a követelményeiből kiindulva, ahhoz ragaszkodva kerül szembe a mozgalom és a marxizmus szektás felfogásával és gyakorlatával. Ezzel az összeütközéssel sem történelemírásunk, sem irodalomtörténetírásunk nem foglalkozott jelentőségének megfelelően. Pedig véleményem szerint József Attila sorsának éppen ez az összeütközése teheti számunkra mindennél világosabbá a politika és költészet ellentmondásos egységét, a súlyos ellentmondások ellenére is a mozgalom és költészet magasabb egységéért küzdő József Attila történelmi igazságát.

Az elmélet, a helyes öntudat sorsváltó jelentőségét, mint a *Válasz* írói, József Attila is mélyen átélte. Jól látta, hogy az emberiség, mely új közösségre vágyik és „sebeit mutogatva kiált a vajdúó öntudat után”, az új közösséget csak új és igazabb öntudat útján érheti el. József Attila számára az új öntudat tudományos megfogalmazását a munkásosztály forradalmi elmélete, a marxizmus jelentette — a marxizmus alapjáról ítélte meg az irodalom, a művészet, ezen belül a népművészet társadalmi és történelmi szerepét is.

„A jövő kultúráját az az osztály fogja megalkotni, amely a jövőt megteremti. Ez az osztály a proletariátus. A népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő.” — írta a *Szabadon* 1932. januári számában. Ennek az új proletár művészetnek a követelményeit tekintve azonban ugyanakkor az volt a meggyőződése, hogy az ugyanúgy, mint a népművészet, ugyanúgy mint a múlt minden maradandó jelentőségű művészete az új valóságot csak a művészet saját belső törvényei szerint fejezheti ki, s csakis ez úton válhat sorsuk, életük és hivatásuk megértésében az új világért küzdő osztályok öntudatának tényleges formálójává, mély és maradandó értékű forrásává. A költészetnek s a költeménynek mint műalkotásnak sajátos belső követelményeit, törvényszerűségeit József Attila elméletileg is behatóan tanulmányozta, s erre vonatkozó nézeteit nem egy tanulmányában kifejtette. A művészi forma elemeinek az összefüggése, hangsúlyozza József Attila, nem lehet pusztán logikai összefüggés, annak a tények rendszerének szemléleti összefüggésében kell megjelennie. A művészi formának szerinte a szemléleti összefüggés az alapja, vagyis a művészetet valójában a forma teszi művészivé, azonban a forma művészi mivoltát mindenkor a jelentése, a tartalma adja. Amit a versben frok le — összegezi felfogását József Attila —, „annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell hogy legyen, annak társadalmi értelme van... a forma művészi, tudományos stb. minősége a tartalomtól, vagyis attól a jelentéstől függ, amelyet a szemlélet számára a szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt.”

Mint ahogy azt Barláné Nagy Magda is kiemeli, művészeti, irodalmi irányát tekintve a művészetet a valóságtól és a társadalomtól elszakító irányzatokkal szemben a *Válasz* is a valóságból, a realitásból kívánt kiindulni, és társadalmi mondanivalót kívánt képviselni. A *Válasz* azonban a valóság leszűkített, korlátozott szemléletéből indult ki. A *Válasz* íróinak zöme a parasztságot tekintve bázisnak, a parasztság és értelmiség szövetségében keresve a társadalmi megújulás fő erejét, a munkásosztállyal és világnézetével való szembefordulásában művészileg is korlátot vont a valóság egész mélységében és szélességében való megértése, művészi, irodalmi kifejezése elé. Ezzel szemben József Attila a munkásosztállyal s világnézetével összeforrván, attól soha el nem szakadva, a súlyos ellentmondások és a szörnyű nyomás alatt is a magyar proletariátus és a magyarság sorsának egyetemes érvényű, adott világa lényegét legigazabban kifejező költői képviselőjévé vált. Viszont épp az adott világ valóságával való mély és szoros összeforrottságában, ellentmondásaival való harcában és vívódásában került szembe a marxizmus alkalmazásának dogmatikus felfogásával is, mely az 1917-es forradalmi ugrás közvetlen és mechanikus ismétlődéséből indult ki. József Attila ezzel szemben felismerte, hogy az új kor új megoldást követel nemcsak a költészet, hanem a politika, s a marxizmus alkalmazása területén is. „Az „ugrásnak” megvan a tudományos alapja — írta „Az egységfront körül” című, az Új Harcosban 1934-ben megjelent cikkében a reformizmussal és a dogmatizmussal egyképp szembefordulva —, az nem vonható kétségbe, de míg az ugrást maga a történelem (amelynek objektív tényezői a nem baloldali erők is) nem tűzi napirendre, addig az ugrás ideál marad, propagandája pedig idealizmus... Egy meghatározott időben az emberiség csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet abban a meghatározott időben végrehajthat, miért tűznek ki maguk elé a baloldaliak olyan feladatot, amelyet ugyanakkor nem hajthatnak végre. A gyakorlat, ahogy rácsólt a jobboldaliak elméletének egészére, épp úgy rácsólt a baloldaliak taktikájára, vagyis az elmélet eddigi alkalmazására.”

A marxizmus dogmatikus felfogásának bírálatában József Attila kétségkívül részben találkozott a reformizmus bírálatával, találkozott a *Válasz* centrumának marxizmus elleni

bírálatával. Ugyanakkor állásfoglalásának kiindulópontját és irányát tekintve egyaránt alapvetően különbözött is mind Németh László, Vas István, mind a szociáldemokrata reformizmus kritikai álláspontjától és irányától. Míg a *Válasz* centruma a kispolgári demokratizmus alapján tagadta a munkásosztály és a marxizmus vezető szerepét, addig József Attila a marxizmus lenini, vagyis a változó valóságból kiinduló korszerű alkalmazásában kereste annak tényleges érvényre jutását, az új humanizmusnak a munkásosztály s az emberiség többségét egyesítő kibontakozását. „A baloldali diktatúra-utópia csak a munkásság többségére akar támaszkodni... Oroszországban azonban a lakosság többsége állt a diktatúra mellé, s az így szervezhette magát állandó hatalommá. A diktatúra csak a politikailag aktív lakosság többségén alapulhat”. József Attila az új hatalom létrejöttének legfontosabb eszmei feltételét abban látta, hogy a munkásosztály politikailag aktív részét az emberiség többségétől elválasztó koncepcióval szemben a munkásosztály minél előbb s minél szélesebb körben eljusson hivatásának olyan értelmezéséhez, mely alapot ad az emberiség többségének a munkásosztállyal való egyesítéséhez. Ezért tartotta annyira szükségesnek hangsúlyozni, hogy: „éppen azok a munkásemberek az öntudatosak, akiknek „osztályöntudata” az emberiség társadalmi lényegének a tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az „osztályöntudat” a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”

Mindez azt bizonyítja, hogy mint a *Válasz* írói, az új humanizmus útját kereste József Attila is. Az új humanizmus igazi és reális történelmi forrását azonban, a Válasszal szemben helyesen a proletariátus, a munkásosztály történelmi harcában látta. Az volt a meggyőződése, hogy a munkásosztály az az osztály, melyet helyzete, minden más osztállyal szemben elsősorban kényszerít arra, hogy helyzetének és érdekeinek megfelelően öntudatának olyan szintjét, politikájának olyan alkalmazását érje el, mely az emberiség óriási többségében teszi világossá, hogy érdekei egyek a munkásosztály érdekeivel. József Attila a munkásosztály, az emberiség és a magyarság e magasabb egységének útját keresve vált tévedései mellett is egész költészetében s életútjának tragikus összeütközésében egy új és korszerű politika költő előhírnökevé, egyben számunkra a szocializmusba való átmenet során is a szocialista népi, nemzeti egységhez vezető út irodalmi ideológiai ellentmondásai helyes megértésének és megoldásának iránytűjévé is. Éppen ezért gondolom azt, hogy a József Attila probléma érdeme szerinti értékelése s feloldása elengedhetetlen feltétele annak, hogy az akkor a *Válaszban* utat kereső és a marxizmushoz még el nem jutott rétegek a szocialista nemzet új eszmiségével való igazi egységének s új életünk problémáinak korszerű irodalmi és művészi kifejezését megtalálják. S egyben elengedhetetlen feltétele annak is, hogy igazában megértsük mit jelent s mibe kerül egy nép számára, ha a haladás szempontjából vezetésre hivatott osztályának mozgalmából hiányzik a képesség, s a tudatos elhatározottság, hogy saját soraiban az előrejutás belső korlátait és akadályait felszámolja, s a korszerű, a helyes politika következetes érvényesítésével a néppel való egység útját idejében szabaddá tegye.

A történelem sajgó ellentmondásainak feloldása még ma sem teljes egészében megoldott feladat. József Attilát a felszabadulást követően munkásosztályunk, népünk s ifjúságunk jelentős része mint Petőfi, Ady méltó folytatóját fogadta szívébe. Ugyanakkor azonban irodalom- és művészetpolitikánk József Attilának a marxizmus, magyarság és modernség egyesítését, a kor, a munkásosztály problémáit a maguk igazi mivoltában kifejező költészetét megkerülve, egyik oldalról Petőfit, másik oldalról a kritikai realizmust állította az igazi irodalom mércéjeként új szocialista irodalmunk elé. Egy darabig látszólag jó alapja volt ez egyoldalról a népiesekkel, másoldalról az urbánusokkal, a nyugati kultúrát eszményítőik körével való együttműködésnek, de egyszeribe semmivé vált az ellentmondások 1956-os ütközőjén. Semmivé foszlott, mert úgy a népiesekkel, mint a kritikai realizmus eszményítőivel csak formális megegyezés volt, mely a problémák korszerű és őszinte felvetésétől való elzárkózást foglalta magában, s így képtelen volt az új kérdések megoldására irányt mutató szilárd kohézió forrásává válni. Éppen ezért kell szerintem hangsúlyozni, hogy a *Válaszban* testet öltő probléma — azaz a nem-

proletár rétegeknek a munkásosztállyal való szövetsége, majd szocialista nemzetként való egyesülése — végleges és megnyugtató megoldásához nélkülözhetetlen forrás József Attilának a nemzetit a proletárnemzetköziséggel, a magyarságot a modern munkásosztály vezetőszerepével, a marxizmussal egyesítő, de a valóság problémái elől ki nem térő, azok valóságos megoldásának az igényét képviselő öröksége.

Mind e kérdések kifejtése nyilván túlmegy Barláné Nagy Magda könyvének keretén és célkitűzésén, de felvetése úgy gondolom hozzátartozik ahhoz, hogy a *Válasz* útjának ellentmondásait megértsük.

Visszatérve magára a K. Nagy Magda könyvére annak érdekéért, ki kell emelni, hogy beható és széles körű anyaggyűjtésre támaszkodva ad jó áttekintést a *Válasz* fejlődéséről, nem riad vissza a kényes és sokféle ellentmondással, buktatóval teli témától. Érdeme, hogy a dogmatikus, a szektás megítélésével szemben alapjában pozitívan ítéli meg a válasz útkeresését, ugyanakkor helyesen törekszik az eszmei útkeresés problémáinak feltárására, s a centrum harmadikutas elképzeléseinek a kritikájára.

Аладар Мод

ОТ ТРЕТЬЕГО ПУТИ ДО МАРТОВСКОГО ФРОНТА

Статья многосторонне исследует идеологическую проблематику журнала «Валасе» («Ответ») в связи с монографией Марды К. Надь: Журнал «Валас», изданной в Будапеште в 1953 году. Журнал «Валас» (1934—1939) имел исключительное значение в идеологических поисках интеллигенции в период между двумя мировыми войнами.

Статья подчеркивает, что именно через журнал выразилось стремление не коммунистов интеллигентов, а той ответственной и в большинстве своем стремящейся к единению с нацией, с народом демократической и антифашистской части интеллигенции, ее стремление найти — в противоположность диктатуре монополистического капитализма — путь, ведущий к освобождению человеческих ценностей, содержащихся в венгерской нации, к демократии, к лучшему, более человеческому существованию — к социализму, представленному ими таким образом. Но выступавший в журнале писательский круг, вопреки марксистской точке зрения на классы — первенство рабочего класса и интернационализма —, на первое место выдвигает цель ответить на вопрос о судьбе крестьянства, а также о судьбе нации, венгров. Постановка на первое место крестьянского и национального вопросов — не что иное, как буржуазный и националистический подход к общественным проблемам, несмотря на демократические стремления данного писательского круга. Писательский круг журнала «Валас» по ходу исторического развития журнала дифференцируется: одна часть его становится правой, даже крайне правой, другая часть составила центр, и только самая прогрессивная часть — левый край — доходил до сознательного связывания демократического решения национальной проблемы с социалистическим решением.

Очерк дает глубокий анализ отдельных периодов развития журнала и по ходу исследования классовой основы журнала утверждает, что в 1919-ом году последний опирался не на революцию рабочего класса, а был органом демократически настроенной интеллигенции, которая возлагала свои надежды на крестьянство и исходила из положения средних слоев, такую позицию журнал и занял в связи с революциями 1918 и 1919 годов и вопросами новой эпохи.

Очерк дает детальную картину своеобразной концепции третьего пути, нашедшей свое выражение в журнале «Валас», а также дает картину исторических воззрений этого журнала.

Последняя глава очерка исследует вопрос о связи с журналом «Валас» поэта Йозефа Атилы.

Автор статьи подчеркивает, что Атила Йозеф, как и писатели журнала «Валас» искал путь нового гуманизма. Но настоящий и реальный источник нового гуманизма Йозеф Атила — в противоположность журналу «Валас» — правильно видел в исторической борьбе пролетариата. Йозеф Атила в поисках пути единства рабочего класса, человечества и венгров, стал во всей своей поэзии, несмотря на все свои ошибки, поэтическим предвестником новой и современной политики.

Missovitz Cyrus-drámája

Missovitz Mihály, a maga idejében nagy hírű evangélikus pedagógus emlékeztetést iskoladrámái őrizték meg a Rákóczi-szabadságharc irodalomtörténetében. Négy drámát írt és adatott elő a rozsnói evangélikus iskola diákjaival: 1705-ben a *Fata Ungariae*, 1706-ban az *Europa Comico-Tragicá*, 1707-ben a *Palladium Sacrum*, 1708-ban a *Cyrus*.¹ A kor szokványos barokk iskoladrámájának jegyeit hordozza mind a négy. Ezek is a kor irodalmának mitologikus, allegorikus konvenciói szerint készültek, s ha csak meséjüket és előadásmódjukat tekintjük, semmivel sem emelkednek ki a kor iskoladrámái közül. Ezek is latin nyelvűek, de célzatuk és mondanivalójuk szerint jellegzetesen magyar alkotások. Szerzőjük lelkes híve a kuruc szabadságharc vezérlelő fejedelmének, nagy reménységgel tekint rá: azt várja tőle, hogy kivívja Magyarország függetlenségét és feltámasztja Mátyás magyar királyságát. A rozsnói iskoladrámák tehát egy, a maga idejében tekintélyes felvidéki városban, az evangélikusok — az eperjesi mellett — legjelentősebb iskolájában a kuruc szabadságharc eszmévilágát és politikai törekvését szóltatták meg. Jelentőségük tehát egészen rendkívüli, a Rákóczi-szabadságharc irodalmában hasonló tendenciával csak a vitézi költészetben találkozunk.

Missovitz iskoladráma-sorozata a magyar iskoladráma történetében egyedülálló jelenség. Az iskoladrámák túlnyomó többsége moralizáló vagy felekezeti tendenciák szolgálatában áll. A politikai jelentőségű iskoladrámákat vizsgálva, általában azt mondhatjuk, hogy a jezsuita iskoladrámák a Habsburgok magyarországi uralmát szolgálják, mint pl. az az iskoladráma is, amelyet 1708-ban Nagyszombatban adtak elő Esterházy Pál nádor tiszteletére, amelyben az atyák azon örvendeznek, hogy a kurucok trencsényi katasztrófája után a szabadságharc hanyatlásnak indul.² Igaz ugyan, hogy 1707-ben a kassai jezsuiták — két évvel Missovitz rozsnói Mátyás-drámája után — Mátyás-drámát adtak elő a fejedelem tiszteletére,³ de ézt a cselekedetüket éppúgy nem a politikai meggyőződésük sugallta, mint ahogyan nem meggyőződésből írta Schwartz János, az eperjesi evangélikus kollégium professzora 1685-ben, Thököly bukásakor, a maga labanc drámáját.⁴ A rozsnói iskoladrámáknak csak egy előzményük van a kor irodalmában: az a dráma, amelyet Ladiver Illés jelenlétében adott elő az eperjesi kollégium diáksága a hadakozásból megtérő Thököly Imre magasztalására.⁵

Missovitz első iskoladrámáját, az 1705-ben előadott *Fata Ungariae* már ismertettük. A *kurucok Mátyás-drámája* c. tanulmányunkban. Most a sorozat utolsó darabjáról, a *Cyrus-drámáról* fogunk szólni. Az *Europa Comico-Tragica* és a *Palladium Sacrum* magyarázata későbbre marad, mert e két Missovitz-darabban még vannak olyan mozzanatok, főleg politikai tendenciák, amelyeknek megvilágítására még további kutatás szükséges. Mielőtt azonban magát

¹ A Missovitz-darabokról szóló könyvészeti adatokat lásd: A kurucok Mátyás-drámája (Budapest, 1958) c. tanulmányomban.

² RMK II. 2342. Címe: Hungaria Tertio Christiana... Nagyszombat, 1708. — 1708 szeptemberében adták elő. — A darab tárgya: a harmadikára kereszténnyé váló Magyarország. A szerző történetzemlélete szerint Magyarország először I. István király idejében, másodszor a Vátha-lázadás leverése után lett, most pedig harmadikára a kurucok legyőzése után lesz keresztény ország. A darab politikai szemléletére jellemző a bevezető összefoglalás e néhány sora: „Rex ne quam a caeca multitudine injuriarumque pariat, Urbem subintrat, ac intra tridui spatium coacto exercitu conflant Plebeiorum Turbam circumvenit nonnullisque eorum caesis ac captis dissipat novoque Edicto Hungariam Christianitatis restituit”.

³ 1707. december 28-án adták elő. — TAKÁCS JÓZSEF: A jezsuita iskoladráma (1581—1773). Budapest, 1937. II. 44. (Kiadványok Jézustársasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok. 3.)

⁴ A darab címe: Helena Menelao reddita vagyis az Ottoman Parisnak igájából való szerencsés kiszabadulása után királyának visszaadott Magyarország. — Lásd az I. sz. jegyzetet. — ALSZEGHY ZSOLT: A tizenhetedik század. Budapest, 1935. 227. (A magyar irodalom története. III. kötet.)

⁵ SZTRIPSZKY 2641. — ALSZEGHY ZSOLT i. m. 224. — A darab előzménye az eperjesi evangélikus színjátszásban: „1669-ben mintegy politikai jóindulésból játszták el Eperjesen Thököly Imrével a Papinianus Trajanusban Imre király szerepét.” Itk, 1906. 44. — THALY KÁLMÁN: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátékok. Századok. XIV./1880. 411—417.

a drámát ismertetnénk, szeretnénk kiegészíteni azt a hiányos vázlatot, amelyet az említett tanulmányunkban nyújtani tudtunk Missovitz Mihály életéről.

*

Missovitz eddigelé legteljesebb életrajzát Rezik *Gymnasiologia* c. kézirata tartalmazza. A mű eredeti teljes szövegét nem ismerjük, egy meglehetősen romlott szövegű másolatát használtuk.⁶

Fontos adattal egészíti ki Missovitz származásáról szóló ismeretünket, s ez az adat mindjárt meg is magyarázza a horvát eredetű Missovitz magyar öntudatát. Ezt írja: Előkelő horvát nemesek voltak az ősei, akik II. Lajos király alatt vitézül harcoltak a mohácsi csatában, ezért kaptak nemességet.⁷ Születésének idejéről, életkoráról Rezik sem nyújt felvilágosítást. De ő is megemlíti azt az adatot, hogy gyermekkorában jezsuita iskolába adta Rozsnyóra mostohaapja, nyilván azért, mert katolikus ember volt. Akkor került ki a jezsuiták keze alól, amikor Rozsnyó Thököly birtokába jutott. Egy neves evangélikus pedagógus, Braxatoris János⁸ hatása formálta ki egyéniségét, valószínűleg az ő példája hatott Missovitz pedagógiai készségének kifejlődésére. 1687-ben, amikor Rozsnyón — Thököly bukása következtében — megint elkezdődik az ellenreformáció, mesterével menekül Rahóra, s vele marad egészen annak haláláig. Braxatoris könyvtárát ő örökölte — erről is Rezik Missovitz-életrajzából értesülünk. Különösen becses részlete Rezik feljegyzésének Missovitz losonci tartózkodásáról nyújtott tájékoztatása. Bulyovszky Ferenc,⁹ Nógrád vármegye evangélikus vallású alispánja hívta meg őt Losoncra, fiai: István, László és Imre oktatására, s itt csakhamar egy iskola támadt körülötte losonci és környékbeli tanulni vágyó nemes ifjakból. Tudjuk más forrásból, hogy közéjük tartozott a református Ráday Pál is, aki önéletírásában meglehetősen szavakkal emlékezik meg mesteréről: „Az után annak (Braxatoris János) edgyik tanítványát, Missovitz Mihályt hozatván atyám uram másokkal edgyütt Losoncra, annak pedagógijáa alatt tanultam egész a logicaig, kinek is főképpen tulajdoníthatom a tudományban való előmeneteletem.”¹⁰ A nemes ifjúság — mondja Rezik — nagy számmal gyűlekezett hozzá Losoncon, mert magyar jogot is tanított magyar nyelven. A losonci reformátusok predikátora, a történetíró Debreceni Ember Pál¹¹ rossz szemmel nézte működését. Attól tartott, hogy Missovitz működése veszélyeztetni a reformátusok losonci híres iskolájának tekintélyét és a város református jellegét, bizonyára az is befolyásolta őt, hogy az evangélikusok támadták a predestinációról szóló tanítását.¹² Losoncról Ozoróra húzódott Ottlik György szárnyai alá, aki korábban Thököly Imre udvarmestere volt, s később II. Rákóczi Ferenc udvarában lett „*aularum praefectus*”.¹³ 1697-ben a trencsényi evangélikus iskola rektora lett, itt készítette magyar *Donatus*-át. Ekkor házasodott meg, Éva leányát és Imre fiát Rozsnyón temette el. Innen 1699-ben Osgyánba ment rektornak, s ott működött egészen a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig.

További sorsáról megint csak Rezik-életrajzából értesülünk: a felkelés hírére a tanulóifjúság szétszóródott, Missovitz Rahón Bubenka András¹⁴ predikátornál keresett menedéket, majd Besztercebányára húzódott, s a vihar elcsendesedése után megint állást vállalt: rektor lett az evangélikusok selmeci iskolájában. Itt megnyerte patrónusának a kor híres orvosát és bányászati szakemberét, Hellenbach Gottfried János bárót.¹⁵ A magyar Galenusnál alig egy félévet töltött, s 1704 augusztus 19-én Rozsnyóra a két nemzetiségű iskolába — vagyis a rozsnyói német és magyar evangélikus ekleziák közös iskolájába — kapott meghívást. Feltűnő, hogy Rezik gondos életrajzában nem fordul elő Missovitz korponai rektorsága, pedig — állítólag — Selmezbányáról Korponára ment volna az evangélikus iskola igazgatására.¹⁶

Öt éven át — 1710-ben bekövetkezett haláláig — működött Rozsnyón. Az iskola protokolluma szerint — mondja Rezik — 1705-ben „*professor poeseos*” majd 1707-ben „*professor poeseos et oratoriae*”, tehát a rozsnyói gimnázium felsőbb osztályait tanította. Rozsnyói működése nagy tekintélyt szerzett nevének, mert — így olvassuk Reziknél — ahogyan egykor Melanch-

⁶ REZIK: *Gymnasiologia*. De Schola Osgyániensi. Sect. I. Cap. XX. §. VI. 687—689. és Sect. III. 201—202. A szarvasi Vajda Péter állami gimnázium könyvtára. XXX/15—16.

⁷ Nagy Iván nem említi nevét a nemesi családok sorában.

⁸ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. I. Budapest, 1891. 1329. — GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. III. Budapest, 1941. 1253.

⁹ NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. II. Pest, 1858. 260—261. — SZINNYEI JÓZSEF I. m. I. 1409.

¹⁰ BENDA-ESZE-MÁKSAY-PAP: Ráday Pál iratai. 1703—1706. I. Budapest, 1955. 37.

¹¹ Halálának 250. évfordulója alkalmából az Egyháztörténet kilenc tanulmányból álló emlékkönyvből foglalta össze életét és irodalmi működését, ez azonban már nem jelenhetett meg. A kézirat megtalálható az Egyháztörténet szerkesztőségében.

¹² RMK. III. 4611.

¹³ A Rákóczi-szabadságharc bukása után készített önéletírását THALY adta ki.

¹⁴ Szinnyei és Gulyás nem ismeri.

¹⁵ TILCS JÁNOS: Bárány Hellenbach Gottfried bányaeigazgató, selmeci kamaragróf, Bányászati és Kohászati Lapok. LXX/1937. 147—150.

¹⁶ Lásd: BREZNYIK JÁNOS: A selmezbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története, Selmezbánya, 1889. II. és III. füzet 202.

Úgy tudjuk, hogy a magyar irodalomban egyetlen szerző sem alkalmazta a Cyrus-mondát nemzeti hős vagy élő történelmi személy jellemzésére vagy magasztalására. Némi magyar vonatkozása van azonban Scambata osztrák jezsuita szerző III. Ferdinándot magasztaló Cyrus-játékának: *Cyrus, acta, ludis, nuptialibus potentissimi Ungariae regis Ferdinandi III. et Mariae Caesareo et Academico Collegio Societatis Jesu Viennae*. Erdemes idézni néhány sort az első felvonás első jelenetéből annak megmutatására, hogy a jámbor szerző milyen célzattal tartotta alkalmasnak Cyrus történetét színre hozni III. Ferdinánd magasztalására:

... Dabunt,
Ventura Cyros saecula meliores dabunt.
Auguste Constantine, te Cyrum, vocem,
Quo rege pietas sceptrum terrarum reget,
Auguste Ferdinande te Cyrum vocem,
Cujus triumphis auspice relatis Deo
Eversa Solyma surget ac Bybylon ruet.

A Cyrus-motívumokat gyakran alkalmazó Szenczi Monár Albertnek jó alkalma lett volna arra, hogy Bocskay Istvánt, Kecskeméti Alexics Jánosnak pedig arra, hogy Bethlen Gábert tisztelje meg a „magyar Cyrus” epitheton-ornansával, hiszen a protestáns történetiszemlélet mind a két fejedelmet úgy tekintette, mint a magyarság szabadítóját egy reménytelennek látszó történelmi helyzetből, pl. Bocskay Istvánt „magyarok Mózese” gyanánt magasztalta az irodalom. Missovitz azonban II. Rákóczi Ferencet, miként Cyrust, „az isteni gondviselés élő tükörcsképe”-nek nevezte, s csak azért nyúlt a Cyrus-mondához, hogy felhasználja, mint korábban a Mátyás-hagyományt a *Fata Ungariae*-ben, a fejedelem történelmi jelentőségének hangsúlyozására, kiemelésére, személyének magasztalására.

A jezsuita dráma XVIII. századbéli termése bővelkedik Cyrus-drámákban. A XVII. századból mi csak egy olyan Cyrus-drámát ismerünk, Miskolczy Zsigmond *Comoedia, in qua Cyri infantis ab Avo Astyage expositio, et ob id sumpta de Astyage vindicta, rudi Minerva delinatur* c. darabját, amelyet 1698. január 24-én a nagyenyedi református kollégium diáksága adott elő, s amelynek különös érdekessége az, hogy bár címe latin, szövege teljes egészében magyar nyelvű.²³ Hogy a Batthyaneumban őrzött — fentebb már említett — latin nyelvű Cyrus-drámák között van-e valóban XVII. századbéli magyar Cyrus-dráma is, ezt csak az ott őrzött Cyrus-kéziratok kézbevételevel lehetne eldönteni.²⁴

*

A Cyrus-drámának éppúgy csak a periocháját ismerjük, akárcsak a többi Missovitz-darabnak. Egy 152×174 mm méretű, négy számozatlan levelet tartalmazó nyomtatványban adott fent,²⁵ amely a következő elemeket tartalmazza: a) a címlap, b) a synopsis historici drammatice, c) a prologus jelzése után a darab jelenetelzése, d) a praecipuorum agentium series.

A darab latin címe magyar fordításban: *Cyrus, az isteni gondviselésnek élő tükörcsképe, amelyet Isten a kegyetlen emberek és cselekedeteik megismerésére rendelt. A nyilvános vizsga megkoronázására színre hozta a rozsnói evangélikus szeminárium nemes, nemzeti és kiváló tanulóifjúsága, amidőn a legsorsdöntőbb esztendő folyamatban volt.* A darab címéből kétségtelenül kiderül, hogy a nyomtatványt nem a nézőközönség egyidejű tájékoztatására szánták, hanem akkor adták ki, „*Dum currebat Annus callidissimus*”. Azt is megtudjuk belőle, hogy a tanévét bezáró examen alkalmával adták elő, tehát jóval az augusztus 3-án, a kurucok Trencsénél bekövetkezett katasztrófája előtt, ezért nem kesergő, hanem szinte ujjongó a darab hangja.

A synopsis azt is elárulja, hogy a szerző a gazdag Cyrus-irodalomból csupán két forrást használt fel: Hérodotosz I. könyvét, az Ótestamentumból pedig Ézsaiás könyvének 45-ik s Ezsdrás könyvének 1. fejezetét. A darab hat színből, összesen 27 jelenetből áll, a közjátékokat és a kórusbetéteket azonban a szerző külön nem jelezte. Darabját prologussal nyitja meg s epilógussal zárja be. A darab Astyages jövődőt jelentő álmától Cyrus győzelméig, illetve a zsidó nép szabadulásáig jeleníti meg az eseményeket. Tárgra tehát a babiloni uralkodóház bukása, s helyébe a perzsa királyság és Cyrus felemelkedése. A prologus Cyrus históriáját mondotta el ékes szavakkal, nyilván úgy, hogy összeleplevítette a Hérodotoszról feljegyzett mondát a Bibliában megírt szövegekkel. Az epilógus: a zsidók egyházának hálaadása Istennek. Missovitz ezen a nyomtatványán is feltüntette kedvelt jelmondatát: *Deo et Patriae*, mert mintegy az Istennek és hazának ajánlja ezt a munkáját is.

²³ SZTRIPSZKY HIAHOR: Protestáns iskolai dráma a XVII. századból. ItK. XXV/1915. 327—353. A dráma újabb szövegkiadását lásd: Régi magyar drámai emlékek. Budapest, 1960. II. 477—513.

²⁴ A Batthyaneumban őrzött kéziratos Cyrus-drámákra lásd: Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet Tizedik Évkönyve. Nagyenyed, 1899. 20—50.

²⁵ RMK, II. 2333.

A darab előadásának folyamatát két közjáték szakítja meg. Az első intermedium az első actus második scenája után következett: a perzsa asszonyok az egyenlőtlen rangú házasságról panaszkodnak, *Intermedium Persiarum Matronarum, de dispari Matrimonio querulantium*: a második actus második scenája után: a fiatal pástörök szánakoznak Cyrus balsorsán, elhagyván pástörőségüket, katonának állnak be, *Intermedium Bubulci Ephoebi invidentes sortem Cyro, deserto Armentario militiae dant nomen*.

Vajon mit jelentenek e közjátékok? Úgy kell-e tekintenünk őket, mint a Miskolczy Zsigmond Cyrus-darabjába beiktatott közjátékokat (pl. a cigányok vagy a tanuló és katona jelenete), amelyeket egyetlen szál sem fűz a színjáték cselekményéhez? Semmiképpen nem: Missovitz Cyrus-darabjának közjátékai beleillenek az események rendjébe, és olyan történeti-társadalmi eseményeket ábrázolnak, amelyek valóban megtörténtek a kuruc szabadságharc éve alatt. Astyages leányát nem rangjabelihez adja feleségül, a perzsa asszonyoknak azonban nem tetszik az „*egyenlőtlen rangú házasság*”, amely körükben nyilván többször is előfordult már. A Rákóczi-szabadságharc meglazította a rendi társadalom szigorú hierarchiáját a házasságkötések területén is, mert már korábban is gyakori volt nemes asszonynak jobbágy férfival kötött házassága, s igen megnövekedett a félig szabad, félig jobbágy fajta emberek, az agilisek²⁶ száma. Nem azért iktatja-e be Missovitz darabjába ezt a különös intermediumot, mert ő, a nemesi szemléletű, nemesi származására büszke ember — sok más kortársával együtt — helytelenítette ezt a folyamatot. Persze gondolhatunk arra is, hogy a közjátéknak szatirikus éle lehetett.

A második intermedium értelme valamivel világosabb. Arról van szó benne, hogy az egyszerű pástörömberek szánakoznak a száműzött herceg szomorú sorsán, felkelnek mellette, vagyis abbahagyják pástörőségüket, katonának állanak. A száműzött Cyrus a darab jelentése szerint a Lengyelországban bujdosó, halálra szánt Rákóczi Ferenc, aki a biztos halál elől menekült el Bécsújhely börtönéből, s akire lengyel földön is orgyilkosok lestek. A Tisza vidék jobbágy népe részvételt gondolt a fejedelem szomorú sorsára és felajánlotta neki segítségét. A nemesi közvélemény csodálkozott ezen a fordulaton, s így beszélt Rákócziról: *Csak a pástörök állottak melléje, az urak pedig otthon maradtak*²⁷. Nem erre a folyamatra céloz Missovitz második közjátékában?

*

Még a tárgyilagos olvasó is felteheti nekünk ezt a kérdést: vajon nem értelmezzük-e helytelenül Missovitz Cyrust akkor, amikor allegorikus színjátéknak tekintjük, vagyis olyan drámának, amely Cyrus sorsában Rákóczi sorsát, bujdosását, felemelkedését és győzelmét szemlélteti? Válaszul idézzünk egy Rákóczit magasztaló verset, ez a címe: *Cyrus coruscans factis*.

Cyrus es o Princeps factis, cum laude coruscans
Cyrus Persar(um) Gloria prima soli
Quaesit Astyages Cyri proscindere Vita(m)
Mortem intentabat Caesaris Aula tibi.
Attamen ut Cyro mire pias affuit aether,
Sic te de mortis faucibus eripuit.
Insuper ut Cyru(m) fecit cum tempore Regem
Sic te militiae fecit ad arma Ducem.
O vivas! vivas! vivas! pie Cyre Ducisq(ue)
Sub Ductore DEo munia faust(us) obi.
Et velut a Cyro Libertas reddita quonda(m) est
Haebreis: Sic tu hanc reddito Pan(n)onib(us).²⁸

²⁶ Az agilis fogalmára lásd: EREKY ISTVÁN: Egy jogtörténelmi vonatkozású per iratából. I. Szeged, 1935. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Tom. IX. Fasc. 1.)

²⁷ Az idézet a „Kegyelmes Urunk ő Felseje méltóságos személye ellen némely hejába valót beszélők ellen peragált Inquisitio”-ból való. Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2. f.

²⁸ A kegyelet indít arra, hogy közreadjam ezen a helyen GERÉB LÁSZLÓ szabad fordítását a versről:

Cyrus vagy, herceg, mert tetteid oly ragyogóak;
Cyrus a perzsa talaj fő diadalma vala.
Üldözi Astyages, Cyrust elemészteni vágott:
Néked a császárnak udvara költe halált.
Cyrust megmenté csodamódra az ég — a halálnak
Torkából amiképp téged is elragadt.
S mint ahogy is Cyrust még trónra segíti idővel:
Ugy te vezér lettél fegyver-emelt hadakon.
Jámor Cyrusom, élj, ó, élj! A szerencse kíséren
És a vezéreknél öre: vezessen az Ur!
Mint a szabadságot rég visszahozá a zsidóknak
Cyrus — aképp te szerezd vissza magyarnak is azt!

Ezt a verset egy olyan kódex őrizte meg, amely XVII. század végi, XVIII. század eleji evangélikus prédikátorok munkáit és feljegyzéseit tartalmazza,²⁹ tehát abban a szellemi környezetben keletkezett, amelyben a Rákóczi magasztaló Cyrus-dráma. A kódexbe beírták Missovitiz epigrammáit is, amelyeket ő a magyar történelemről, főként a magyar királyokról szerzett IV. Ferdinándig. Ennek az epigrammasorozatnak a segítségével magyaráztuk meg Missovitiz Mátyás-drámájának politikai jelentését, most pedig az epigramma szomszédságában talált Cyrus-verssel magyarázzuk a Cyrus-drámáét. Sőt kifejezést adunk annak a meggyőződésünknek, hogy ezt a verset is Missovitiz írta, s bizonyosak vagyunk abban, hogy elhangzott a dráma előadásakor.

Esze Tamás

Zilahy Károly Petőfi-életrajzáról

(Szendrey Júlia kiadatlan feljegyzései)

Általában minden alkotás, de az életrajzi művek és tanulmányok még leplezhetetlenebb hűséggel tükrözik magát az alkotót és a mű születésének korát. Ezt igazolja a szabadságharc utáni évek, évtizedek Petőfi-irodalma is. Mint a forradalmat megelőző négy-öt évben, e korszakban is mindenkinek — írónak, kritikusnak — meg kellett magában viaskodnia Petőfivel; költészete, példája továbbra is központi problémája maradt a magyar irodalomnak. Mércé lett s maradt. Petőfi költészetéhez, elért magaslataihoz mérték az alkotásokat; az ő életművének elemzése — értékelése s bírálata — kapcsán jelölték ki a bukott forradalom utáni évtizedek irodalmának követendő útját.

Szépét is írtak, sokat is írtak épp ezért Petőfiről e korban — s ha semmi mást nem olvassunk is ezekből az évtizedekből, pusztán csak a Petőfiről szóló írásokat, már ezekből is jól kirajzolódna előttünk a kor jellege. A méltatók egyre mélyebbre temették őt. Életrajzi adatainak kegyeletos összegyűjtése, költészete korszakalkotó, világirodalmi jelentőségének elismerése közben épp e költészet lényege, a forradalmi tűz kezdett elsikkadni; a lényegest igyekeztek lényegtelen, mellékes, elhibázott, az egészről leválasztható járulékként feltüntetni.

Igaz, a cenzúra, a hatalom parancsa is ezt diktálta, de nem csak erről volt szó. 1854-ben még valóban nem írhatott Gyulai Pál 1848/49 Petőfijéről, érthető, hogy 1847-nél abbahagyta az életrajzot, de csakis saját meggyőződése, saját esztétikai elve irathatta le vele a következő mondatot: „Mellőzöm politikai és epikai költeményeit. Költészetének csak azon oldaláról akarok szólni, melyben fő ereje van — Petőfi táj-, csendélet- és genréképei a magyar költészet örök remekei lesznek.”³⁰ Salamon Ferenc ugyancsak saját meggyőződéséből vitatta el a költőiséget Petőfi politikai költészetétől 1858-ban (pár év múlva e szavaira utalt, mint alább látni fogjuk, Júlia): „Mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nemcsak költő, hanem demokrata, vagy politikai szerepre hivatott ember, s eszméket foglal versebe, alig mondható költőnek. Ily művei s olykori bölcselkedő tündökdései alig különböznek a prózától, s e legeredetibb költő néha oly mindennapi eszméket, oly közhelyeket mond, melyek alig érdemelték a leírást, nemhogy a kinyomtatást.”³²

S mily ironiája a sorsnak, hogy az a Zilahy Károly, ki egy időben maga is összeütközésbe került az elnyomó hatalommal, mire megírta Petőfi-életrajzát³¹ — épp Petőfi életrajzával kapcsolatban! — lojális lett. Ezt írta pár nappal halála előtt a bécsi kancellárián dolgozó barátjának az életrajzról, mit először lefoglalt a cenzúra: „Én csak a Petőfimet félttem. Pedig istenügyre, kiadhatnák, mert nem is história, csak kronológia, száz is jött ki ilyen a provizórium alatt. Én nem tudok szempontot, mely kibocsátása ellen szólna. Mit gondol ön, remélhetek-e? Ötszázötvenöt előfizetőm ugyancsak van. Nem szeretném visszaadni nekik az előfizetési pénzt, mert akkor mint facér zsrnalisztának fölkapnék az állam. De íme, lojális akarok lenni — egyszer életemben —, s nem veszek be, hanem könyvecském lefoglaltjak.”³⁴

Bár adatainak döntő többségét már Ferenczinek is javítania kellett, az úttörés érdeme Zilahy (Gyulai) tanulmánya elsősorban nem életrajz, igen sok adatot ő őrzött meg az utókor számára. Könyvének fogyatékoságát azonban mégsem menthették azzal, hogy „maga sem szánta többnek, mint veszendőbe menő életrajzi adatok kronológikus összefoglalásának”,³⁵ ugyanis esztétikai, ideológiai értékítéleteket is tartalmaz a könyv. Salamon nézeteit visszahan-

²⁹ OSzK. Oct. 14.

³⁰ GYULAI PÁL: Petőfi Sándor és lyrai költészetünk. Uj MMúz. 1854.

³¹ SALAMON FERENC: Petőfi Sándor újabb költeményei 1847—1849. BpSz 1858. 516. és pár szó eltéréssel: S. F.: Irodalmi tanulmányok. I. k. Bp. 1889. 226.

³² ZILAHY KÁROLY: Petőfi Sándor életrajza. Pest, 1864. XIV, 159. Az életrajz közlését már 1864. jan. 1-én megkezdte, folytatásokban, a Fővárosi Lapok c. Irodalmi napilap. De jan. 19-én már a kötetet is hirdették (Hölgyf), tehát a munkával már 1863 folyamán elkészült Zilahy.

³³ Ld.: VARGHA KÁLMÁN: Zilahy Károly. 1838—1864. Z. K. Válogatott művei. Bp. 1961. 75—76.

³⁴ Uo.

gozva — bár ellentmondásként hat — ez az életrajz is segített temetni Petőfit, az igazi Petőfit.

Zilahy még kéziratban elküldte művét — illetőleg valószínűleg annak csak 1847-től kezdődő részét — a költő özvegyének; Júlia írásban közölte észrevételeit a szerzővel. Hét lap terjedelmű, hosszú ideig ismeretlen kéziratát 1949 óta őrzi az OSZK kézirtárára.⁶ A kézirat és a mű összevetése fontos tanulságul szolgál Zilahyra és a kor Petőfi-képére nézve abból a szempontból, hogy Zilahy mit és mennyit fogadott el Júliának a könyvére tett észrevételeiből.

Júlia megjegyzéseinek csak egy része vonatkozik az életrajzi adatok helyesbítésére — noha Zilahy bizonyára csak ilyen célból kérte a leghitelesebb tanú, az egykori élettárs segítségét. Sokkal lényegesebbek és fontosabbak azonban Júliának azon sorai, melyek Zilahynak Petőfi meghamisítására vonatkozó szövegrészleteire reflektálnak. Ez utóbbiakat — egy kivételével — nem is vette figyelembe a szerző.

Júlia életrajzi, tárgyi vonatkozású megjegyzései a következők:

V. Ferdinánd születés napjára írt költeményről soha nem hallottam semmit. Okvetlenül tévedés lesz a dologban, jó lesz előbb tisztába hozni.

*

Hogy Koltóra ruháimon kívül egyebet nem vittem magammal, az áll, minthogy azonban csak pár hétre mentünk oda, nem pedig megtelepedni, ez oly természetes dolog, hogy ennek megemlítését legalábbis fölöslegesnek tartom. Atyám ez alatt Pesten járt és számomra — az igaz, hogy csak az én számomra, — szükséges butort, egyéb házi szerekkel együtt bevásárolván, azt Egressy Gábor áttal felvett szállásunkra vitte. — Ha ezeknek lajstroma netalán tán szükséges volna az életrajzhoz, különösen mint pendant a sült tökhöz, — szívesen szolgálok vele. Egressynek, mint átvetőnek tulajdon keze aláírásával hitelesítve.

*

Misztófaluból nem kelle visszafordulnunk Bányára, minthogy az Bányát megelőzőleg esett útunkba. S. azért írja : N. Bányán túl, mert Koltóról ír.

*

Kolozsvárt fáklyás zenét és lakomát rendeztek számára ; mi ugyan nem lényeges dolog, de inkább szórászhasogatás mint egykedvűség az adatok tökéletes volta miatt.

*

Egy lap sem hozta arcképet, csupán azon egy jelent meg, mit Barabástól köre rajzolva Emich adott ki, Sándor arcképehez csatolva.

*

Hogy az Életképek kapósságát Petőfiné Naplójának köszönte volna, nagyon neveléses állításnak fogja találni mindenki, a ki tudja, hogy ugyanakkor minden szám Sándortól hozott verset és jókaitól novellát vagy egyéb dolgozatot. Ez oly túlságos dicséret, mit senki sem hisz el s azért rosszabb rám nézve az őszinte gúnyind.

*

Sándornak költeményei még összekelésünk előtt pár hóval jelentek meg, nem pedig azután.

*

Vachott Sándorék nem laktak velünk egy házban Debrecenben: legalább míg én Vörösmartyéknál laktam. Ők Buljovszkiékkal laktak egy folyosón. — Később nem tudom. Meg lehet kérdezni V. S.-nét.

Sokkal lényegesebbek azok a megjegyzések, melyekben Júlia az igazi Petőfit védte meg Gyulaiék, Salamonék, Zilahyék, az egész hivatalos, ill. uralkodó esztétika ellenében. Hogy megértjük Júlia szavait, vessünk egy pillantást Zilahy kifogásolt szövegrészeire (ezek ma is megtalálhatók a könyvben, tehát tudatosan vallotta őket a szerző, lényeges mondanivalóit tartalmazták):

„Sajátságos — n e m : — végzetes ! Petőfinek mind egyéniségében, mind költészetében a tömegek nagy érdekeinek felfogására és képviselésére volt legkevesebb hivatás; ő ízről-ízre lyricus volt, — s prózai valamint verses elbeszélő műveiben is csak azon egyének és helyek sikerülnek, a hol a vonásokat önmagából vagyis önmagáról szedi. Hajlamai mindazáltal a leghatározottabb ellentétben állottak tehetségével. Azelőtt, míg hivatásának alapelemével sem jött

⁶ OSZK. — Petőfi Ereklék 219. sz. Júlia által beszámozott 7 nyolcadrét alakú lap, ceruzairás, autográf. Toronyi Gyulánétól vétel útján került a kézirat 1949-ben a kézirtárra.

volt tisztába, a legalányabb egyéniség mellett a legtárgyilagosabb művészetet tette föladatává: színész akart lenni; később, mikor már Apolló csókját elfogadta s kizárólagos szolgálatát annak — noha nem fájdalom nélkül — följánlta: nem maradt a sentimentalizmus, az idyll, a genre festésénél — a dálnál, az egyszerű románcnál, az epigrammánál: — ezerhangú, búbajos furulyáját mindegyre eltaszította magától s mindegyre az otromba harcikürt után nyúlt, melynek erőszakos hangjai az ő lágyabb és édesebb énekre temett ajkán féloldalt jöttek ki, megcsuklottak, csütörtökök mondtak. Nézzük bár a forradalom alatt írt verseit: száz közt alig lelünk egy-kettőt, mi Petőfinek azelőtti nyugodtabb hangú és tárgyú költeményeivel vete-kednék, s a mi vete-kedik, az is a genrebe és a csendes hangulatba játszó közt akad, például az apjáról írt „Öreg zászlótartó.” Március után szerzett művei közt tán ez a legszebb. Petőfivel a magyar az egyesek közt a forradalomban legtöbbet vesztett; nemcsak azért, mivel a csaták-nak áldozata lett, hanem mert a tárogató harsogtatásával és a kard forgatásával lantosköltői culminációjának két legszebb évét el kellett tékoznia.”⁷

Néhány lappal később, Petőfi királyellenes verseiről ezt írta Zilahy: „... nyugtalan lelke és a valósággal nem törődő heves képzelete mindegyre átszakították vele a viszonyok korlátait és a magyar nép természetéhez nem találó képtelen álmokképek hajszolására ragadták. Kezdte a „Ledől oszlop”-pal. Következett a „Forradalom”. — „Dalom viharodnak előjele: forradalom!” — ez volt a végső. Jött „Dobzse László”; „A király és hű szolgája”; „A királyok-hoz” — e refrénnel: „Nincsen többé szeretett király!” Ez utóbbi nagy zajt és nagy hatást okozott, de nem egészen azon irányban, a mint szerzője vélte. A magyar monarchikus hajlamú nép. Kevés nemzet van, a mely a pártfegyelemnek több jogot engedne, mint a magyar. Ezért később Petőfi fenn elsorolt verseinek eszméit is nagybárra elfogadta, a mikor t. i. a mozgalmak vezetői lobogójukra írták; de addig a szokatlan gondolatoknak nem volt keletök nála, sőt idegenséggel vette őket. Mert egészben véve, forradalmi hajlamai nincsenek és a kezdeményezés nem fekszik természetében.”⁸

Ezeket a megjegyzéseket — melyeket eredetileg még *Az apostol*, „fitymálása” is kiegészített — Júlia nem tudta szó nélkül, tiltakozás nélkül hagyni. Míg az adatbeli tévedéseket tárgyilagosa hangon igazította helyre, az ezeket a szövegrészeket, Petőfi költészete lényegét elferdítő koncepciót bíráló szavain átít a keserűség, a tehetetlen, szomorú gúny:

Hogy az Apostol nincs bevégezve, azt most hallom először. Sándor legalább azt hitte felőle, hogy be van végezve, és nem volt szándéka soha, azt más képen végezni be, vagy csak egy betűt is még hozzá tenni. De azon még inkább csodálkozom, hogy e mű fitymálásában mennyire találkoznak Gyulai és Zilahy! — Zilahy azt állítja egy helyen, hogy S.nak prózái, valamint verses elbeszélő műveiben is csak azon egyének és helyek sikerülnek, a hol a vonásokat önmagából vagyis önmagáról szedi — hogyan lehet tehát, hogy az Apostol annyira elhibázott és minden érték nélküli mű, miután éppen ebben, az „Apostol” minden szavában minden teltében, habár történetében nem is, önmagát rajzolja. Még házassági viszonya is egyezik, természetesen poétikailag túlozva és idealizálva, az Apostolban leírttal. — S így Z.-nak vagy egyik vagy másik állítása helytelen.

*

A mit pedig Sándor forradalmi és harci dalairól mond Z. egészen talál Salamon egykori bírálatával. Szeretném, ha e két nemből jobb és szebb költeményeket mutatnának a magyar irodalomban. — Nagy betegség az a szellemi egyoldalúság. — Azután meg: forradalmi és különösen republikánus verset nem írhat valaki önmagából? ebben nem rajzolhatja az ember saját érzelmeit épp úgy, mint mikor kedvese lábainál turkókol?

Ez áll a „Nincsen többé szeretett király” című vers bírálatára is. Hogy nagyobb visszhangra nem talált, az nem a vers rosszaságáról tanúskodik, hanem a magyar nép monarchikus voltáról. De azért a vers ép úgy nem érdemel ócsárlást, mint a magyar nép dicséretét! Ugyan ki veszi a jónak, helyesnek fokmérőül a népszerűséget?

Noha Júlia bírálatára nyomán Zilahy változtatott is valamit szövegén (pl. elhagyta *Az apostol* bírálatát, az egyes királyellenes versek külön bírálatát), mondanivalójának lényege — mint az idézetekből is láthatunk — változatlan maradt. Bár sok adatot összegyűjtött, maga a költő, az igazi Petőfi kimaradt az életrajzból, mely ha tárgyát nem is, szerzőjét, Zilahy Károlyt és a kiegészítés felé haladó évek szellemét hűen tükrözi.

Júlia kézirata még egy másik tanulsággal is szolgál számunkra. Nemcsak azt igazolja, mily híven őrizte még tizenöt év múlva is a „hűtlen” Júlia⁹ az igazi Petőfi szellemét; még akkor is, mikor ilyen, Petőfit idéző szavakat már nem sokan vetettek papírra. Azt is megérezzük e sorokból, hogy nem véletlenül szerette Petőfi őt...

H. Törő Györgyi

⁷ ZILAHY K. i. m. 102—103.

⁸ Uo. 110.

⁹ Legutóbb DIENES ANDRÁS foglalkozott az ún. Júlia perrel: „Perújítás Szendrey Júlia ügyében.” I tK, 1962. 3. sz. 307—324. Ő még ezt a Júlia-kéziratot nem ismerte.

Néhány ismeretlen József Attila-kézirat

A József Attila-szótár anyaggyűjtése közben több ízben — filológiai szaknyelven szólva — „vissza kellett mennem” egy-egy József Attila szöveg eredetijéhez, első nyomtatásban megjelent változatához, kézírataihoz. E munka során több olyan adalékra bukkantam, mely ha jelentős mértékben nem is, de némiképpen módosítja, kiegészíti a József Attila költészetéről bennünk élő képet.

1. Az adalékok egy része az egyes versekről alkotott ismereteinket teszi teljesebbé — elsősorban filológiai szempontból. Számos olyan kéziratot találtam ugyanis, melyről az 1955-ben megjelent kritikai kiadás (József Attila Összes Művei [ÖM²] I—II. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós, Bp. 1955. AkK.) még nem tud, s melyet a kritikai kiadás megjelenése óta — tudomásom szerint — még nem ismertettek.

Filológiai szempontból érdekes például az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzött két — eddig ismeretlen — kézirat. Ezek közül az egyik a Bethlen István című vers egyetlen sajátkezü kézírata. Ezt a verset a kritikai kiadás (ÖM² 2:15, 381) az Előőrς folyóiratban olvasható szöveg alapján közölte. Az ugyancsak itt található másik kézirat a Tiszazug című verset tartalmazza. Ennek csak a fényképmásolatát ismerte a kritikai kiadás (vö. ÖM² 2:12, 380). — A többi, eddig nem publikált kézirat a Petőfi Múzeumban található.

2. Egy-két olyan kézirat is található, melyben a kritikai kiadás közölte szöveghez képest csak a versszakok sorrendjében találunk változást. Ilyen például a Kedvesem betegen című vers kézírata, melyen a versszakok sorrendi eltérésén kívül még kisebb szövegváltozatot is találunk. A vers második szakasza ugyanis a kritikai kiadásban így hangzik:

Az okos gyermeket
facsarja buta láz
s vele nem szenvedek,
engem csak megaláz.

A kézíraton oldalt, nem a vers szövegében, ennek a versszaknak a következő változata olvasható.

Egy okos gyermeket
facsarja buta láz
<S én mit sem tehetek>
S jaj, nem én szenvedek,
engem csak megaláz.

Mint a közölt pár sorból is láthatjuk, ez a kézirat is erősen fogalmazvány jellegű, hiszen harmadik sorát a költő törölte és másként fogalmazta újra.* (Vö. ÖM² 2: 235, 456.)

3. Ezeknél a kéziratoknál sokkal érdekesebb az a néhány kézirat, mely ugyan ismeretlen verset nem tartalmaz, de azzal, hogy néhány versnek az eddig ismertnél korábbi fogalmazványát, korábbi változatait tartalmazza, lehetővé teszi számunkra egy-egy szép József Attila-vers kialakulásának nyomon követését, figyelemmel kísérését. Az egyik ilyen kézirat pl. az, amelyen a Kosztolányi Dezső halálára írt Kosztolányi című versnek valószínűleg első fogalmazványát olvashatjuk. Az említett versnek a kritikai kiadás még csak két, nyomtatásban megjelent változatát ismeri: a Szép Szó 1936. novemberi számában közölt változatot, valamint azt a szöveget, melyet a költő az 1936. decemberében megjelent Nagyön fáj kötetben tett közzé. Ezenkívül ismeretes volt még a versnek egy 1936. november 13-ról, tehát a Szép Szóban való megjelenéssel nagyjából egy időből származó kézírata, mely tisztázatnak látszik, s csak egyetlen javítás van rajta. Ezt a változatot, mely leginkább a Szép Szó közölte szöveghez hasonlít, Magyar László közölte az Élet és Irodalom 1961. december 2-i számában. Az a kézirat-fogalmazvány, melyet az alábbiakban szeretnék bemutatni, az eddig ismert változatoktól elég nagy mértékben eltér, sok benne a javítás. Hosszú ideig a József Attila emlékkiállítás anyagában, a legbelső terem egyik tárlójában volt látható. Éppúgy, mint a Hetedik c. vers fogalmazványai¹ (Valószínűleg ezért került el mind ez ideig a kutatók figyelmét.) Ez a kézirat különbözik legnagyobb mértékben a versnek a Szép Szóban és a Nagyön fáj kötetben megjelent változatától. Különbözik a Magyar László által közzétett szövegtől is, mely — mint említettem — nagyjából a Szép Szóbeli szöveggel egyezik. Éppen ezért nagyon valószínű, hogy a most bemutatandó szöveg volt a vers első kidolgozása, első változata. De nézzük magát a verset:

* A továbbiakban a szövegváltozatokat a következőképpen jelölöm: < > (csúcsos zárójelben) közlöm a költő által törölt, áthúzott szövegeket és az önálló szövegben meghagyott, de későbbi szövegbe fel nem vett, ott módosított szövegeket.

Kosztolányi

Szenvedni még csak most kezdünk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.

Mint gondolatjel, vízszintes a tested.

Téged csak elme és féreg szeret,

mint mi a csirkét, <s> bort. Senkim, barátom!

Testvérünk voltál és lettél apánk.

<Arany> Gyémánt szavaid nem méred karáton,
mert nincsen súly, ha föld zuhog reánk.

Ezt onnan tudom, hogy letörtem vágyva,
mint ahogy elbánt a halál veled.

És <még> <hogy> reméltünk! <bár> Bár tudtuk, hogy hiába,
mint <az aki> tudja ki halottat költöget.

József Attila

4. Hasonlóképpen érdekes az a négy kéziratlap, melyen A hetedik (ÖM² 2:62-3, 394) c. versnek vélhetőleg első fogalmazványai vannak. Az első lapon az első és második versszak egy változata:

E világon ha ütsz tanyát,
hétszer szüljön meg az anyád!
Egyszer szüljön égő házban,
egyszer ahol áradás van,
egyszer késsel a blúzában,
egyszer hajló szép buzában,
egyszer <kongó> disznók közt az ólban,
egyszer pedig kolostorban.
Fölsir a hat s ám mire mégy?
A hetedik te magad légy.

Ellenség ha utadba áll,
hét legyen, kit előtalál!
Egy, ki népet ingyen oktat,
egy, kit úszni vízbe dobtak,
egy, ki <szolga> végzi szolgálatát,
egy, ki kezdi szabadságát,
egy, kit őse foggal őrze,
egy ki tudja, új faj őse

Ezt követi a második versszak tisztázata, illetőleg újabb változata:

Ellenség<re> ha elődbe áll,
hét legyen kit előtalál!
Egy, ki népet ingyen oktat,
egy, kit úszni vízbe dobtak,
egy, ki végzi szolgálatját,
egy, ki <végzi> kezdi szabad napját,
egy, kit őse bőgve védett,
egy, ki magva erdőségnek

Ennek a lapnak az alján a következő mondattöredék olvasható: „A hold sírkő”.

A harmadik lapon az utolsó versszak fogalmazványa, míg a negyediken az utolsó versszak egy újabb, a végleges szövegtől még elég nagy mértékben eltérő változata:

S ha nem óhajtsz többet álmod,
hétszer kell a sirba' <n> hálnod!
Egyszer ölben tejes szájjal,
egyszer ölben sebes szájjal.
Egyszer üres <pléhfazékkal> edényekkel,
egyszer győzve a tömeggel.
egyszer munkádra omolva,
egyszer csak nézve a Holdra:
világ sírköve alatt mégy.
Hetedik halott magad légy.

S ha nem óhajtsz többet álmot,
 hétszer kell a sirba' hálnod.
 Egyszer ölben tejes szájjal,
 egyszer ölben sebes szájjal.
 Egyszer üres edényekkel,
 egyszer győzve szegényekkel.
 Egyszer munkádra omolva,
 egyszer eszmélve a Holdra

5. A Petőfi Múzeumban található, eddig még kiadatlan szövegek, ismeretlen kéziratok sorát két töredék jellegű fogalmazvány zárja le. Ezek közül az egyik verstöredék, a másik pedig prózai fogalmazvány-töredék. A verstöredék — egy háromsoros gépirat — a következőképpen hangzik:

Oly lány az este, mint egy szőlőszem,
 gurul puhán emlékeim között.
 Egy szöke este. De már nem emlékszem,

A prózai szöveget három ceruzával írt kéziratlapon olvashatjuk. József Attila önéletrajzi vonatkozású megjegyzésekből álló bevezetése lehet. Verstan és versírás című elveszettnek vagy ki nem dolgozott tartott tanulmányához (vö. ÖM. 3:278).

Verstan és versírás
 (A szavakat, a nyelvet, némák találták ki.

«Fogalmam sincsen miért irnak verseket az emberek. Én, ami engem illet, én azért [olvashatatlan]» költők mert gyermekkoromban nagy örömömre mert[?] másík is vannak költők mások.)

Gyermekkoromban egyszer azt hallottam, hogy az átmelegedett üveg elpattan, ha hideg víz feccsen rá. Aznap este, mikor a mama kitette a lábát a konyhából, azonnal kipróbáltam e tétel igazságát. Egy kis vizet fröcsköltem a lámpaüvegre. Az üveg eltört, én megdöbbsentem, a mama pedig belépett. Meglepetten s egyben fölindultan támadt rám — Te, te — miért törted el a lámpaüveget? Lesütött szemmel hallgattam a szemrehányást és növekvő daccal türtem a pofonokat, melyek ugyan zuhogtak. <csökönyös ha> Anyámat különösen csökönyös hallgatásom ingerelte. Mért törted el a lámpaüveget? Mit is válaszolhattam volna? A legszemtelenebb hazugságnak látszott volna, ha az igazat felelem: Én nem törtem el a lámpa-üveget! [sorvégen elv.] <Az us> Eltört, „mert az átmelegedett üveg elpattan, ha hideg víz feccsen rá.” Ugyan én fröcsköltem le, de nem azért, hogy eltörjön, hanem, hogy lássam, igaz-e az, amit hallottam s ami oly érdekes volt számomra, hogy meg kellett vizsgálnom. <Puszt> Nagyon igazságtalannak éreztem a fenyítést. De ha védekezésül azt mondom, azért fröcsköltem vizet az üvegre, mert úgy hallottam, hogy akkor eltörik, anyámban azt a hitet keltettem volna, hogy tudatos rosszság, komoly gonoszság volt, amit tettem. Ugy hát te tudtad és mégis? Igen, tudtam de azt is tudtam, hogy a gyereket mindig becsapják, hol <azzal> a gólyamesével, hol meg azzal, hogy hercsula lesz ebédre.

Igy vagyok azzal a kérdéssel is, hogy miért írok verset. A természetes felelet nem elégitené ki azt, aki választ vár. Költő lettem, mert hallottam, hogy vannak költők s mert mindazt szerettem volna én is csinálni, amit a kiismerhetetlen és félelmetes felnőttek tettek. El akartam lesni [olvashatatlan szó áthúzva] lenyűgöző biztonságuk titkát. Féltam a lovaktól, de megvergettem farukat, pofájukat, bátor voltam, hogy ne lássák, hogy félek. Magamat azonban nem csalhattam meg. <Cs> A félelem ott <bujkált> élt bennem s csak annyit értem el, hogy bujkált előlem, amiképp az árnyak éppen az elől szökellnek a tárgyak <mögé> tulsó oldalára, aki ezen az oldalon akarja lámpával <keresni> <meglátni> meglepni őket. Kocsis akartam lenni, hiszen ő nem érez félelmet. De arra is gondoltam, hogy elmegyek búvárnak vagy mozdonyvezetőnek. Emmiatt kinevettek. Nem baj, mondogatták, ügyes lakatos lesz belőled, a lakat is <olyan> csak szerkezet, mint a mozdony. Én azonban titokban szétszedtem egy zárat s csalódottan láttam, hogy szerkezetnek szerkezet ugyan, ügyes is, egyszerű is, de nincs <meg> benne semmi abból, amit én „felnőttinek” neveztem volna egykor. Nem értették meg, hogy a mozdony az más, az óriási és pöffög, zug, visít s mintha fel akarna robbani, amikor megáll. S a félelmetes jószággon ott áll a mozdonyvezető és végtelen nyugalommal néz le a kisgyerekekre, akinek a sínek közelébe sem szabad mennie. Nem értették, hogy éppen a félelmet akartam legyőzni.”

Ez az önéletrajzi jellegű bevezetés, melynek részleteit idézi Szabolcsi Miklós Fialat életek indulója című József Attila-életrajzában, számunkra azért fontos, mert felhívja a figyelmet arra, milyen lelki indítékai vannak annak a József Attila költészetében többször is visszatérő szimbolumcsoportnak és azoknak a képeknek, melyek a *vonattal*, az *üveggel* és az *átlátszósággal* kapcsolatosak.

Wacha Imre

Zsindely Endre

(Schaffhausen)

BATSÁNYI JÁNOS PÁRIZSI LEVELEI JOHANN GEORG MÜLLERHEZ

(Első közlemény)

Batsányi János párizsi tartózkodásának öt esztendeje egész életének talán legkevésbé ismert korszaka.¹ Amikor Napóleon 1809 őszen, a békekötés után kivonja megszálló csapatait Bécsből és Ausztriából, Batsányi — valószínűleg szabadkőműves barátai figyelmeztetésére — november 19-én szintén elhagyja az osztrák fővárost és Párizsba megy, ahová felesége, a régi Bécs ünnepeit költőnője, Baumberg Gabriella is követi őt 1811 tavaszán. Hirtelen távozásának, vagyis inkább szökésének fő oka, hogy átjavította Napóleon magyarokhoz intézett proklamációjának a fordítását s ellenségei szerint „a szöveget helyenként ki is élezte”.² Elhatározásában nagy szerepe van tehát „hatalmas ellenségeitől” való félelmének, akik az életére törnek, amint ezt leveleiben újra meg újra, szinte rögeszmeként ismételteti — s a későbbi események azt bizonyítják, hogy nem is minden ok nélkül. Párizsban barátja és egykori kufsteini fogolytársa, Maret bassanói herceg,³ Napóleon minisztere eleinte állást ígér neki, majd közel másfél évi várakozás után szerény évjáradékot, 2000 frankot eszközöl ki részére a császártól, „eddig irodalmi munkássága érdemeiért”.⁴ A költő párizsi tartózkodása Napóleon bukása után tragikus hirtelenséggel ér véget: 1815 augusztus 5-én letartóztatják és Ausztriába szállítják.⁵ Batsányi életének erre a franciaországi korszakára eddig csak feleségéhez írt levelei derítettek némi fényt — bár ez a levelezés is befejeződik 1811 tavaszán, amikor Gabriella Párizsba érkezik —, no meg a rendőri jelentések és perének iratai.⁶

Batsányi Johann Georg Müller schaffhauseni professzorhoz írt nyolc levele⁷ feltűnően gazdag irodalomtörténeti forrás és számos új adatot tartalmaz Batsányinak a két Müllerhez való viszonyáról, barátairól, ellenségeiről, munkáiról, terveiről, kortársairól mondott ítéletéről s nem utolsósorban irodalmi és politikai véleményéről.

Johannes von Müller (1752—1809) híres svájci történétíró, politikus és publicista kapcsolata Batsányival többé-kevésbé ismert⁸, csak kár, hogy Müller Batsányihoz írt levelei nem mind és nem teljes terjedelemben jutottak a magyar olvasóközönség elé.⁹ A kettejük fennmaradt levelezése különben is hiányos, mert — Batsányi saját megjegyzése szerint — nagy részét — éppen legértékesebbjét — kénytelenek voltak megsemmisíteni. Az itt közölt levelekből nyert kép azért teljesebb, mert ezeket egyenesen azért írta Batsányi, hogy az elhunyt történétíró bécsi tartózkodásáról¹⁰, ottani munkásságáról és kettőjük kapcsolatáról minél részletesebben tájékoztassa Johannes öccsét, Johann Georg Müllert, aki bátyja műveit rendezte sajtó alá. A levelekből kiderül, hogy Johannes von Müller és Batsányi éveken át hetenként. sőt néha még

¹ Ld. SZ. NEMES ÉVA MARGIT: Batsányi Párizsban, találkozás Gabriellával 1810—1811. Bp. 1942. és PÁL MARGIT: Batsányi Párizsban, 1810. Bp. 1943. (Minerva Könyvtár 153—154.)

² NEMES i. m. 5.; ld. még SCHUY GILBERT: Batsányi János és I. Napóleon 1809-i proclamációja a magyarokhoz. Bp. 1914. (Történeti Értekezések 5. sz.)

³ Hugo Bernard Maret, 1763—1839. Batsányi és Maret kapcsolatához ld. HORÁNSZKY LAJOS: Batsányi János és kora. Bp. 1907. 13. kk. és 220—223.

⁴ NEMES i. m. 57.

⁵ HORÁNSZKY i. m. 328.

⁶ PÁL i. m. 3. l.

⁷ A leveleket a Schaffhauseni Városi Könyvtárban, Johann Georg Müller kézírathagyatékának katalógizálása folyamán találtam. (Ministerialbibliothek, Müll. Fasc. 85.)

⁸ Ld. ZADÁNYI ÉVA: Batsányi János és Johannes von Müller. Bp. 1941. (Minerva K. 137.)

⁹ Zadányi Éva közléséből teljesen hiányoznak Müller 1805. május 17. előtt írt levelei (13 db.), a közlőtekből pedig olyan lényeges részek — éppen Batsányi és Müller kapcsolata szempontjából —, hogy az csupán azzal magyarázható, hogy a szerző csonka levélmásolatok birtokában volt kénytelen dolgozni. Ezt a hiányt csak a levelek teljesebb közlésével lehetne pótolni, ami azonban ennek a tanulmánynak a keretein belül lehetetlen. (Az eredeti levelek jelzete: Stadtbibliothek, Min. Müll. Fasc. 107.)

¹⁰ Johannes von Müller 1793—1804-ben állott osztrák állami szolgálatban; eleinte politikai és diplomáciai hatáskörben foglalkoztatták, több politikai témájú röpiratot is írt, de ezt az állását 1801 októberében — főleg a vele, mint protestáns svájccal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság következtében — felcserélte az udvari könyvtár első „custos”-ának hivatalával. (Ld. KARL HENKING: Johannes von Müller. II. Stuttgart—Berlin, 1928. 349—611.)

gyakrabban is találkoztak, együtt olvasgattak, megbeszélték az irodalom és a politika időszerű kérdéseit. Batsányi erősen hangsúlyozza is saját jótékony, serkentő hatását és a befolyást, amit, Müller akkori munkásságára gyakorolt. Kétségtelen, hogy Müller nagyra becsülte a költőt: „Egy igen helyes kis Cézár kiadást kaptam épp az imént Batsányitól, a magyar költőtől — írja egyik levelében —, aki zseniális ember, teli erővel; óriási szolgálatokra lenne képes, de a mellőztetés elkeseríti. Bizonyára csodálkozol, hogy kis könyvjegyzékembe Plautust is felvettem. Tulajdonképpen az a szép kis kiadás vett rá erre, amit Batsányi hajtott fel nekem”¹¹ Batsányi tehát nem túloz, amikor Müllerrel való benső barátságáról és arról a sok rokon vonásról ír, ami a két „eltévedt vándort” 1796-ban az osztrák fővárosban egymással összehozta. Müller jellemére vonatkozó megjegyzései pedig arról tanuskodnak, hogy nagyon jól ismerte őt. Érdekes bizonyítékunk van arra is, hogy Müller igyekezett magyar barátját Svájcban is népszerűsíteni. 1797-es svájci útja alkalmával ezt írja Zürichből öccse egyik tanítványának Schaffhausenbe: „Add vissza kérek Batsányi ódját Michelnek, mert itt is szeretnék elolvasni”¹²

Batsányi visszaemlékezései új megvilágításban tárják élénk nemcsak saját, hanem Müller mindennapi életét is Bécsben, a titkosrendőrségtől való rettegést és a különféle kellemetlen-ségeket. A súlyosan megbélyegzett, Kufsteinből nemrég szabadult Batsányival való barátság bizonyára nem használta Müller bécsi pályafutásának, és talán ez is egyik oka volt mellőztetésének 1803-ban, az udvari könyvtárban megüresedett prefektusi állás betöltésénél¹³. Müller 1804-ben ott is hagyja Bécsset, s előbb Berlinben lesz udvari történész, majd pedig, Napóleonhoz való átpártolása után, Kasselben Westfália közoktatási minisztere, 1809-ben bekövetkezett haláláig. Batsányival 1808-ig állt levelezésben¹⁴. Halála után öccse felhívást tett közzé Johannes von Müller barátaihoz, hogy az elhunyt leveleit és egyéb írásait küldjék el neki. Ezt a kérést Batsányi azonnal teljesítette is, s így kezdődött meg több mint két évig tartó levelezésük. A „magyar-német érintkezés egyik igen érdekes fejezete” tehát szerencsére mégsem zárult le Johannes von Müller halálával, mint eddig gondolták.¹⁵

Johann Georg Müller¹⁶ és Batsányi kapcsolata nem sok hasonlóságot mutat azzal a bensőséges viszonytal, ami a költőt az elhunyt történetíróhoz fűzte. Batsányi csak egyszer találkozott a schaffhauseni professzorral, amikor az, feleségével együtt, 1801-ben Bécsben járt és bátyjánál lakott.¹⁷ Rendszeres kapcsolatba csak a történetíró halála után kerültek, és a levelek fő témája mindvégig Johannes von Müller műveinek a kiadása maradt, amit öccse évekig tartó kemény munkával végzett el. Batsányi őszintén igyekszik őt ebben a vállalkozásában támogatni: tanácsot ad a még hiányzó levelek és iratok felkutatására, részletesen ír elhunyt barátja irodalmi terveiről és Johannes von Müller egyik rövid művét ő küldi meg másolatban Schaffhausenbe. Johann Georg Müller leveleit Batsányi, sajnos, megsemmisítette, s így csak Müller néhány rövid feljegyzéséből és Batsányi élénk, gyakran szenvedélyes hangú válaszaiból következtethetünk rájuk. A levelezés két merőben ellentétes emberi természet találkozására

¹¹ „Einen sehr niedlichen kleinen Cäsar bekomme ich so eben von dem ungarischen Dichter Batsányi (einem Mann von Genie und Kraft, welcher die grössten Dienste leisten könnte; wird aber durch Vernachlässigung erbittert). Dass ich in mein kleines Verzeichnis auch den Plautus gesetzt, mag Dich wundern. Eigentlich veranlasste mich auch die schönste kleine Ausgabe, welche Batsányi mir aufgespußt.” (J. v. Müller a „gróf Batthányi Lajos” néven levelező szélhámosnak, Fritz von Hartenbergnek. Bécs, 1802. szept. 20. Min. Müll. Fasc. 75. — A szélhámoság történetét ld. HENKING I. m. 11. 546—585.)

¹² „Gieb (sic!) doch dem Michel Batsányi's Ode zurück, man möchte sie hier auch lesen.” (J. v. Müller Johann Jakob Maurernek. Zürich, 1797. aug. 4. Min. Müll. Fasc. 160.) — A megjegyzés az „Ode ad inclytos SS. et OO. Regni Hungariae”-re vonatkozik, ami 1796-ban latinul és 1797-ben németül is megjelent. (Batsányi János összes művel. Sajtó alá rendezte KERESZTÚRY DEZSŐ és TARNAI ANDOR. I. Bp. 1953. 148—152. és 501.). A vers sajátkezű példánya megvan J. G. Müller hagyatékában (Fasc. 287.), ez a költemény egyet'én fennmaradt eredeti kézirat. (V. 6. i. m. I. 503.) A kézirat megegyezik a nyomtatott szöveggel, e tekintetben néhány apró eltéréstől. Érdekesebbek azonban Batsányi francia nyelvű széljegyzetei, amiket nyilván svájci olvasóinak szánt magyarázatul. A cím alatt zárójelben: „de Jean Batsányi, cu temps de la diète de Presbourg en Nov. 1796.” A honfoglalást idéző 2—4. sor mellett: „897—955”. A 10—12. mellett: „Croisades”. A 13—16. mellett: „Guerres de Prusse, des Turcs, des Tatares”. A franciák elleni háborúról szóló 97—98. sornál: „1796. 24. Aug. S 99” [?]. Az I. Ferenczre intézett égi szöveget, 133—140. mellett: „Maria Theresia”. — A szövegben említett Michel Fuchs J. v. Müller inasa volt.

¹³ HENKING I. m. 586. — J. v. Müller életrajzírója, Henking, nem tud Batsányiról vagy Müller egyéb magyar kapcsolatairól.

¹⁴ Ld. ZADÁNYI I. m. 94.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Johann Georg Müller 1759. szept. 3-án született Neunkirchben, Schaffhausen kantonban. Tanulmányait Schaffhausenben, Zürichben és Göttingában végezte, majd pedig a híres weimari superintendens, teológus, történetfilozófus és író, Johann Gottfried Herder (1744—1803) tanítványa lett. Schaffhausenbe visszatérve ref. lelkész, majd professzor lesz, és feleségül veszi Maria Katharina Guappot. A helvét forradalom után, 1798-ban fontos szerepet játszik szűkebb hazájában: schaffhauseni másod-helytartó (Unterstatthalter), később a közoktatás igazgatója és a városi tanács tagja, professzori állását azonban mindvégig megtartja. Számos Európa-szerte ismert egyháztörténeti, teológiai és építő célzatú könyvet írt, a legényesebbek: „Bekenntnisse merkwürdiger Männer...” (1791), „Unterhaltungen mit Serena” (1793), „Theophil...” (1801) és „Reliquien alter Zeiten, Sitten und Meinungen” (1803—6). Herder műveit, majd bátyja, Joh. v. Müller halála után ennek összes munkáit ő adja ki. A jénai és a tübingai egyetem 1817-ben díszdoktorrá avatja. Meghalt 1819. nov. 20-án. Bátyjával folytatott gazdag levelezése hű tükrö a mozgalmas kornak, amiben élt. (Der Briefwechsel der Brüder J. Georg Müller und Joh. v. Müller 1789—1809, herausg. von EDUARD HAUG. Frauenfeld, 1891 — Életrajzt ld. KARL STOKAR: Johann Georg Müller. Basel, 1885.)

¹⁷ Müller bécsi látogatását ld. STOKAR I. m. 239—245. — Batsányiról Stokar sem tud.

vet fényt. Az otthon biztonságban élő, józan, óvatos és gyakorlatias svájci tudós egy földönfutó, de önérzetes és érzékeny forradalmár költővel kerül szembe. Batsányi levelei híven tükrözik egész jellemét: becsületességet, hűségét, segítőkészségét és kicsinyességeken felülemelkedő gondolkozásmódját — de ugyanakkor féktelen becsvágyát, túltengő önérzetét (ami éppen a sorozatos csapások visszahatása), naív önzését és nehéz, veszekedésre hajlamos természetét. Úgy látszik, Müllert mindez kissé visszariasztotta, s ezért a költővel szemben mindvégig tartózkodó és gyakran bizalmatlan volt. Mint majd a levelezésből kiderül, ebben nem kis része volt Johannes von Müller kiadója, Johann Friedrich Cotta¹⁸ figyelmeztetései, akivel Batsányi csúnyán összeveszett. Ehhez mindenesetre hozzá kell tennünk, hogy Müller általában hajlott a bizalmatlanságra éppen bátyja legjobb barátaival szemben¹⁹. Igazi barátság tehát sohasem alakulhatott ki közöttük, bár Batsányi a maga módján őszintén törekedett erre és kétségtelen, hogy kettőjük kapcsolatában mindvégig ő az ajándékozó fél. Müller nemegyszer nagy keséssel felelt Batsányinak, és a levelezést is csak addig folytatta, míg saját, illetve elhunyt bátyjának érdekei megkívánták. Batsányi még utolsó levelében is örömmel vállalja, hogy eljár a párizsi cenzuránál Johannes von Müller egyik francia nyelvű művének engedélyezése ügyében, erre azonban már nem került sor, főleg Cotta ellenkezése miatt.

A levelekből sok újat és érdekeset tudunk meg Batsányi párizsi barátairól, Blanchard íróról, Würtz könyvkereskedőről, és Sémonville szenátorról, főleg pedig arról a lényeges szerepről, amit az egykori kufsteini rabtársak játszottak a költő életében — Maret barátságától függetlenül is. Mindezeknél sokkal fontosabb azonban az, amit a híres tübingiai kiadóhoz, Johann Friedrich Cottához fűződő kapcsolatairól ír. Batsányinak, mint a továbbiakban meglátjuk, minden oka megvolt rá, hogy a Cottával való érintkezés ellenségei elől eltitkolja, éspedig olyan sikeresen, hogy arról mind ez ideig mit sem tudott az irodalomtörténet.

Ezzel kapcsolatban szólnunk kell Batsányi írói munkásságának azokról az ismeretlen darabjairól is, amikről ezekben a levelekben olvasunk. Megtudjuk, hogy egy csomagra való magyar költeményét — bizonyára a politikailag legveszélyesebbeket — már 1801-ben titokban kijuttatta Párizsba, Johannes von Müller útján. Ez viszont bizonyítja, hogy már korábban is foglalkozott a Franciaországba költözés gondolatával, s ezt megerősíti egyik megjegyzése is, Müllernek 1805. február 2-án írt levelében.²⁰ A magyar irodalom pótolhatatlan vesztesége, hogy ezek a versek, valószínűleg Sémonville hanyagsága folytán, elvesztek. Ebből az értesítésből azonban legalább annyit nyilvánvaló, hogy Batsányi magyar lírája mégsem apadt ki, és „irodalmi munkássága” nem merült „teljes meddőségbe” kufsteini fogsága után.²¹ Batsányi legjelentősebb, külföldön írt művéről, a „Der Kampf” című, Cotta kiadásában 1810-ben megjelent munkájáról szintén részletesen értesülünk ezekből a levelekből.²² A Johann Georg Müllerhez szerzői ajándékként eljuttatott példány ma is megvan a schaffhauseni Városi Könyvtárban. A könyv kéziratát minden valószínűség szerint Batsányi vitte magával Bécsből Tübingába, útban

¹⁸ Johann Friedrich Cotta (1764–1832) tübingai könyvkereskedő, kora legjelentősebb kiadója. (Ld Cotta in Tübingen. Eine Ausstellung im November 1959. 13. és kk.)

¹⁹ L. HENKING i. m. 151.

²⁰ Batsányi ebben a levélben arról panaszkodik, hogy szívesen menne más országba megélhetést keresni, de nem engedik: „Hinaus in irgendeinen fremden Staat, wo ich ... vielleicht mein weiteres Unterkommen hätte suchen und finden können, wollte man mich durchaus nicht lassen. Der Himmel mag es wissen, warum?” (ZADÁNYI i. m. 59.)

²¹ Vö. HORÁNSZKY i. m. 116.

²² A mű teljes címe: Der Kampf. Ein lyrisches Gedicht. Nebst einem Anhang über das Feudalwesen und das neue Europäische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie, vom HERAUSGEBER. Mit einem Kupfer. Deutschland, 1810. (I—XVI. + 175 l.) — A könyv, mint címe is mutatja, két főrészből áll: egy lírai költeményből, amely Batsányi Kufstein utáni levertséget, kiábrándultságot, szabadságszeretetét és végül Napóleon szerencsésillagához fűződő új reménységét fejezi ki, továbbá egy terjedelmes politikai, társadalomtudományi és állambölcséleti tanulmányból, amelynek legfőbb célja a feudális maradványok elleni küzdelem, az alkotmányos monarchia gondolatának és Napóleon Európa-koncepciójának igazolása. Batsányi a könyv elején megleghangú üdvözlő versben fordul barátjához, Johannes von Müllerhez, anélkül, hogy nevét megemlítené, s a „Függelék”-ben is gyakran hivatkozik rá és hosszú idézeteket közöl tőle. Maga a „Kampf” című költemény három részből áll. Az első kettő 1799-ben már készen volt, ugyanis a fent említett üdvözlő vers szerint ezeket Batsányi ekkor adta át megőrzésre Johannes von Müllernek, a harmadikról pedig azt mondja egyik írt közötti levelében (1812. ápr. 30.), hogy 1801-ben írta. A „Függelék” keletkezése 1809. augusztus, vagyis Bécs francia megszállásának ideje. Alap gondolata az, hogy a feudalizmus örökössé vált uralkodói és egyéb előjogai elavultak, és helyt kell hogy adjanak az új európai állanrendnek; mivel pedig a tiszta demokrácia megvalósítása a nagyobb államokban — Batsányi szerint — egyelőre nem lehetséges, így az egyetlen reális megoldást az alkotmányos monarchia államformájában látja. A mű komoly tudományos igényű íródott (idezi többek között Herder, Schiller, Hobbs és Montesquieu idevágó gondolatait), de ugyanakkor a napipolitika legégetőbb kérdéseiben is állást foglal. Mindvégig a legnagyobb csodálattal és hódolattal ír Napóleon lángelméjéről, a császár ellenségeit — elsősorban Angliát — viszont erősen polemikus hangon kezeli. — A „Kampf” 2. része és a 3. rész első fele (Der Kampf, 17—45. l.) megjelent Herder Adrasteájában. Batsányi utal is erre könyve bevezetésében, valamint Johann Georg Müllerhez írt, fentebb idézett levelében is. Ezek a részek eddig is ismertek voltak tehát irodalomtörténetírásunk előtt. (Batsányi összes művei, i. m. 1. 162—173.) Az 1810-ben megjelent teljes mű azonban (jóllehet Kazinczy egy megjegyzése alapján létezéséről eddig is tudtak, és a Batsányi kritikai kiadás sajtó alá rendezői kerestették is a hazai és a nagyobb európai könyvtárakban) mindeddig nem volt ismert.

Párizs felé, s szökésének rejtélyes és máig sem egészen tisztázott indítókaihoz bizonyára az is hozzájárult, hogy ezt a titokban írt, európai érdekű munkáját minden áron nyilvánosságra akarta hozni. A Cottától kapott előleg mindenestre nagy segítség volt a pénzühánnyal küszködő költőnek Párizsban. A mű Batsányi teljes politikai programját foglalja magába, és erős Napóleon barátság jellemzi. Nem véletlen hát, hogy a költő „eddig irodalmi munkássága érdemeiért” kapott évjáradékot a francia császártól!

A Müller professzornak írt levelek már csak azért is érdekesek, mert ezekből az igazi Batsányit ismerhetjük meg. Feleségéhez, Johannes von Müllerhez és másokhoz írt levelei szinte kivétel nélkül mind magukon viselik az osztrák cenzúráról való félelem nyomait. Most viszont végre nyíltan kimondhatja a véleményét, szabadon tölti ki belőle az évtizedes, elfojtott keserűség az osztrák rendőrségi terror, a magyargyűlölet és az egész elnyomó bécsi kormányrendszer ellen. Egyes megjegyzései sejtetik, hogy magukért a franciákért nem rajongott túlságosan, de nagy császáruknak lelkes hódolója volt. Európa jobb jövőjét Napóleon uralmától várta, és ha tévedett is, vele együtt tévedtek kora legnagyobb gondolkodói, Goethe éppen úgy, mint barátja, Johannes von Müller.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Batsányi távozása Bécsből nem csupán végzetes lépés volt, amivel „életének új, keserves fejezete kezdődött”²³, hanem ugyanakkor írói pályájának egyik legnevezetesebb fordulópontja is. Munkásságának új korszaka kezdődött azzal, hogy európai jellegű szerepre vállalkozott: Párizsba ment és sok veszély közt megmentett politikai művében olyan fontos időszaki kérdésekről szólt, hogy Németország legkiválóbb kiadója vállalkozott a kinyomtatására. Batsányi Johann Georg Müllerhez írt leveleinek igazi értékét éppen az adja meg, hogy erről az európai szerepléséről számolnak be: feltárják a költő messze szétágazó kapcsolatait, munkásságát és céljait, s ezzel kijelölik a további kutatás útját, ami majd Batsányi János párizsi éveinek teljesebb megismeréséhez és értékeléséhez vezet.

1.

Johann Georg Müllernek

1810. február 10. Párizs.

Értesíti, hogy Johannes von Müller leveleit elküldte neki, visszaemlékezik az elhunytal való kapcsolatára, kéri saját levelei megsemmisítését és egy költeményeit tartalmazó csomag visszaküldését.

Paris, den 10. Febr[uar] 810

Hochgeehrtester Herr Professor!

Ihrem öffentlich geäußerten Wunsche gemäß, habe auch ich nicht ermangeln wollen, dasjenige unter meinen Papieren für Sie aufzusuchen, was mir von der Correspondenz unsers unsterblichen Freundes übrig blieb. Das wenige, was ich fand, übergab ich auf meiner Reise dem würdigen Verleger seiner Werke zu Tübingen, mit der Bitte, dasselbe an Sie befördern und zugleich melden zu wollen, dass Sie damit frey und nach Belieben verfügen können, — vorausgesetzt, dass Sie etwas darunter fänden, was würdig wäre, in die Sammlung (wenigstens fragmentweise) eingerückt zu werden. Im Besitze aller übrigen Briefe Ihres grossen Bruders, können Sie²⁴ es am besten beurtheilen, ob einigen und welchen Werth in dieser Hinsicht die gedachten wenigen Briefe und Billets haben mögen?

Ich zweifle nicht, dass H[err] Cotta Ihnen diese Originale schon überliefert oder doch darüber Nachricht ertheilt haben wird. Ihre vorsichtige Weisheit und Discretion sind mir bekannt; und ich bin daher ganz überzeugt, dass Sie auf jeden Fall den zweckmässigsten Gebrauch davon machen werden. Hernach aber erwarte ich diese wenigen Reliquien um so mehr zurück, da einige darunter sind, welche meine Gabriele betreffen, oder vielmehr an sie selbst geschrieben wurden. Die übrigen, ziemlich zahlreichen Briefe und Billets, die Er während unsrer Bekanntschaft seit dem J[ahre] 1796. mir schrieb, mussten, ihres oft sehr wichtigen und interessanten Inhalts ungeachtet, vertilgt werden. Die Zeitereignisse, dann die nicht selten ganz terroristisch-treulose geheime Wiener Polizey, und die damals dort mehr als je herrschende Obscuranten-Parthey, waren Schuld daran. Wir beyde waren, in Rücksicht auf litterarische und politische Gegenstände, worüber Männer mit einander sprechen und ihre Meynungen äussern können, gleichsam isoliert und mitten in einer so volkreichen Stadt wahre Fremdlinge (so wie wir es wirklich schon unserm Vaterland und Geburtsort nach, Fremdlinge waren). In dieser Hinsicht, hatten wir, weder Er noch ich, einen andern solchen Freund, mit dem wir unsre Gedanken hätten auswechseln mögen, ohne uns der Gefahr auszusetzen, politisch verketzt zu werden. Jeder Sonnabend war zu unsern litterarischen politischen Discussionen bestimmt; und das angefangene Werk: *über die Natur und Ursachen des Falls der bisherigen europäischen Staaten*, mit dem Motto, Stat sua cuique dies! hätte eben das Resultat davon

²³ PÁL, i. m. 3.

werden sollen. Ewig Schade, dass es nicht zu Stande gekommen ist! Dieses Fragment werden Sie in seinem Nachlass hoffentlich gefunden haben. Ich besitze die einzige, von ihm selbst corrigierte, Copie davon. Nachdem er die Ausführung des schönen Plans aufgegeben, hatte er die Absicht, dieses Bruchstück in seine allgemeine Welthistorie, mutatis mutandis, einzuschalten. Ob ers gethan habe, weiss ich bis jetzt noch nicht.

Sollten sich Briefe auch von mir in seiner Verlassenschaft befinden, so bitte ich, selbige entweder mir zurückstellen oder aber vertilgen zu wollen; sie waren nur für ihn allein geschrieben oder verständlich, und gar nicht geeignet, aufbewahrt zu werden. Ueberhaupt rechne ich und verlasse mich vollkommen auf Ihre redliche Vorsicht und Freundschaft auch hierinn, indem ich das Vergnügen und die Ehre habe, Sie, würdiger Bruder und Freund meines unvergesslichen Freundes! persönlich zu kennen; so wie ich auch sonst oft Gelegenheit hatte, Ihren trefflichen Charakter und Ihre edlen Gesinnungen näher und genau kennen zu lernen, — aus manchen traulichen Erzählungen nicht minder, als aus den vielen herzlichen, schönen und inhaltvollen Briefen, welche Sie unserm Freunde einst nach Wien geschrieben haben.

Noch eine Bitte! über einen Gegenstand, der für mich höchst wichtig ist; — zumahl in meiner jetzigen, ganz neuen Lage.

Vor 9.—10. Jahren beyläufig, als unser Johannes seine vorlezte Reise von Wien nach der Schweiz und nach Frankreich machte,¹ schickte ich durch ihn die Sammlung meiner Poesien einem Manne zur einstweiligen Aufbewahrung zu, der einst Einer meiner Unglücksgefährten war.² Als ich nun, durch eine ganz besondere Coniunctur von Umständen vermocht wurde, die österreichischen Staaten zu verlassen, und meine Sicherheit vor einem Justizmorde, den man schon einmahl vorhin an mir begehen wollte, im Auslande zu suchen, — kam ich hieher, wo ich meine alten Freunde und das ihnen anvertraute Dépôt zu finden hoffte. Meine edlen Unglücksgefährten und Freunde fand ich wohl, aber nicht das Dépôt. Auch fiel mir, in der ersten Freude des Wiedersehens nach so vielen Jahren, gar nicht ein, darnach zu fragen. Erst unlängst wollte ich es wieder zu mir nehmen, und da erhielt ich folgendes zur Antwort: »Avant son depart pour la Westphalie ou à l'époque de mon retour de Hollande, je lui ai remis le paquet — que j'avais gardé avec grand soin tout le temps de mon ambassade; Je dois même avoir conservé une courte correspondance de M[onsieu]r de Muller; je la rechercherai; — lorsque j'ai eu l'honneur de vous voir, votre silence sur ces papiers m'a persuadé que vous aviez connaissance de cette circonstance; elle n'a eu lieu que dans vos intérêts; M[onsieu]r de Muller partait pour prendre un ministère et pour occuper un pays d'où il pouvait avoir plus de relations avec vous.«

Aus diesen Umständen ergibt es sich nun, dass mein Depositum sich jetzt in Ihren Händen befinden müsse. Unser Johannes wollte und konnte mir (aus Vorsicht) nichts hievon schreiben, weil ihm die local Verhältnisse wohl bekannt waren. Das Paquet war versiegelt, und, so viel ich mich noch erinnere, auf folgende Art überschrieben: »Dépôt d'amitié«. Es liegt mir sehr viel daran, es möglichst bald und bestimmt zu erfahren, ob dasselbe sich wirklich unter den hinterlassenen Papieren vorgefunden habe, oder was allenfalls damit geschehen sey. Ich warte mit Sehnsucht auf eine beruhigende Antwort und bin auch indessen mit der vollkommensten Achtung

Ihr

ergebenster Diener
Batsányi mp

Meine Wohnung ist: Rue du Helder
Hôtel du Rhin.

Főnt Johann Georg Müller ceruzával irt megjegyzése: Empfangen 23. April.
Eredeti je: Schaffhausen, Stadtbibliothek, Min. Müll. Fasc. 85. Nr. 97. — Saját kezű.

a) A kiemelés Batsányitól való, aki leveleiben gyakran él vele, hogy mondanivalója lényegét hangsúlyozza. Mivel ezeket figyelmen kívül hagyni kár volna, így a levelek szövegén belül kurzív betűs kiemelések mindig ezt jelzik. A rövidítések feloldása éppen ezért nem kurzív betűtípussal, hanem szögletes zárójelbe tett szöveggel történt — kivéve az „und“ kötőszót, mit Batsányi az esetek többségében csak „u“-val jelez. A levelekhez kapcsolódó jegyzeteket közvetlenül a levél-szövegek után adjuk.

¹ Johannes von Müller 1801 tavaszán utazott Svájcba, majd Franciaországon át Brüsszelbe. (Henking I. m. 523—532. l.)

² Charles-Louis Huguet, Marquis de Sémonville (1759—1839), francia diplomata. A köztársaság 1790-ben Belgiumba, majd Korzikába és 1793-ban Firenzébe küldi; ezen az útján az osztrákok elfogják és 30 hónapig Kufsteinben tartják. (Itt ismerkedik meg Batsányival). Egyike azoknak a foglyoknak, akiket XVI. Lajos leányáért kicserélnek. Napóleon 1803-ban meghatalmazott miniszterré nevezi ki Hollandiába, 1805-ben szenátorrá, s ő tárgyal Ausztriával a Mária Lujzával kötendő házasságról. A császárság bukása után, 1815-ben XVIII. Lajos főreferendáriussá nevezi ki, 1819-ben márkí lesz. (Larousse du XX-e siècle. VI. köt. 291—292.)

Igen tisztelt Professzor Úr!

Nyilvánosan közzétett kívánságának megfelelően én sem akartam elmulasztani, hogy papírjaim közül összekeressem Önnek azt, ami nekem a halhatatlan barátunkkal folytatott levelezésből még megmaradt. Azt a keveset, amit találtam, átadtam utazásom folyamán Tübingában művei nagyra becsült kiadójának, azzal a kéréssel, hogy továbbítsa Önnek és egyben tudassa Önnel, hogy szabadon és tetszése szerint rendelkezhet vele — amennyiben talál közötté olyasmit, ami méltó lenne rá, hogy a gyűjteménybe (legalábbis töredékesen) felvéssék. Nagynevű bátyja egyéb leveleinek birtokában Ön tudja a legjobban megítélni, hogy az említett néhány levélnek és cédulának van-e és miféle értéke?

Nem kétem, hogy Cotta úr ezeket az eredetieket már átadta vagy legalábbis hírt adott róluk. Ismerve az Ön előrelátó bölcsességét és diszkrécióját, teljesen meg vagyok róla győződve, hogy minden körülmények között a legcélszerűbb módon fogja azokat felhasználni. Később azonban szeretném visszakapni ezt a néhány ereklyét, annál is inkább, mivel van közötté egy pár, ami Gabriellámra vonatkozik, vagyis inkább egyenesen neki szól. A többi, éspedig meglehetősen sok levelet és cédulát, amit ismerettségünk ideje alatt — 1796 óta — írt nekem, meg kellett semmisíteni, tekintet nélkül arra, hogy tartalmuk gyakran fontos és érdekes volt. Korunk eseményei, azután meg a gyakran egészen terrorisztikus és becstelen bécsi titkosrendőrség és az ott akkoriban hatalmak tetőfokán álló titkos cselszövők pártja („Obscuranten-Partei”) a felelősek ezért. Ami az irodalom és a politika tárgykörét illeti — már amiről férfiak egymás közt beszélgetni és véleményét nyilvánítani szoktak —, egyformán elszigetelten álltunk mind a kettőn, s egy oly népes város kellős közepén valójában idegenek voltunk (mint ahogy már csak hazánkra és születési helyünkre nézve is tényleg idegenek voltunk). Ebből a szempontból egyikünknek sem volt — egymáson kívül — még egy ilyen barátja, akivel eszmecserét folytathatott volna, annak a veszélye nélkül, hogy politikai eretnekséggel vádolják meg. Minden szombatot irodalmi és politikai beszélgetéseinknek tartottunk fenn; eredményünk pedig a megkezdett mű: „Az eddigi európai államok bukásának természetéről és okairól” lett volna, ezzel a jelmondattal: *Stat sua cuique dies!* — Örök kár, hogy nem készülhetett el! Ezt a töredéket remélem, megtalálta az ő hagyatékában. Az egyetlen másolatot, amit saját kezűleg javított át, én őrzöm. Miután ennek a szép tervnek a megvalósítását feladta, az volt a szándéka, hogy ezt a töredéket az „Általános Világtörténet” c. művébe építi bele a szükséges módosításokkal. Hogy megtette-e, egyelőre még nem tudom.

Ha a hagyatékában tőlem is vannak még levelek, úgy arra kérem Önt, legyen szíves azokat vagy visszaküldeni nekem, vagy megsemmisíteni; én ugyanis egyedül csak önéki írtam azokat, csak ő érthette meg őket igazán, s így ezek a levelek egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy megőrizzék őket. Egyébként ebben is számítok s teljesen rábízom magamat az Ön komoly elővigyázatosságára és barátságára, hiszen abban az örömben és megtiszteltetésben van részem, hogy Önt, az én felejthetetlen barátom méltó testvéröccsét, személyesen is ismerhetem. De különben is gyakran volt alkalmam kiváló jellemét és nemes gondolkodásmódját közelebről és alaposan megismerni — nemcsak bizalmas elbeszélésekből, hanem abból a sok kedves, szép és tartalomdús levélből, ami egykor barátunknak Bécsbe írt.

Még egy kérdés: olyan dologra vonatkozik, ami nekem igen fontos, különösen jelenlegi, teljesen új helyzetemben.

Mintegy 9—10 éve, amikor Johannesünk az utolsó előtti alkalommal utazott Bécsből Svájcba és Franciaországba, elküldtem vele összegyűjtött költeményeimet ideiglenes megőrzésre valakinek, aki egykor társam volt a szerencsétlenségben. Midőn nekem most sikerült — hála a rendkívül kedvező körülményeknek — az osztrák tartományokat elhagyni és a jogvilkosság elől, amit már előzőleg egyszer el akartak rajtam követni, külföldön oltalmat keresni, megérkeztem ide, ahol régi barátaimat és a rájuk bízott letétet reméltem viszontlátni. Kiváló sorsártsáimat és barátaimat és bizonny a letétet is. A sok év utáni viszontlátás első örömeiben nem is jutott eszembe, hogy mindjárt utána érdeklődjem. Csak nemrégiben akartam újra magamhoz venni, s akkor a következő választ kaptam: „Westfáliába indulás előtt, vagyis amikor én visszatértem Hollandiából, átadtam neki (ti. Müllernek) a csomagot, amit gondosan őriztem követségem egész ideje alatt. Bizonyára megmaradt nála még a Müller úrral folytatott rövid levelezés is, majd kikeresem. Mikor legutóbb volt szerencsém Önt látni, hallgatása ezekről a papírokról arról győzött meg, hogy tudomása van a dologról. Az egész csak az Ön érdekében történt: Monsieur de Muller egy miniszteri állás átvételére készült és olyan országba költözött, ahonnan több lehetősége volt arra, hogy Önnel felvegye a kapcsolatot.”

Mindebből pedig az következik, hogy az én depositumomnak most az Ön kezét között kéne lennie. Johannesünk óvatosságból semmit sem akart és nem is tudott nekem erről írni, mert jól ismerte az ottani viszonyokat. A csomag le volt pecsételve, és ha jól emlékszem, a következő felirat állt rajta: „Baráti letét” (Dépôt d'amitié). Nekem igen fontos volna, hogy lehetőleg hamarosan és bizonyosan megtudjam, vajon valóban előkerült-e a hagyatékban levő írások közül, vagy pedig egyáltalán mi történt vele? Várva várom megnyugtató válaszát és addig is maradok teljes tisztelettel

hűséges szolgálja

Lakásom: Rue de Helder, Hôtel du Rhin.

2.

J. G. Müllernek

1810. március 31. Párizs.

Még egyszer értesíti, hogy bátyja leveleit elküldte neki s hivatást kér, hogy megkerültek-e költeményei és hogy Müller megkapta-e előbbi levelét.

Paris den 31. März 1810.

Da ich bis jetzt noch immer keine Antwort von Ihnen erhalte, so muss ich glauben, dass der Brief, den ich Ihnen am 10ten Februar geschrieben und im Wege der schweizerischen Gesandtschaft abgesendet habe, gar nicht in Ihre Hände gekommen ist. Ich meldete darinn die Uebergabe einiger Briefe, welche ich von unserm unvergesslichen Freunde Johannes noch in Händen gehabt und dem Herrn Cotta in Tübingen für Sie eingehändigt hatte. Zugleich bat ich Sie, mir die baldige Nachricht ertheilen zu wollen: Ob ein Paquet mit Manuscripten, überschrieben: „Dépôt sacré d'amitié“ sich unter den hinterlassenen Schriften unsers Freundes vorgefunden habe, oder nicht. An diesem Paquet liegt mir sehr viel, und ich kann die verlangte Nachricht darüber kaum erwarten. Dieses Paquet, welches meine Poesien enthält und bey

einem Freunde niedergelegt war, soll Ihrem lieben H[errn] Bruder zu der Zeit weiter anvertraut worden seyn, wo er zuerst nach Westphalen abgieng, um das ihm zugedachte Ministerium zu übernehmen. Unser Johannes kannte die ganze Wichtigkeit dieser Papiere, welche dieselben für mich haben mussten, und ich zweifle daher auch keinesweges, dass er sie wohl verwahrt haben wird; obschon er mir (aus Ursachen, welche Er am besten gewusst) nichts von der Uebernahme schriftlich gemeldet hat.

Ich wiederhole also hier noch einmahl meine Bitte, womit es Ihnen, Hochschätzbarer Herr Professor, gefällig seyn möchte, mich hierüber recht bald durch eine bestimmte Nachricht zu beruhigen, und mir unter einem auch freundschaftlich zu melden, ob Sie den oben erwähnten Brief vom 10ten des vorigen Monats, welcher dem H[err] Maillardoz¹ zur weiteren sicheren Beförderung übergeben wurde, richtig erhalten haben? —

Meine Wohnung demahl hier zu Paris ist: *Rue du Helder, hôtel du Rhin.*

Ich erwarte Ihre baldige gefällige Antwort und bin mit vollkommener Achtung
dero

ergebenster Diener
Batsányi mp

Fönt Müller megjegyzése: Beantw[ortet] 7. April, dass ich den Brief nicht erhalten — das Dépôt — nirgends gefunden —

Borítékon: feltört pecsét helye, de Paris, címzés: Monsieur Monsieur Jean George Müller Professeur à Schaffhouse en Suisse.

Eredetije: Schaffhausen, Min. Müll. Fasc. 85. Nr. 98. — Saját kezű.

¹ Antonie Constantin de Maillardoz (1765—1832), Svájc követe, majd Napóleon trónralépte után meghatalmazott minisztere Párizsban, 1814. (Historisch-biographisches Lexicon der Schweiz. V. köt. 1—2.)

A levél magyar fordítása:

Párizs, 1810. március 31.

Mivel mindeddig még semmi választ nem kaptam Öntől, azt kell hinnem, hogy a levél, amit február 10-én írtam Önnek és a svájci követtség révén küldtem el, egyáltalán nem jutott el Önhöz. Azt írtam meg benne, hogy azt a néhány levelet, ami felejtethetlen barátunktól, Johannestől még megmaradt nekem, átadtam Cotta úrnak, Tübingában, az Ön részére. Ugyanakkor megkértem Önt, szíveskedjék nekem hamarosan hírt adni arról, került-e elő olyan kéziratokkal teli csomag barátunk hátrahagyott írásai közül, amely a „Baráti, szent letét” (Dépôt sacré d’amitié) feliratot viseli, vagy nem. Ez a csomag nagyon fontos nekem, és alig győzőm kívánni a kért értesítést. A csomagot, mely költeményeimet tartalmazza és egy barátomnál volt letétben, állítólag továbbadták és rábízta kedves bátyjaurára, amikor első ízben ment Westfáliába, hogy a néki felajánlott miniszterséget átvegyje. Johannesünk tudott róla, hogy ezek az írások, milyen fontosak nekem, és ezért nem kétlém, hogy jól megőrizte őket — habár nekem sohasem írta meg (olyan okokból, amiket ő ismert a legjobban), hogy átvette a csomagot.

Most azért megismétlem a kérésemet, hogy Ön, mélyen tisztelt Professzor Úr, legyen szíves engem mielőbb biztos hírekkel megnyugtani és barátilag egyben arról is értesíteni, hogy rendben megkapta-e a fent említett, múlt hó 10-én kelt levelet, amit Maillardoz úrnak adtak át biztos továbbítás céljából?

Lakásom itt Párizsban egyelőre: Rue du Helder, hôtel du Rhin.

Mielőbbi szíves válaszát várva, maradok teljes tisztelettel

hűséges szolgálja

3.

J. G. Müllernek

1810. április 27. Párizs.

Csodálkozok, hogy első levele nem érkezett meg, kesereg letétbe helyezett költeményei elvesztén és értesítést kér Johannes von Müller műveinek kiadásáról.

Paris den 27. April 1810.

Ihr schätzbares Antwortschreiben vom 7. d[es] M[onats] habe ich richtig erhalten. Ich danke Ihnen recht herzlich hiermit für die mir gefälligst ertheilten bestimmten Nachrichten.

Es ist sonderbar, dass der in meinem vorigen Briefe schon genannte Herr das ihm anvertraute erste Schreiben, vom 10. Februar, Ihnen noch nicht hat zukommen lassen, — wie er es doch versprochen. Hätte ich es doch lieber gleich auf die Post aufgegeben! — Ich will und kann indessen nicht glauben, dass dieser *edle Schweizer* fähig seyn sollte, einen Missbrauch davon zu machen. Auf jeden Fall liegt mir jedoch nicht wenig daran, das Wahre zu erfahren. Den Brief habe ich ihm durch einen hier anwesenden Freund und Landsmann¹ zustellen lassen, da ich selbst keine Gelegenheit hatte, es zu thun; und da ich, überhaupt, mit den diplomatischen Herren fast gar keine Bekanntschaft habe. Uebrigens gehören Privat-Angelegenheiten dieser Art, wie Sie es wissen, nicht in seinen Wirkungskreis; darum mag er auch nicht gefragt haben, wer den Brief an Sie sende. — Ich dünke nun, dass Sie diesen, ihm zur weiteren sicheren Beförderung übergebenen, Brief jetzt ohne weiteres von ihm verlangen dürften; — wenn Sie sonst nicht etwa durch irgend eine, mir unbekannte, Rücksicht verhindert werden, mir diese freundschaftliche Gefälligkeit zu erweisen.

Noch sonderbarer, noch trauriger für mich, ist aber die zweyte Nachricht, dass das bewusste Dépôt sich nicht unter den Papieren unsers Freundes vorfinde. Diese ganze Sache ist für mich, bis jetzt, ein wahres, unergründliches Geheimniß, — ein höchst unerwartetes, befremdendes Räthsel, das mich nicht wenig kränkt, weil der wirkliche Verlust dieses Gutes unersetzlich seyn würde. Es war ein theures, heiliges Depositum, der Freundschaft und der Redlichkeit und Treue eines ehemaligen Unglücksgefährten anvertraut; der es mir schriftlich versprach, dasselbe stets als ein solches zu betrachten, auf das Sorgfältigste in seinem Hause zu verwahren, und auf den Fall, wenn er mit Tod abgehen sollte, die sichere Anstalt treffen zu wollen, dass es zu jeder Zeit gewiss vorgefunden und mir oder meinen Erben gehörig zurückgestellt werden könne. Es war eben unser Johannes, der dieses für mich so wichtige Geschäft, bey Gelegenheit seiner historisch litterarischen Reise von Wien nach der Schweiz und einem Theile von Frankreich (ich weiss selbst nicht mehr in welchem Jahre eigentlich?) auf das gewissenhafteste besorgt hat. — Er, unser unvergesslicher Freund, hatte gewiss nie die Idee, ein so deponirtes Gut ohne mein Vorwissen zurückzuverlangen. Er möchte es *allenfalls* nur zu sich genommen haben, wenn man es nicht länger hier behalten wollte. Aber selbst in diesem Falle würde er nicht ermangelt haben, mir davon, seit so langer Zeit her, wenigstens einmahl irgend eine Nachricht zu geben, oder doch vor seinem Tode Sie, seinen geliebten Bruder und Erben, davon in die nöthige Kenntniß zu setzen. Dieses, für mich höchst wichtige, Dépôt muss mir nun aufgesucht und aufgefunden werden, wo es immer hingekommen seyn mag, — durch den, der mir mit seiner Treue und Ehre dafür zu haften hat. Auch habe ich ihm hierwegen unlängst sehr ernsthaft geschrieben, bis jetzt aber noch keine Antwort erhalten. Den Erfolg sollen Sie, zu seiner Zeit, erfahren; so wie auch ich Sie, edler, würdiger Bruder und Freund meines besten Freundes, um die weitere Nachricht und um die Aeusserung des guten und getreuen H[errn] Michel Fuchs, mit dem freundschaftlichsten Vertrauen bitte.

Ich wünsche gelegenheitlich auch zu erfahren: Ob und welches der Werke unsers Johannes schon erschienen sey? namentlich, ob die *allg[emeine] Geschichte* bereits zu haben wäre? — denn *dieses* Werk interessiert mich am meisten!² Ich rechne auf die Fortdauer Ihrer freundschaftlichen Güte und bin mit der vollkommensten Achtung dero

ergebenster D[iene]r und Fr[und]
Batsányi mp

Eredeti je : Schaffhausen, Min. Müll. Fasc. 85. Nr. 99. — sajtákezű.

¹ Hogy ez ki lehetett, nem tudtam megállapítani.

² Johannes von Müller nagy műve, a „24 Bücher allgemeiner Geschichte und besonders der europäischen Menschheit“ (1—3 köt.) már az 1810-es húsvéti könyvvásárra megjelent. (L. Stokar i. m. 262.)

A levél magyar fordítása:

Párizs, 1810. április 27.

E hó 7-én kelt becses választát rendben megkaptam. Nagyon szépen köszönöm ezúton is Önnek, hogy szíveskedett biztos híreket küldeni.

Furcsa, hogy az előző levelemben említett úr a rábízott február 10-i első levelet még nem továbbította Önnek, ahogyan pedig megígérte. Mert is nem adtam fel inkább mindjárt postán! Azt azért mégsem akarom és tudom elhinni, hogy ez a nemes lelkű svájci képes legyen arra, hogy valamiképpen visszaéljen vele. Mindenesetre sokért nem adnám, ha az igazat megtudhatnám. A levelet egy itt tartózkodó barátom és honfitársam révén juttattam el hozzá, mivel nekem megamnak nem volt alkalmam rá, hogy megtegyem, és mert különben sem igen van ismerősom a diplomata urak közt. Egyébként az ilyen magánügyek — mint Ön is tudja — nem tartoznak az ő hatáskörükbe; valószínűleg ezért is nem kérdezte meg, hogy ki küldi Önnek a levelet. Ugy gondolom, Ön most már minden további nélkül kikövetelné tőle ezt a neki biztonságos továbbítás céljából átadott levelet, — hacsak valami általam nem ismert meggondolásból nem merül fel akadály a annak, hogy ezt a baráti kérésemet teljesítse.

Még furcsább és még szomorúbb azonban nekem a másik hír, hogy az a bizonyos dépót nem lehetősé fel barátunk papírjai között. Ez az egész dolog az én szememben valami érthetetlen titok, egy teljesen váratlanul felmerült, kellemetlen rejtély, ami annál is inkább bánt, mert ez a veszteség, ha valóban bekövetkeznék, pótolhatatlan volna. Értékes, szent depositum volt ez, rábízva egykori szerencsétlenségem egyik bajtársának barátságára, becsületességére és hűségére, aki írásban ígérte meg, hogy mindig is szentnek fogja tartani, hogy házában a legnagyobb gonddal fogja megőrizni és, amennyiben meghalna, feltétlenül úgy intézkedik, hogy az bármikor fellelhető s nekem, vagy örökösöimnek illendőképpen visszaadható legyen. Ezt a nekem oly fontos ügyet Johannesünk bonyolította le nagy lelkiismeretességgel, amikor történést és írodalmi célkitűzéssel utazást tett, már magam sem tudom, melyik évben, Bécsből Svájcba és Franciaország egyik tartományába. Őneki, a mi felejthetetlen barátunknak bizonyára sohasem támadt az a gondolata, hogy egy ily módon letétbe helyezett dolgot tudtomon kívül visszakérjen. Legfeljebb akkor vette volna magához, ha itt már nem akarták volna tovább őrizni. De még ebben az esetben sem mulasztotta volna el, hogy engem ennyi idő elteltével legalább egyszer értesítsen róla valamilyen módon, vagy hogy még halála előtt legalább Önnek, mint szeretett testvéröccsenek, megadja a szükséges felvilágosítást. Ezt a nekem oly fontos letétet most hát annak kell felkutatnia — bárhová került legyen is —, aki nekem hűségével és becsületével felelni tartozik érte. Nemrég írtam is neki évegeti igen komolyan, de mostanáig még nem kaptam rá választ. Az eredményről majd Ön is értesitem, ha eljön az ideje, most csak arra kérem baráti bizalommal, mint legjobb barátom nemes lelkű öccsét és barátját, hogy küldjön további híreket és értesítsen róla, mit szól a dologhoz a derek és hű Michel Fuchs.

Alkalomadtán szeretném azt is megtudni, megjelent-e már valami Johannesünk művei közül, s ha igen, melyik? Nevezetesen pedig azt, hogy az „Egyetemes Történet” kapható-e már? — engem ez a mű érdekel a legjobban!

Bízva további baráti jóindulatában, maradok teljes tisztelettel

hűséges szolgálja és barátja

1810. május 10. Párizs.

Müller kérdéseire válaszolva utal Bécsből való távozására, ellenségeire, Gabriella helyzetére, »Der Kampf« c. környére, J. v. Müller a régi európai államok bukásáról írt töredék művére, amit mellékel is, tanácsokat ad J. v. Müller leveleinek összegyűjtésére, véleményt mond többek közt Teleki Sámuelről, Dalberg érsekről, Woltmannról és Hormayrról, ír Müller arképéről és az alája vésendő versről.

Paris den 10. May 1810

Ohne Ihre Antwort auf meinen Brief vom 27. v[origen] M[onats] abzuwarten, eile ich, den Ihrigen vom 24. desselben Monats zu beantworten, — doch nur in der Kürze; denn, wenn ich alle Gegenstände, welche Sie berühren, erschöpfen, oder alles dasjenige, worüber ich mit dem würdigen Bruder und Freunde meines unvergesslichen Freundes zu sprechen hätte, sagen wollte, dann müsste ich sehr ausführlich schreiben. Ich muss mich also auf Folgendes beschränken, und zwar nach der Ordnung und Reihe, wie ich dieselbe in Ihrem obigen Schreiben finde.

Wie lange ich in Paris noch bleiben werde, weiss ich selbst nicht. Zu seiner Zeit sollen Sie es erfahren. Meine Geliebte ist noch in Wien; ich selbst aber werde schwerlich jemahls mehr dahin zurückkehren, weil ich nicht zum zweyten Mahle einem Justizmorde ausgesetzt seyn möchte. Diess Wenige kann und soll Ihnen, mein edler Freund, zur beliebigen Nachricht dienen. Seyn Sie aber zugleich überzeugt, dass mein Name, mein Charakter, und überhaupt mein ganzes öffentliches und Privat-Leben, in allen zu der Krone von Ungarn gehörigen Provinzen so sehr bekannt und geachtet sind, dass meine ärgsten Feinde unter den Mächtigen daselbst und in Oestreich es kaum wagen werden, meine Moralität öffentlich anzugreifen; zumahl, da es ihnen nicht unbekannt ist, dass es nur von mir abhängen dürfte, sie selbst vor das Tribunal der öffentlichen Meynung in Europa zu ziehen und ihre abscheulichen Ungerechtigkeiten aufzudecken. Meine Feinde haben tausend Ursachen, mein Stillschweigen zu ehren. Dass ich noch lebe, und dass diese Menschen jetzt *mich* fürchten müssen, gränzt an ein Wunder; und Tausende in meinem Vaterlande segnen mit mir, im Stillen, Gottes Vorsehung. Einem Hormayr¹ aber, und andern Elenden dieser Art, werde ich nie antworten; weil ich mich selbst achte, und ich mit feilen Skriblern nie etwas zu thun haben will.

Ueber das bewusste »Dépôt d'amitié« habe ich Ihnen neulich umständlicher geschrieben. Noch bis zur Stunde ist man mir *die Antwort schuldig* auf den Brief, wovon ich Ihnen Erwähnung machte. Wir werden sehen, was diese Geschichte für einen Ausgang nehmen wird! . . .

»Der Alpenwanderer« — dieses Gedicht, welches, wie Sie sagen, bey meinen Briefen liegt, ist nicht von mir. Ich kenne weder das Gedicht, noch den Dichter. Wohl aber erinnere ich mich, etwas einmahl davon gehört zu haben, im Gespräche mit unserm Johannes.²

Das schöne Gedicht, zu meinem *Geburtstage*, ist von meiner Gabriele. Sie können darinn ihre ganze edle und gefühlvolle Seele sehen. Daraus nahm auch der grosse Seelenmahler Füger³ den Stoff zu einem seiner unsterblichen Werke, zum Portrait dieses herrlichen, wahrhaft seltenen Weibes. Wehe mir! dieses edle, nur in mir und *für mich* lebende Weib,⁴ muss ich jetzt mitten unter meinen Feinden, und so fern von mir, leiden und verschmachten lassen! — O Freund! ich darf kaum daran denken, in welcher Lage jetzt meine arme, verlassene Geliebte ist!!! . . .

Das Fragment des Gedichts »*der Kampf*« sey durch einen sonderbaren Zufall in Herders Adrastea gerathen, — meynen Sie. Um Vergebung! Es ist nicht »*durch Zufall*«, sondern mit meinem Vorwissen und Willen dem edlen und wahrhaft ehrwürdigen Schriftsteller mitgetheilt worden.⁴ Herder war Einer der Ersten, unter allen Schriftstellern Deutschlands, die ich achtete und liebte. Auch Schiller war in der Zahl dieser Gewählten; — wie Sie es einst in dem »*Anhange*« zum »*Kampfe*« deutlich genug sehen werden. Das Fragment also,⁵ ist nicht wider meinen Willen abgedruckt worden. Dass indessen der gelehrte H[err] Böttiger sich erlaubt hat, in meiner Ode Aenderungen zu machen,⁶ die ich unmöglich gut heissen kann, das war allerdings ohne mein Vorwissen und ganz gegen meinen Sinn. Ich verkenne das Gute und Seltene in den Eigenschaften dieses Gelehrten ganz und gar nicht; *mein Freund* aber könnte er schwerlich jemahls seyn: und seyne Urtheile, vorzüglich über den Werth oder Unwerth eines poetischen Products, sind meistens nur Worte eines Pedanten, die man überhört und gern unbeachtet lässt. Eine Aenderung besonders, die er bey meiner Ode in seiner kritischen Weisheit angebracht hat, ist im höchsten Grade plump und ärgerlich. Er sollte sich nicht mit Sachen befassen, die er nicht versteht, und wofür er keinen Sinn hat.

Ich freue mich recht sehr, dass Ihnen die Nachricht von dem Fragment über die Natur und Ursachen des Falls der bisherigen europ[äischen] Staaten so willkommen war. Hier sende ich Ihnen ohne weiteren Verzug eine Abschrift davon. Diese Copie habe ich für Sie gemacht, wie Sie es sehen.⁶ Diese kleine Mühe war ich Ihnen und unserm lieben Johannes schuldig; und ich übernahm sie herzlich gern, um so mehr, da ich jetzt niemanden um mich habe, dem

ich mein Exemplar hätte anvertrauen mögen. *Mein* Exemplar ist auch nur eine Copie; aber mit einigen von unserm Freunde selbst und eigenhändig gemachten Verbesserungen.

Dieses Werk hätte, nach unserer Absicht, alles enthalten sollen, was das Resultat unserer merjähigen Discussionen über derley Gegenstände war. Den Plan werden Sie in der Einleitung sehen. In Hinsicht auf das allgemeine Interesse, den Geist des Zeitalters, und den praktischen Nutzen, auf welchen das Ganze berechnet war, wäre dieses Werk vielleicht die wichtigste unter allen seinen Compositionen geworden. Ewig Schade darum, dass es nicht ausgeführt, nicht vollendet hat! Diesen Anfang machte er die zwey oder drey ersten Tage, im vollen Feuer, nach einem Gespräche, das wir an einem *Sonabend* (wie gewöhnlich) zusammen gehabt hatten. Die Rede war unter anderm auch von der *Würde eines wahren Schriftstellers*, der sich selbst und die Wahrheit achtet und partheylos nach seiner innigsten Ueberzeugung schreibt, und, wo es nützt oder nöthig ist, offen seine Meynung sagt; zumahl in Zeiten, wo die Leidenschaften in Gährung sind, und die talentvollsten Männer selbst oft auf eine unrühmliche Art zu dieser oder jener Seite übergehen und die Sache derselben führen, ohne *durch ihr Amt oder andere positive Pflichten und Verhältnisse gezwungen zu seyn*. Die zwey merkwürdigsten Repraesentanten, gleichsam zwey Extreme, waren Burke⁷ und Posselt⁸. Ich gerieth ins Feuer, und ich ergriff jetzt die Gelegenheit, ihm mit aller der Beredtsamkeit, deren ich fähig war, und mit allem dem Nachdrucke, den die Wichtigkeit des Gegenstandes zu erheischen schien, vorzustellen: welch' einen Dienst ein Mann, ein Schriftsteller, wie Er, in den gegenwärtigen (damahligen) Zeitumständen den Völkern und ihren Regierungen, ja der ganzen Menschheit, erweisen und welche Ansprüche auf den Dank der Guten und Edlen aller Länder und Zeiten er sich erwerben könnte, wenn er, ohne Rücksicht auf sich selbst und seine Umgebung, die von der Natur erhaltenen Talente und die durch Studien und durch Welterfahrung oder praktisches politisches Leben erworbenen Kenntnisse dazu benützen und verwenden wollte, mitten unter so vielen und so verschiedenen Partheyen endlich einmal die laute Stimme der Vernunft und Wahrheit hören zu lassen, und ohne Scheu die Sache der Menschheit öffentlich zu führen. Wie und was ich Ihm alles hierüber damahls sagte, weiss ich wohl selbst schon längst nicht mehr. Der Erfolg war aber, wie Sie ihn in diesem kleinen Hefte sehen. — Seine Lage in Wien, verschiedene Verdrüsslichkeiten, und Unmuth über die täglichen, kaum glaublichen Thorheiten aller Art, vielleicht auch der weite Umfang des verabredeten Plans, und das dunkle Gefühl von dem wenigen Erfolg und Wirkung eines so ernsthaften Werks mitten im Waffengeräusch und bey der allgemeinen Verblendung der Menschen, oder dem scheinbaren und wirklichen Leichtsinne, womit die höchsten und heiligsten Interessen der Menschheit allenthalben betrachtet und geführt werden, — alles dieses benahm unserm Freunde die Lust und den Willen zur weiteren Arbeit. Dabey blieb es dann für immer; und ich begnügte mich seit dem, ihm nur die Ausarbeitung und Vollendung seiner allg[eineinen] Geschichte ohne Unterlass mündlich und schriftlich zu empfehlen. Hätte er doch lieber dieses Werk, als die Geschichte der Schweiz, immer vor Augen gehabt, und vollendet!!! — Diess ist freylich kein Wunsch für einen *Schweitzer*; aber verzeihlich ist dieser Wunsch wohl dem *Freunde* und dem *Weltbürger*. So wichtig, so gross immer auch jenes Werk ist; nie wird es doch ein so allgemeines Interesse, einen so bestimmten praktischen Nutzen haben, wie die allg[eineine] Geschichte, von *seiner* Hand geschrieben, gehabt haben würde. Und — *wann* wird ein anderer Johannes Müller für die Welthistorie kommen??? —

Sie werden übrigens, bey einiger Aufmerksamkeit auf den inneren Gehalt des vorliegenden Fragments, leicht finden, in welchem Geiste das ganze Werk beyläufig geschrieben worden wäre. Sein Aufenthalt in Preussen hat in seinen Ansichten manche Veränderung bewirkt, ohne dass er es vielleicht selbst bemerkt hat. Manche vorgefasste Meynungen bey ihm fand ich schon vorhin, die ich nicht selten zu bekämpfen hatte. Meine Beharrlichkeit, meine Einwendungen, und der oftmahlige wirkliche Erfolg dessen, was ich ihm vorhergesagt hatte, brachten ihn endlich davon zurück, und er gestand mir oft offen, dass er sich geirrt habe. Die in Berlin herrschenden Ideen, und falschen, verderblichen Ansichten aber hatten auch auf ihn ihren Einfluss behauptet, — in so weit nämlich auch ein Mann, wie Er, dem Einflusse der Umgebung zugänglich war. Dann manche andere Ansichten in der Politik, und in Hinsicht auf den Geist des Zeitalters, waren und blieben bey uns beyden immer fest und unveränderlich. — Uebrigens können Sie, wenn es Ihnen daran gelegen seyn sollte, die Verschiedenheit unsrer Meynungen und die Gleichheit unserer Grundsätze näher zu kennen, aus dem schon oben erwähnten *»Anhang zu dem Gedicht, der Kampf«* die Weitere beurtheilen. Dieser *»Anhang«* handelt eben von dem, was, nach meiner innigsten Ueberzeugung, hätte geschehen sollen und müssen, um das unsäglich [¹] Unglück, welches die gegenwärtige Generation niederdrückt, zu ersparen. Ich weiss nicht, ob das Werk endlich einmal schon erschienen ist, oder nicht. Seit fünf Monaten und länger ist es immer noch unter der Presse, wiewohl es kaum 8 oder 10 gedruckte Bogen einnehmen kann. H[err] Cotta mag es Ihnen zu seiner Zeit verschaffen. Es versteht sich übrigens wohl von selbst, dass der Verfasser eines solchen Werks für jetzt noch anonym bleiben müsse. (Lesen müssen Sie es, sobald es zu haben ist; denn der grösste Theil des vorliegenden Bruch-

stücks, über die Natur und Ursachen etc., ist auch in jenem Anhang, ebenfalls anonym eingeschaltet und mit abgedruckt worden).⁹ Bey einer etwaigen neuen Auflage werde ich jedoch keinen Anstand nehmen, mich zu meinem Werke öffentlich zu bekennen; wenn meine Lage sich indessen, wie ich hoffe, verbessern oder doch bestimmt verändern sollte. Denn ich schreibe auch anonym nichts, was ich nöthigenfalls nicht zu jeder Zeit für *mein* anerkennen wollte.

Sie sehen, edler Freund und Bruder meines Freundes, wie offen und redlich ich mit Ihnen handle. Vor Ihnen habe ich kein Geheimnis, und ich erwarte von Ihnen ein gleiches Zutrauen; zumahl, da ich das Vergnügen habe, Sie und Ihre würdige Frau Gemahlin von Wien auch persönlich zu kennen. Ich rechne also darauf, dass Sie Ihre Meynung über mein Werk, zu seiner Zeit, offen und gerade sagen, und auch dasjenige mir freundschaftlich zu wissen machen werden, was Sie darüber von andern hören und lesen werden; besonders, wenn ich noch hier oder anderswo in Frankreich bleiben sollte, indem ich hier fast ganz und gar nichts zu Gesichte bekomme, was in der deutschen Sprache geschrieben wäre. Werden Sie meine Bitte gewähren? Ich hoffe und erwarte es von Ihrer Güte.

Das IX. Kapitel der Weltgeschichte, von der Religion, hat unser Freund mir einmahl wohl ganz vorgelesen, und wir sprachen darüber dann zu wiederholten Mahlen. Ob es aber ganz umgearbeitet worden und was hernach damit geschehen sey? das wüsste ich Ihnen wahrlich nicht zu sagen. Umarbeiten und Umgiessen wollte er wohl *das ganze Werk*, nicht nur das erwähnte Kapitel; diess ist gewiss, und diess sagt er ausdrücklich auch in der Einleitung des gegenwärtigen Fragments. Damahls waren nur 23 Bücher fertig; und das 24. (das letzte) sollte den Schluss davon machen, und gleichsam das Ganze rekapituliren oder das Resultat von allem enthalten, — auf die Art beyläufig, wie Raynal im letzten Bande seines bekannten grossen Werks¹⁰ es that. Unser Freund hatte aber hernach eine neue Eintheilung machen und statt 24 Bücher 30 schreiben wollen. Das Ganze würde nach seiner damahligen Absicht sechs Octav-Bände gemacht haben, so dass in jedem Bande 5 Bücher gewesen wären. Vielleicht wird der *M[arquis] Ghisilieri*¹¹ etwas bestimmteres von dem fraglichen Kapitel sagen können. Ich besitze nichts, was ich Ihnen mittheilen könnte, indem ich wirklich auch nichts von ihm erhalten habe, — weil meine eigene Lage in Wien damahls noch ganz ungewiss und precär war.

Rathen aber kann ich Ihnen, dass Sie unverweilt an Seine] *Excellenz, Grafen Samuel Teleki*,¹² *Hofkanzler von Siebenbürgen, zu Wien*, schreiben und ihm um eine Auskunft ersuchen möchten. Ich sage *unverweilt*, weil der Mann wirklich schon alt und dem Grabe sehr nahe ist. Dieser Herr ist ein wirklicher, solider Gelehrter, und überhaupt ein Mann von seltenen und grossen Verdiensten. Er war Einer von den Wenigen, zu denen unser Freund Vertrauen gehabt hat. Ich kenne ihn schon lange her, und ziemlich genau; doch müssen Sie in Ihrem Briefe meinen Namen nicht nennen, weil Er (im Fall Ihr Brief in Verlust gerathen oder geöffnet werden sollte) dadurch jetzt *compromittirt werden könnte*. — Bey dieser Gelegenheit muss ich Ihnen doch sagen, dass Sie von der in Wien herrschenden argwöhnischen Denkart und politischen Verketzerungssucht sich gar keine Idee machen können, und dass die dortige berücktigte *geheime Polizey* über alle Begriffe schlecht und zugleich dumm und jämmerlich ist. — Ausserdem ist der würdige Graf Teleki ein *Gelehrter!* und ein *Protestant!* und *von meiner Nation!* Titel genug, um ihn (wenigstens im Stillen) zu *fürchten* und zu *hassen*; wiewohl er sonst für einen *österreichischen Hofmann* gehalten wird, und es mit seinem Herrn wirklich besser meynt, als vielleicht alle die übrigen Herrn in Böhmen und Oesterreich, die sich mit ihrem sogenannten Patriotismus und Anhänglichkeit brüsten. —

Der andere grosse und treffliche Herr, an den Sie sich *gerade* wenden könnten und sollten, wäre meiner Meynung nach der Fürst-Primas, oder Grossherzog von Frankfurt, Dalberg.¹³ Er wird Ihnen es gewiss nicht übel nehmen, wenn Sie sich bey Ihm hierwegen anfragen. Er war immer ein wahrer Freund und Verehrer unsers Johannes. Der Brotiersche Tacitus in 4to ist *sein* Geschenk. Er gab es ihm zum Andenken, als er einst in Wien war, und nach Deutschland zurück reisete. Ich habe eine gute und grosse Mennung noch von jener Zeit her von diesem Fürsten, und wahrlich nicht darum, weil Er ein *Fürst* ist! Auch kann es möglich seyn, dass Er etwas von meiner Existenz weiss, und dass Er sich des Mayes noch erinnert, von dem unser Freund ihm vielleicht manchmahl mit der ihm gewöhnlichen Wärme gesprochen haben mag; denn er hatte damahls gerade manchen Anlass dazu, und Dalberg (als damahliger Coadjutor und als Reisender in Wien) hatte sogar den Wunsch geäussert, diesen Freund Ihres Bruders persönlich kennen zu lernen; — was jedoch in der damahligen Conjunctur politischen Umstände unterbleiben musste. Wollen Sie also in Ihrem Briefe an diesen seltenen *Edlen* (vielleicht den *Edelsten* und Weisesten der ganzen deutschen Nation gegenwärtiger Zeit) eine Erwähnung von *jenem Wiener Freunde* Ihres lieben Bruders machen, und etwa die Veranlassung näher andeuten, warum Sie sich gerade bey Ihm über die etwa bey ihm vorhandenen Briefe und anderen Werke Ihres Bruders anfragen, — so habe ich durchaus nichts dagegen einzuwenden. Vergessen Sie aber dabey ja nicht, dass ich mit diesem wahrhaft *Edlen* ganz und gar nichts jemahls in meinem Leben zu thun zu haben gedenke; dass *ich* weder von Ihm, noch

von irgend einem anderen Mächtigen der Erde, etwas zu hoffen, noch weniger zu fürchten habe; und dass also auch das Gute, was ich von ihm sage und denke, und wovon Sie allenfalls, im Allgemeinen, eine bescheidene litterarische Erwähnung machen mögen, nichts anderes als eine *freywillige Huldigung* ist, die ein Mann wie Er, schätzen soll und gewiss auch zu schätzen weiss, sobald es der Bruder, der Freund, der Erbe, und der Herausgeber der Werke seines Johannes Müllers ist, der Ihm diese absichtslose Verehrung, auf eine unsrer aller würdigen und feine Art, bezeugt. *Er*, dieser wahre *Dalberg*, ist eben Einer der sehr Wenigen, die einst mein Werk lesen und beurtheilen sollen, ohne im voraus zu wissen, wer der Verfasser desselben sey. —

*Bonstetten*¹⁴ wird wohl manches besitzen und Ihnen über manches vielleicht einige Aufklärung geben können. *Friderike Brun*¹⁵ hat ebenfalls Briefe von unserm Freunde. Doch — diese beyden würdigen Personen werden wohl ohnehin nicht ermangelt haben, Ihrer Aufforderung nach, dasjenige Ihnen mitzutheilen, was Sie verlangt haben.

H[erz] v[on] *Hammer*¹⁶ ist jetzt eben hier in Paris. Er sagt aber, dass er alles in Jassy zurückgelassen habe, und für jetzt wohl nichts schicken könne.

Graf *D'Antraigues*¹⁷ wird vielleicht auch Briefe von Ihm haben. (Es versteht sich, in französischer Sprache.) Wo er aber jetzt sey, weiss ich nicht; vielleicht in Russland. (Dieser Mann besitzt auch äusserst interessante Original-Schriften von J[ean] J[acques] Rousseau.)

Da mein Name in den Briefen, die Sie eben jetzt zum Druck befördern wollen, *oft genannt wird*, so möchte ich Sie freundschaftlich bitten, eben diesen nichtdeutschen Namen entweder recht genau, so wie ich ihn zu schreiben gewohnt bin, beizubehalten, oder aber nach der Aussprache deutsch so modifiziren zu wollen: *Batschány*. Das *ts* ist in unserer Sprache so viel *altsch*, oder in der Italiänischen das *ce* und *ci*; das *nyi* ist Eine Sylbe, wie im Italiänischen und Französischen das *gni* (*Calcagno, compagne*;) ein Ton, der im Deutschen unbekannt ist. Die Setzer in der Druckerey verderben Namen gewöhnlich, indem sie anstatt *ts* immer *th* zu setzen pflegen. Am besten wäre es also (wenn das Buch mit den deutschgothischen oder mönchisch-deutschen Lettern gesetzt und gedruckt wird) so zu schreiben: *Batschany*, oder *Batschány*. — Belieben Sie diese Bemerkung wegen der Rechtschreibung meines Familiennamens, als eine kleine Parenthese zu betrachten. Es liegt mir daran, ihm nicht durch die Buchdruckergesellen verunstalten zu lassen; besonders, da ihn auch meine Gabriele führt, und es doch auch der Mühe nicht ganz unwerth zu seyn scheint, zu wissen, wie die beste und *wahreste Dichterin Deutschlands* sich eigentlich nenne!¹⁸

Die bey den preussischen Schriftstellern nun schon fast zur Sitte oder Unsitte gewordene Animosität ärgert mich bey dem H[errn] *Woltmann*¹⁹ doppelt. Schon vor dem Empfange Ihres Briefes,⁹ wusste ich aus den hiesigen Journalen, dass er unsern Freund im Grabe angegriffen und dass Sie im Morgenblatte darüber ihm etwas gesagt haben. Diesen H[errn] *Woltmann* kenne ich schon seit langem aus seinen Briefen an unsern Freund, und aus einigen Schriften, die er gemacht und im Drucke herausgegeben hat. In seinem Jugendlalter versprochen die Blüthen seines Geistes,⁴ für die Zukunft schöne Früchte. Er war damahls ein grosser Adorateur des historischen Genies unsers Freundes; doch zeigte er schon damahls kecke Anmaassung (namentlich gegen Schillers Verdienste) und Eigendünkel. Indessen schrieben wir diese Fehler seinem jugendlichen Feuer und Muthe zu, und wir lobten ihn aufrichtig, — Johannes in seinen Recensionen und in Briefen, und *ich* in einem lateinischen Gedichte. Unsere Absicht war gut. Wir sind aber in unsrer Erwartung sehr getäuscht worden, und wir machten das Uebel nur ärger. Durch den gegenwärtigen Angriff auf einen *totden Freund*, dem er überdies so viel, auch in Absicht auf seyne litterarische Reputation, (denn *unser* Freund hat ihm diese durch sein öffentliches, verschwenderisch gegebenes Lob gemacht) zu verdanken hat, hat er sich nun als einen unbesonnenen Knaben, und einen undankbar wankelmüthigen, unheilbar stolzen Menschen gezeigt; und als solcher, vielleicht eher eine stille Verachtung als eine öffentliche Rüge und Antwort verdient. (Doch ist es freylich nicht immer gut, solchen Menschen bloss im Stillen zu verachten, da ein solches Beyspiel auch andere litterarische Schwätzer reitzen könnte). Wie doch die kleinen und grossen Kinder immer so geneigt sind, ihr Mütthen an Männern zu versuchen! . . . Das *Morgenblatt* kann ich hier ebenso wenig als irgend ein anderes deutsches Journal oder Zeitung lesen. Ich weiss also auch nicht, worüber und *was* Sie ihm eigentlich geantwortet haben. —

Wie viel Bände wird wohl die ganze Sammlung der Werke unsers Freundes betragen? und bis *wann* beyläufig wird sie erscheinen? — Die Welthistorie und die Sammlung seiner vielen gehaltvollen, und schönen Briefe kann ich kaum erwarten.²⁰ Die *Briefe* allein mögen 5 bis 6 Bände ausmachen; das weiss ich von ihm selbst. Fordern Sie seine Freunde und Correspondenten doch noch einmal öffentlich auf; wenn sie noch immer säumen, ihrem Verlangen zu entsprechen. *Jacobi*²¹ (in München) und *Alex[ander] Humboldt*²² werden auch manche Briefe von ihm haben; der talentvolle, aber schlecht gesinnte, niedrig-tückische Tyroler *Hormayr* wohl auch; — denn dieser Mensch hat eben von unserm Freunde praktischen Unterricht in

Wien erhalten, wie man die Historie eigentlich studieren und schreiben sollte. Der gute Johannes war oft zu gut, wie Sie es wissen; und hat sich in den Individuen nur zu oft betrogen und sich oft durch Heuchler verleiten lassen, Lob, Zutrauen und Geld ganz mal à propos zu verschwenden. Dieser feile Egoist gehört in diese saubere Klasse. Während er mit unserm Johannes als ein herzlicher Freund und dankbarer Zögling aus Wien nach Deutschland correspondirte, sprach er in Wien (sogar in meiner Gegenwart einmahl!) auf eine solche Art von ihm und seinem Charakter, deren nur ein solcher Tyroler fähig seyn mag. *Die Tyroler* sind überhaupt nicht das, wofür man sie bisher gewöhnlich gehalten hat. Es ist vielleicht die einzige Völkerschaft in der deutschen Nation, welche bey allem äusseren Scheine von Aufrichtigkeit, die *slavische Tücke* hat, — »*faustdick hinter den Ohren!*« Dieser triviale Ausdruck bezeichnet ganz das Wahre daran. Diejenigen besonders, welche nach Wien und überhaupt ins Ausland gehen, um dort fortune zu machen, sind gewöhnlich wahre, *pfiffige Tyroler*, vor denen man sich wohl in Acht nehmen soll; sie sind nach Umständen, meistens zu allem fähig und bereit, und sie tragen allerley Masken, je nach dem diese oder jene eben in der Mode ist.

Wenn zu der Sammlung der Werke unsers Johannes sein Bildnis gestochen werden soll, so belieben Sie hiezu dasjenige zu wählen, welches, auf meine Veranstaltung einst *Kininger*²³ gezeichnet und *Pfeiffer*²⁴ gestochen hat; nicht aber den schlechten und lächerlichen Nachstich von Berlin, welcher vor der neuen Ausgabe seiner Geschichte der Schweiz figurirt,²⁵ und worin (verkehrt und komisch genug) die drey Männer auf der Wiese im Alpgebirg *die linke Hand zum Schwur aufheben!* Dieser Einfall gehört ganz eigenthümlich nur dem Berliner Künstler zu, der recht original hat scheinen wollen. — Die *Kiningerische* Originalzeichnung ist in meinem Besitze zu Wien.

Auch in Amerika existirt ein Freund von unserm Joh[annes], der Briefe von ihm hat.²⁶ Seinen Namen aber habe ich schon vergessen. Sie werden ihn in den Papieren finden. Ein Brief von ihm nach *Amerika*, von Wien aus, in *jener Epoche*, und an einen *vertrauten Jugendfreund*, muss interessant seyn! . . .

Leben Sie wohl. Mein Brief ist lang genug; Sie müssen schon müde seyn. Das Postporto wird gross seyn; ich habe aber keine andere Gelegenheit.

Batsányi mp

Hic est ille (decus magnum et memorabile seclii

Hic ille Helveticae conditor Historiae.

Audite hunc, Populi et Reges, audite, Tyranni!

Quisque, quod ex Isto discere possit, habet.

Batsányi.²⁷

Solange Er lebte, erlaubte seine Modestie nicht, diese Inschrift unter sein Bildnis stechen zu lassen. Jetzt, nach seinem Tode, hört diese Rücksicht auf, und diese Verse könnten nun füglich unter sein Portrait gesetzt werden, — mit oder ohne meinen Namen, wie Sie selbst es für gut finden. Mir ist es gleichviel. —

Auf unsern lieben Herder habe ich einst auch eine ähnliche Inschrift gemacht.²⁸ Will sie H[err] Cotta allenfalls haben, so stehe ich damit zu Diensten. Auswendig weiss ich sie nicht; und meine Papiere habe ich jetzt nicht bey der Hand. Mit der Zeit könnte ich Ihnen auch das schon erwähnte lateinische Gedicht senden, das zum Lobe Woltmanns und seines grossen Meisters und Richters verfasst worden ist.²⁹ Vielleicht könnten Sie in der Biographie unsers Freundes dasjenige davon brauchen, was *seine* historischen Vorzüge und Verdienste betrifft. — Sie werden wohl mit mir fühlen, dass seine Selbstbiographie um so weniger hinlänglich seyn dürfte, da sie sehr summarisch und unvollständig, auch ohne Schluss und Ende ist. Nur muss seine Lebensgeschichte mit grosser Vor- und Umsicht, zugleich aber auch mit freymüthigem Ernst, verfasst werden. Den Theil derselben, wo Sie von seinem Aufenthalt und Amte,³⁰ in Wien,³¹ handeln werden, möchte ich wohl vor der Bekanntmachung lesen, da ich seine Verhältnisse und die local Umstände daselbst näher kenne. Auch bey seinen Briefen dürften manche Anmerkungen und Erläuterungen nicht überflüssig oder unzweckmässig seyn, die nicht unterlassen sollten. In das Exemplar der (ohne sein Vorwissen und unvorsichtig publizirten) *Briefe eines jungen Gelehrten*³⁰ hat er manche Correcturen eigenhändig gemacht, welche Sie wohl benützen werden.

Ueber den Anfang, den Fortgang und das Ganze Ihrer Unternehmung, wünsche ich eine nähere freundschaftliche Nachricht von Ihnen zu erhalten, — wenn Sie einst Lust und Zeit dazu hätten.

Eredetije : Schaffhausen, Min. Müll. Fasc. 85. Nr. 100. — Sajátkezű.

a) Fölsöleges, értelemzavaró vessző.

b) Fölsöleges, értelemzavaró vessző.

c) Fölsöleges, értelemzavaró vessző.

d) Fölsöleges, értelemzavaró vessző.

e) Fölsöleges, értelemzavaró vessző.

f) Fölsöleges, értelemzavaró vessző.

- ¹ Josef, Freiherr von Hormayr (1782—1848) osztrák, ill. tirolai államférfi, publicista és történétíró. (Allgemeine Deutsche Biographie, XIII. köt. 131—135. l.) Batsányival jó viszonyban volt, de a költő szökése után cikket írt ellene. (L. NEMES I. m. 8. és PÁL I. m. 40—42.)
- ² A költemény, „Der Alpen Wanderer” Karl Anton Gruber von Grubenfels (1760—1840) magyarországi származású német költő műve. ZADÁNYI teljes terjedelmében közli (38—39.), mert feltételezi, hogy Batsányi küldte meg J. v. Müllernek.
- ³ Friedrich Heinrich Füger (1751—1818), udvari festő, később a Szépművészeti Akadémia igazgatója Bécsben. Gabriella képét 1808 tavaszán festette. (ZADÁNYI I. m. 89—91.)
- ⁴ Batsányi a „Der Kampf” itt említett részletét, egy Herderhez írt kísérőlevéllel együtt, 1803 végén, Johannes von Müller révén juttatta el Weimárba. Mivel időközben Herder meghalt, Müller a kéziratot a weimári mester fiának adta át, aki azután ki is adta a költeményt (JOHANN GOTTFRIED HERDER: *Adrastea*. Leipzig, 1803. VI. k. I. rész 109). Minderre I. Batsányi összes művei I. m. I. 517—518.
- ⁵ Karl August Böttiger (1760—1835), a weimári gimnázium igazgatója. Számos recenziójával sok elismerést szerzett magának, köztük volt Goethe, Schiller és Herder is. Ő adta ki 1797—1809 közt a „Der Teutsche Merkur” c. folyóiratot, amiben Batsányi 1796-ban írt verséről, az „Ode auf inclytus SS et OO Regni Hungariae”-ről bírálat jelent meg. Batsányi a bírálatot eleinte Wielandnak tulajdonította, s csak később tudta meg, hogy azt Böttiger írta. (ZADÁNYI, I. m. 13—14., Batsányi összes művei, I. m. I. 502.)
- ⁶ Batsányi másolat J. v. Müller „Über die Natur und Ursachen des Falls der bisherigen europäischen Staaten” c. művéről megvan J. G. Müller hagyatékában. (Min. Müll. Fasc. 52. Nr. 11.)
- ⁷ Edmund Burke (1730—1797), az ismert angol politikus, szónok és író a francia forradalom elkeseredett ellensége.
- ⁸ Ernst Ludwig Posselt (1763—1804), német történész, a francia forradalom lelkes híve. (Allg. Deutsche Biographie XXVI. 1888. 461—464.)
- ⁹ Der Kampf. 65. skk.
- ¹⁰ *Guillaume Thomas François Raynal: Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. 1—7. köt. 1771.
- ¹¹ Marquis Filippo Ghisilieri, örökösei Müller 1798. június 1-i adóslevele alapján, követeléssel léptek fel 1823-ban. (Min. Müll. Fasc. 105.)
- ¹² Teleki Samuel és J. v. Müller kapcsolatát I. CROUY-CHANEL KATALIN: Joh. v. Müller magyar barátai. Bp. 1941. (Minerva K. 138). — J. G. Müller, úgy látszik Batsányi javaslatára, már 1810 nyarán írt Telekinek, amire az október 10-én válaszolt. (Min. Müll. Fasc. 85. Nr. 129.) A többi jótanács bizonyára felesleges volt, mert Müller maga is ismerte bátyjának ezeket a barátait, — annyit azonban kétségtelenül kiderül belőlük, hogy Batsányi alaposan ismerte J. v. Müller szerteágazó kapcsolatait.
- ¹³ Karl Theodor, Freiherr von Dalberg (1744—1817), mainzi és worms-i coadjutor, 1805-ben regensburgi érsek; franciábarát politikája miatt 1813 után befolyását Németországban elvesztette. (Allg. Deutsche Biographie IV. 1876. 703—708. l.) J. v. Müller barátja volt. (HENKING I. m. II. 97.)
- ¹⁴ Karl Viktor von Bonstetten (1745—1832), J. v. Müller ifjúkori barátja, berni politikus és író. (HENKING I. m. I. 138. és kk.)
- ¹⁵ Friederike Brun, leánynevén Friederike Müntner (1765—1835), koppenhágai írónő. (Allg. Deutsche Biographie III. 1876. 438. l. — Bonstettenhez fűződő baráti kapcsolatára. ld. HENKING I. m. I. 144.)
- ¹⁶ Joseph, Freiherr von Hammer-Purgstall (1774—1856), a közéleti nyelvtudomány és az oszmán birodalom történetének ismert kiváló szakembere. A Batsányi házaspárnak jóbarátja volt: néhány levelüket ő közvetítette párizsi útja alkalmával. (PÁL I. m. 11—13. és 18.)
- ¹⁷ Louis Emanuel Henri Alexander de Launai, comte d'Antraigues (1753—1812), francia emigráns és diplomata, Napóleon esküdt ellensége, előbb orosz szolgálatban, Bécsben és Drezdában, majd angol szolgálatban Londonban működött. (Dictionnaire de biographie française. III. k. Paris, 1939. 76—79. h.) Johannes v. Müller barátja volt. (L. HENKING I. m. II. 539—540. és 595—596.)
- ¹⁸ Az itt írtak nagyon jól jellemzik azt a tudatos következetességet, amellyel Batsányi nevének ts-vel való írásához ragaszkodott, s amelyet irodalmi és tudományos közvéleményünk még ma sem akar tudomásul venni. (L. A magyar helyesírás szabályai. Bp. 1961. 101.: Bacsányi.)
- ¹⁹ Karl Ludwig von Woltmann (1770—1817), német történész és költő. (Allg. Deutsche Biographie XLIV. 1898. 188—190.) — A levelében említett mű: K. L. v. Woltmann: Johann von Müller. Berlin, 1810. — J. G. Müller válasza: Joh. v. Müller vor dem Richterstuhl des Herrn K. L. v. Woltmann ... Beilage zum Morgenblatt ... 1810. Nr. 5.
- ²⁰ J. v. Müller levelei 1812—1814 jelentek meg, összes műveinek 13—18. kötetében.
- ²¹ Friedrich Heinrich Jacobi (1743—1819), jelentős német filozófus, a müncheni Bajor Tud. Akadémia elnöke. (Allg. Deutsche Biographie XIII. 1881. 577—584.)
- ²² Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt (1769—1859), a híres utazó és természet-tudós, a XIX. sz.-i német szellemi élet vezéralakja.
- ²³ Vinzenz Georg Kininger (1767—1851), kora kedvelt arcképfestője, rézmetsző, 1807-től a bécsi Művészakadémia professzora (Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XX. Leipzig, 1927. 331—332.); Batsányi jó barátja, Müllert 1798-ban festette. (L. ZADÁNYI I. m. 30—31.)
- ²⁴ Carl Hermann Pfeiffer (1769—1829), bécsi rézmetsző és miniaturafestő (Allg. Lex. d. b. Künstler XXVI. 1932. 529.); többek közt Batsányi arcképét is ő metszette. (ZADÁNYI I. m. 31.)
- ²⁵ Johannes von Müller: Der Geschichten Schweizerischer Eidgenossenschaft erster Theil. Leipzig, 1806.
- ²⁶ Francis Kinloch, J. v. Müller amerikai barátja, lakó- és tanuló társa Genfben, 1775—1776. (HENKING I. m. 187. és kk.)
- ²⁷ A verset az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményében levő példány alapján közli ZADÁNYI, (12) és Batsányi összes művei (I. 66.) is. Ez utóbbi az epigrammának a Pfeiffer-féle metszettel való összefüggését is meglatja már (510—511).
- ²⁸ Ezt közli: Batsányi összes művei, I. m. I. 154.
- ²⁹ U. o. I. 155. Úgy látszik, erre nem került sor, mert a költeményt nem találtam meg Müller hagyatékában.
- ³⁰ A „Briefe eines jungen Gelehrten” J. v. Müller Bonstettenhez írt ifjúkori leveleit tartalmazta, Friederike Brun kiadásában. (Tübingen, 1802).

A levél magyar fordítása:

Párizs, 1810. május 10.

Anélkül, hogy az Ön választát múlt hó 27-i levelemre bevárnám, sietek ugyancsak múlt hó 24-én írt levelére válaszolni, de csak röviden. Ha ugyanis ki akarnám meríteni az összes témát, amit levelében érint, vagy el akarnám mondani mindazt, amiről felejtetetlen barátom nagyrabecsült öccsével és barátjával jó lenne elbeszélgetni, akkor nagyon is részletesen kellene írnom. Így hát csak a következőkre kell szorítkoznom, éspedig abban a sorrendben, ahogy azokat az Ön említett írásában olvasom.

[Hogy meddig maradok Párizsban, azt még magam sem tudom, de majd idejében közölni fogom Önnel is. Szerelmem még Bécsben van, jómagam azonban aligha fogok oda valaha is visszatérni, mert nem óhajtom magamat még egyszer joggyilkosságnak kitenni. Ez a néhány szó, nemcsak lelkű Barátom, elég lesz — és kell is, hogy elég legyen — az Ön tájékoztatására. Ugyanakkor azonban legyen róla meggyőződve, hogy nevem, jellemem s egyáltalán egész nyilvános és magánéletem annyira ismert és tisztelt a magyar koronához tartozó összes tartományokban, hogy a hazai és az ausztriai hatalmasságok közül még legádázabb ellenségeim sem igen merészelték erkölcsi életemet nyíltan megtámadni; már csak azért sem, mert tudják, hogy csak tőlem függ és módomban áll Öket az európai közvélemény ítélőszéke elé idézni és iszonyú igazságtalanságait leplelteni. Ellenségeimnek tehát ezer okuk van rá, hogy hallgatásomat tiszteletben tartsák. Az, hogy még élek és hogy most ezeknek az embereknek kell tőlük félniük, csodával határos dolog, és az én hazában ezrek áldják érte csendben, velem együtt, az isteni gondviselést. Egy ilyen Hormayrnek azonban, és a többi, hozzá hasonló nyomorultnak, sohasem fogok válaszolni, mert van önbecsülésem és megvásárolható hírkászokkal nem óhajtok többé szöbia állni.

Arról a bizonyos „baráti letét”-ről már részletesen írtam legutóbb. Az illető még mind ez ideig adós maradt a válaszzsal arra a levélre, amiről Önnök már említett tettem. Majd meglátjuk, hogy végződik ez a história!...

Az „Alpenwanderer” („Az Alpeselek vándora”) c. költemény, ami, mint mondja, levelem közt fekszik, nem tőlem való. Sem a költemény, sem az íróját nem ismerem, de arra valóban emlékszem, hogy egyszer, egy Johannesünknél folytatott beszélgetés alkalmával hallottam róla valamit.

A születésnapomra írt szép költemény Gabriellámtól való, megláthatja benne az ő egész nemes, mélyen érző lelkét. Ebből merítette az anyagot Füger is, a nagy lélekábrázoló, egyik halhatatlan művéhez: e nagyszerű, valóban ritka nő arcképehez. De jaj nekem! Hagynom kell, hogy ez a nemes lelkű, csak bennem és értem elő nő most ott szenvedjen és epedjen el ellenségeim között s tőlem oly távol! Ó, barátom, nem is szabad rágondolnom, micsoda helyzetben van most az én szegény, elhagyott szerelmem!

Őn azt gondolja, hogy a „Der Kampf” („A harc”) c. költeményem töredéke valamely furcsa véletlen folytán került Herder Adretea-jába. Bocsanat! Nem „véletlen folytán”, hanem tudtommal és beleegezéssel közölték azt a nemes lelkű és valóban tiszteletre méltó íróval. Herder az első között volt azoknak a német íróknak a sorában, akiket tiszteltem és szerettem. Schiller is egyike volt ezeknek a kiválasztottaknak, amint azt Ön a „Kampf”-hoz írt „Függelék”-ből egész világosan megláthatja majd. Az említett töredék tehát nem akaratom ellenére nyomtatott ki. Az azonban, hogy a tudós Böttinger úr az én odámban olyan javításokat engedett meg magának, amiket semmi esetre sem fogadhatok el, az mindenesetre tudtomon kívül történt és teljesen akaratom ellen! Nem mintha figyelmen kívül hagynám ennek a tudósnak kiváló és ritka tulajdonságait, azt semmiképpen sem! De azt nem hiszem, hogy valaha is a barátomná lehetne. Ítélete pedig, különösen a költői alkotások értékéről vagy értékeléséről, többnyire csak szórászhasogató beszéd, amit az ember meg sem hall és inkább figyelembe sem vesz. Szerfelett otromba és bosszantó különösen az egyik változtatás, amit kritikus bölcsességében az én odámon tett. Nem kéne olyan dolgokkal foglalkoznia, amikhez nem ért, és amikhez érzéke sincs.

Nagyon örülök, hogy Ön örömmel fogadta az eddigi európai államok bukásának természetéről és okairól szóló töredék híret. Itt küldök Önnök minden további késlekedés nélkül egy másolatot róla. Ezt a másolatot, mint látja, én készítettem Önnök. Ezzel a kis fáradsággal tartoztam Önnök és a mi kedves Johannesünknök, s annál is szívesebben vettem magamra, mert most nincs senki a közelemben, akire a saját példányomat rábízhatnám. Az én példányom is csupán másolat, de van rajta néhány saját kezű javítás is barátunktól.

Ebben a műben, terveink szerint, benne lett volna mind az, amit az ílyesféle témákról éveken át folytatott beszélgetéseink eredményeztek. A tervet a bevezetésben megláthatja. A közérdek, a korszellem, valamint a mű praktikus haszna szempontjából — hiszen ez volt az értelem az egésznek — talán ez lett volna minden alkotása közül a legfontosabb. Örök kár, hogy nem írta meg, nem fejezte be! Ezt a bevezető részt egyik (szakososa vált) szombati beszélgetésünk után írta, tele hévvel, az első két-három nap alatt. Szó volt többek közt az igazi író nagy hivatásáról, arról az íróról aki becsüli önmagát és az igazságot, s részrehajlás nélkül, legbensőbb meggyőződése szerint ír; aki nyíltan kimondja a véleményét, ahol csak hasznos és szükséges — főleg az olyan korban, amikor a szenvedélyek forrának, és még a legtehetségesebb férfiak is gyakran szegényteljes módon pártolnak át az egyik vagy a másik félhez, s annak az ügyet támogatják anélkül, hogy erre hivataluk vagy más pozitív kötelességük kényszerítene őket. A két legkiemelkedőbb példa — egyben két végtel — Burke és Plesselt volt. En ekkor tűzbe jöttem és megragadtam az alkalmat, hogy amennyire csak tőlem tellett, minden ékesszólással latba vetve és az ügy fontosságának megfelelő nyomatékosossággal elébe tárjam: milyen nagy szolgálatot tehetne a mostani (vagyis akkori) körülmények között valaki — egy íróember, mint ő! — a népeknek és kormányoknak, akár az egész emberiségnek is, és hogy mennyire hálára köteleznék minden országot és minden idők jó és nemes szívű embereit, ha tekintet nélkül önmagára vagy környezetére, természetüktől kapott tehetségét, valamint a tanulmányaiból, nagyvilági tapasztalataiból és a gyakorlati politikai életből szerzett tudását arra használná fel, hogy a sok és különféle pártok közepette végre a józan ész és az igazság hangos szavát hallassa és az emberiség ügyét nyilvánosan és félelem nélkül képviselje. Hogy mi mindent és miképpen beszéltem neki erről annak idején, már bizony magam is rég elfelejtettem. Az eredménye azonban az lett, amit Ön ebben a kis füzetben lát. Az ő egész helyzete Bécsben, a különféle kellemetlenségek, a naponta előforduló mindenféle hihetetlen ostobaság miatti bosszúság, talán az is, hogy a tervezet, amiben megállapodtunk, oly hatalmas területet ölt fel, valamint az a homályos sejtésem, hogy az ilyen komoly műnek vajmi kevés sikere és hatása lehet a fegyversörgés közepette, az emberek általános elvakultsága mellett és amiatt a látszólagos vagy valóságos könnyelműség miatt, amivel általában az emberiség legfőbb és legszentebb érdekeit megítélni és képviselni szokták — mindez elvette barátunk kedvét a további munkától. A dolog aztán annyiban is maradt végképpen; én pedig azóta csak arra szorítkoztam, hogy állandóan, szóban és írásban egyaránt, az „Egyetemes Történet” kidolgozására és befejezésére biztassam őt. Svájci történet helyett bárcsak inkább ezt a művet tartotta volna mindig szeme előtt és fejezte volna be! Svájci embernek persze nem illik ilyet kívánni, de a jóbarátunk és a világpolgárnak bizonyára ez is megbocsátható. Bármennyire fontos és nagy mű is amaz, mégsem lesz soha olyan általános érdekű, sem pedig a gyakorlatban olyan biztosan hasznos munka, mint amilyen az ő kezétől származó Egyetemes Történet lehetett volna. És vajon mikor jön egy új Johannes Müller, aki a világtörténetet megírja?

Egyébként, ha Ön egy kissé figyel ennek a töredéknek a belső mondanivalójára, könnyen kitalálhatja, hogy nagyjából miféle szellemben íródott volna az egész mű. Poroszországi tartózkodása sokat változtatott [Johannes] nézetein, anélkül talán, hogy ezt ő maga észrevette volna. Néhány előítéletét már azelőtt is ismertem, s nem ritkán harcolnom is kellett ellenük. Szívós igyekezetem, ellenérveim, valamint az, hogy gyakran valóban bekövetkezett, amit megjósoltam neki, rábírták végül is, hogy elforduljon azoktól, és nemegyszer nyíltan beismerte nekem, hogy tévedett. A Berlinben uralkodó gondolkodásmód s az ottani hamis és romboló nézetek azonban őrá is erősen hatottak — legalábbis annyira, amennyire a környezet hatással van még az olyan emberre is, mint ő volt. A politikáról és a korszellemről vallott egyéb nézeteink jó része azonban mindkettőnkéül mindvégig szilárd és változatlan maradt. Egyébként, ha Ön a kettőnk közötti véleménykülönbséget s ugyanakkor alapelveink azonosságát közelebből is meg óhajtaná ismerni, a már említett „Der Kampf”

c. költeményhez írt „Függelék”-ből mindezt megítélheti. Ez a „Függelék” ugyanis arról szól, hogy legszentebb meggyőződéseim szerint mit lehetett és kellett volna tenni ahhoz, hogy ez a kimondhatatlan szerencsétlenség, ami ezt a mostani nemzedéket sújtja, elhárítható legyen. Nem tudom, megjelent-e már végre ez a mű, vagy sem. Több, mint öt hónapja van már sajtó alatt, bár az egész alig több 8–10 nyomtatott ívnél. Cotta úr majd annak idején megküdtheti Önnök. Az egyébként csak természetes, hogy az ilyen mű szerzője ma még nem nevezheti meg magát. De feltétlenül el kell Önnök olvasnia, mielőtt kapható lesz, mert ennek a töredéknek — „Über die Natur und Ursachen” stb. — nagy része szintén bele van dolgozva az említett függelékbe, és azzal együtt jelenik meg nyomtatásban. Egy esetleges újabb kiadásnál azonban bár semmi akadály se lesz annak, hogy művem nyíltan a magaménak valljam, amennyiben helyzetem időközben megjavul — amit remélek —, vagy legalábbis megszállardul. Mert én még anonim sem írok semmi olyat, amit ne vállalhatnék szükség esetén bármikor a magaménak.

Látja, nemes lelkű Barátom és barátom testvéröccse, milyen nyílt és őszinte vagyok Önök! Ön előtt nincsen titkom, s ugyanezt a bizalmat várom el Öntől is, annál is inkább, mert abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy Önt és kiváló nejét még Bécsből személyesen ismerem. Számítok tehát rá, hogy Ön a művemről alkotott véleményét nyíltan és egyenesen megmondja, ha majd eljön az ideje, sőt azt is közli velem, amit másoktól hall vagy olvas róla, különösen akkor, ha én tovább maradnék Franciaországban, akár itt, akár egybűt. Itt ugyanis szinte semmi olyan nem kerül a szemem elé, amit német nyelven írtak. Teljesíti ezt a kérésemet? En remélem, és az Ön jószágától el is várom ezt.

A világtörténet IX. fejezetét — a vallásról — barátunk egyszer felolvasta nekem, úgy hiszem teljes egészében, s később is több ízben beszélgettünk róla. Azt azonban, hogy később átdolgozta-e teljesen, és hogy mi lett vele, bizony már nem tudnám megmondani. Hogy valóban át akarta dolgozni és új formába önteni az egész művet, nemcsak az említett fejezetet, annyi biztos; világosan meg is mondja ezt ennek a töredéknek a bevezetésében is. Akkoriban még csak 23 könyv volt belőle készen. A 24-ik (vagyis az utolsó) lezárta és mintegy összefoglalta volna az egészet, illetőleg az egésznek az eredményét és tanulságát, — mellesleg ugyanúgy, mint ahogy Raynal tette közismert nagy műve utolsó kötetében. Barátunk azonban később új beosztást akart csinálni és a 24 helyett 30 könyvet írni. Akkori tervét szerint az egész mű hat, októv nagyságú kötetet töltött volna meg, úgy hogy minden kötetben öt könyv lett volna. Talán Ghislieri úr tudna valami biztosabban mondani a kérdéses fejezetről. Az én birtokomban nincs semmi más, amit Önnel közölhetnék, hiszen semmit sem vettem át tőle, mert saját helyzetem akkoriban Bécsben még bizonytalan és veszélyes volt.

Egy tanácsot azonban adhatok Önnök: írjon azonnal gróf Telesi Sámuel erdélyi udvari kancellár ó excellenciájának Bécsbe és kérjen tőle felvilágosítást. Azért mondom, hogy „azonnal”, mert ő már igazán öreg ember és nagyon közel áll a sírhoz. Ez az úr igazi, komoly tudós és egyébként is ritka és nagyérdemű ember. Egyike volt azon keveseknek, akikhez barátunk bizalommal volt. En már régóta és meglehetősen jól ismerem, de azért Ön a leveleiben mégse említse meg a nevemet, mert ha a levél elveszne, vagy felbonthatnák, ez őt most kompromittálhatná. Ebből az alkalomból mégiscsak el kell Önnök mondanom, hogy a bizalmatlanságnak az a legkötő és a politikai eretneküldözésnek azt a szenvedélyét, ami Bécsben uralkodik, Ön el sem tudja képzelni; mint ahogy azt sem, hogy az ottani hírhedt titkosrendőrség milyen hihetetlenül gonosz és ugyanakkor szánalmasan ostoba is. A kiváló Telesi gróf ezenfelül még tudós is, protestáns is, és az én nemzetemből származik! Az elegendő jogcím arra, hogy, legalábbis titokban, rettegjék és gyűlöljék — ambar egyébként osztrák udvari emberként ismeretes és urának valójában igazabb híve, mint talán az összes többi uraság Csehországban és Ausztriában, akik úgynevezett patriotizmusukkal és hűségükkel henecegnak.

A másik nagy kiváló úr, akihez Ön közvetlenül fordulhatna — és forduljon is — véleményem szerint Dalberg, frankfurti hercegek, illetve nagyherceg. Ő bizonyára nem veszi rossz néven, ha kérdéssel fordul hozzá ebben a dologban. Jóhannessünnöknek — mindig igaz barátja és tisztelője volt; a Brotier-féle, negyedréti kiadású Tacitus az ő ajándéka. Emléke adta neki, amikor egyszer Bécsben volt s indult vissza Németországba. Nekem igen-igen jó véleményem van erről a hercegről, még abból az időből és igazán nem azért, mert herceg! Az is lehetséges, hogy ő tud az én létezéséről és emlékszik még arra, akiről barátunk talán mesélt is neki néha, a nála szokásos melegséggel. Erre ugyanis akkoriban több alkalma is nyílt, és Dalberg, aki ez idő tájt mint coadjutor és utazó járt Bécsben, még azt a kívánságát is kifejezte, hogy az Ön bátyjának azt a barátját személyesen is meg szeretné ismerni. Erre azonban az akkori politikai helyzet miatt nem kerülhetett sor. Semmi kifogásom tehát az ellen, ha Ön a leveleiben, amit ennek a ritka nemes lelkű embernek ír (talán az egész mostani német nemzet legnemesebb, legbölcsőbb embere), említést tesz kedves bátyjának ama bécsi barátjáról és esetleg közelebbről is célzó rá, hogy miért éppen önala érdeklődik bátyja esetleg nála levő levelei és egyéb művei után. Ezenközben azonban ne feledje el, hogy nekem egyáltalán nincs szándékomban ezzel az igazán nemes lelkű férfival valaha is összeköttetésbe lépni, s hogy sem tőle, sem bármely más földi hatalmasságtól nincs mit remélnem, még kevésbé félnem. Így tehát mindaz a szép és jó, amit mondok és gondolok róla, s ami-ről esetleg Ön egyszer valami szerény, levélbeli említést tehetne, csupán önkéntes hódolat, amit az olyan ember, mint ő, kell hogy értékeljen és bizonyára tud is értékelni — különösen akkor, ha ezt az önzetlen hódolatot az ő Jóhannes Müllerenek az öccse, barátja, örököse és műveinek kiadója tolmácsolja neki, mindannyiunkhoz méltó, tapintatos módon. Ez a becsület Dalberg lesz ugyanis egyike azon keveseknek, akikkel majd művem el akarom olvastatni és megbíratatni anélkül, hogy előre tudná, ki a szerzője.

Bonstetten birtokában is lesz bizonyára egy és más, s ő talán némi felvilágosítást is tud adni Önnök. Friderika Brunnak is vannak levelei barátunktól. De ez a két kiváló személy bizonyára amúgy sem mulasztotta el, hogy mindazt közölje Önnel felhívásának megfelelően, amit tudni kívánt.

Von Hammer úr most éppen itt van Párizsban, de azt mondja, hogy mindent Jassy-ban hagyott, s így bizony most semmit sem küldhet.

D'Antraigues grófnak talán szintén vannak levelei tőle. (Természetesen francia nyelven.) Hogy ő most hol van, nem tudom, talán Oroszországban. (Ennek az embernek a birtokában igen érdekes eredeti Rousseau-írások is vannak.)

Mivel az én nevem sűrűn előfordul azokban a levelekben, amiket Ön éppen most készül nyomdába küldeni, ezért barátilag arra kérem, hogy ezt a nem német nevet vagy hagyja meg változtatás nélkül, pontosan úgy, ahogy én szoktam írni, vagy pedig módosítsa a német kiejtésnek megfelelően így: Batschany. A ts a mi nyelvünkön az, ami a tsch, vagy az olaszban a ce és ci, a nyi szótag pedig ugyanaz, mint az olaszban, vagy franciában a gni (Calcagno, compagne) — ez a hang a németben ismeretlen. A szedők a nyomdában rendszerint elrontják a nevemet, amennyiben ts helyett általában th-t szoktak szedni. Ha tehát a könyvet németgöt, illetve szerzetesi-német betűkkel szedik és nyomtatják, akkor a legjobb volna így írni: Batschany, vagy Batschany. Kérem Önt, tekintse ezt a családnevet helyesíráásra vonatkozó megjegyzést úgy, mint valami kis parenthesis (zárójelszerű beszúrás). Nekem fontos, hogy nevemet a nyomdászsegédnek el ne mondják, főleg azért, mert azt Gabriellán is használja, s az már talán mégis csak megér egy kis fáradságot, hogy az emberek tudják, milyen nevet is visel hát Németország legjobb, legigazibb költője!

Az az ellenségeskedés, ami a porosz írónál ma már szinte megszokássá — vagyis inkább rossz szokássá — vált, Woltmann úrnál kétszeresen is bosszant engem. Már az Ön levelek vétele előtt tudtam az itteni újságokból, hogy támadást indított sirjában nyugvó barátunk ellen, és hogy Ön a „Morgenblatt”-ban felelt neki rá valamit. Ezt a Woltmann urat már régóta ismerem, részben barátunkhoz írt leveleiből, részben néhány

írásából, amit nyomtatásban kiadott. Ifjú korában szelleme virágai szép termést ígértek a jövőre. Akkoriban nagy tisztelője volt barátunk történelmi lángelméjének, de már akkor is pinasz önteltséget és beképzeltséget mutatott, például Schiller érdemeivel szemben. Ezeket a hibát azonban ifjú tüzeinek és vakmerőségének tulajdonítottuk, s őszintén dicsértük őt — Johannes könyvismertetéseiben és leveleiben, én pedig egy latin költeményben. Ezt jó szándékkal tettük, de reményeinkben nagyon megalatkozunk: csak rontottunk vele a már meglevő bajon. Ezzel a mostani, halott barátja ellen indított támadásával, akinek még hozzá oly sokat köszönhet irodalmi jóhíre tekintetében is (hiszen ezt barátunk szerezte neki, nyilvános és bőkezűen osztogatott dicséretével), úgy mutatkozott be, mint egy meggondolatlan kölyök és mint hihetetlenül ingatag, gyógyíthatatlanul hiú ember. Mint ilyen, talán inkább érdemelne csendes megvetést, mintsem nyilvános megrovást és választ. De persze nem mindig helyes az ilyen embereket csupán hallgatólagosan megvetni, mert ez a példa biztatásul szolgálna más irodalmi fecsegők részére is. Mennyire hajlamosak az ilyen kis és nagy gyerekek arra, hogy a maguk kis bátorságát mindig férfiakon próbálják ki! A Morgenblatt-ot itt épp oly kevéssé tudom megkapni olvasásra, mint bármi más német folyóiratot vagy újságot. Így aztán nem is tudom, hogy egyáltalán mire és mit válaszolt Ön neki.

Vajon barátunk összegyűjtött művei hány kötetet fognak megtölteni és hozzávetőlegesen mikorra jelennek meg? A világtörténetet és nagyszámú, tartalomdús és szép leveleinek gyűjteményét alig győzőm kívánni. Csak maguk a levelek megtöltenek 5—6 kötetet, ezt tőle magától tudom. Szólítsa hát fel még egyszer nyilvánosan mindazokat, akik barátai voltak és leveleztek vele, amennyiben kérésének még mindig nem tehetek volna eleget! Jacobinak (Münchenben) és Alexander Humboldtnak is bizonyára van néhány levele tőle; Hormayrnak, a tehetséges, de rosszindulatú, aljas és ravasz tirolinak úgyszintén. Ennek az embernek ugyanis barátunk gyakorlati oktatást adott Bécsben arról, hogy voltaképpen miként kell történelmi tanulmányokat végezni és történelmet írni. A jó Johannes gyakran túlságosan is jó volt — mint Ön is tudja —, az embereket nagyon is gyakran félreismerte, s nemegyszer hagyta, hogy képmutatók rávegyék arra, hogy dicséretet, bizalmat és pénzt egészen méltatlan célokra pazaroljon el. Ez a megvásárolható egoista is ebbe a finom kategóriába tartozik. Míg Johannesunkkal szívből jobárátként és hálás tanítványként levelezett Bécsből Németországba, addig Bécsben úgy beszélt róla és jelleméről, ahogy arra csak az ilyen tirolói képes. A tiroliai egyáltalán nem olyanok, mint amilyeneknek mostanáig általában tartották őket. Ez talán az egyetlen népcsoport a német nemzetben, amelyikben az őszinteség minden külső látszata mellett is benne van a szláv ravaszság: „Tenyérvy! vastagon van valami a fülek mögött!” — ez a közönséges mondás teljesen illik rájuk. Különösen az olyanok, akik Bécsbe, vagy egyáltalán külföldre mennek, hogy ott megalapozzák a szerencsésük, ezek aztán legtöbbször valóban minden hajjal megkent tiroliak, akikről az embernek bizony óvakodnia kell, mert többé-kevésbé mindenre képesek és hajlandók, álarcot pedig sokfélélt hordanak, aszerint, hogy melyik van éppen divatban.

Ha Johannesunk összegyűjtött munkáihoz az arcképéről is készült metszet, akkor ehhez szíveskedjék azt a képet választani, amit egykor kívánságomra Kininger rajzolt és Pfeiffer metszett, ne pedig azt a rossz és nevetésgés berlini utánmetszetet, ami a Svájci Története új kiadásának az elején látható, s amelyiken — elég idétlenül és komikusan — három férfi esküre emeli balkezeit egy alpesi legelőn! Ez az ötlet egyes-egyedül ettől a berlini művésztlől származik, aki nagyon is szeretett volna eredetinek látszani. A Kininger-féle eredeti rajz az én birtokomban van Bécsben.

Amerikában is él Johannesunknak egy barátja, akinek vannak tőle levelei, de a nevét már elfelejtettem. Meg fogja lelmi az írásk között. Az olyan levél, amit ő Amerikába, Bécsből, azokban az időkben, s még hozzá egy bizalmas ifjúkori barátának írt, kell hogy érdekes legyen!

Minden jó! Levelem elég hosszú: Ön bizonyára már fáradt. A postaköltség nagy lesz, de most nincs más alkalmatosságom.

[Mellékként a Müllert dicsőítő latin epigramma, utána:]

Míg élt, szerénysége nem engedte meg, hogy ezt a feliratot oda metszesse az arcképe alá. Halála után erre most már nem kell tekintettel lenni, a verset tehát nyugodtan oda lehet írni a képe alá — akár a nevemmel akár anélkül, ahogy Ön jobbnak látja, nekem mindegy.

Szeretett Herderünkre szintén költöttem egyszer egy hasonló feliratot. Ha Cotta úr esetleg kéréne, állok rendelkezésére. Kívülről nem tudom, írásaim pedig most nincsenek kéznél. Alkalmadtán elküldhetném, Önnek azt a már említett latin költeményt is, amit Woltmann és nagy tanítómestere s kritikusa dicséretére írtam. Barátunk életrajzával talán fel tudja belőle használni azt, ami az ő történelmi kiválóságára és érdemeire vonatkozik. Abban bizonyára egyetért velem Ön is, hogy az ő [Johannes] önéletrajza önmagában már csak azért sem elegendő, mert nagyon is tömör és hiányos, azonkívül pedig befejezetlen. Életrajza megírásához persze nagy óvatosság és körültekintés, de ugyanakkor szókimondó komolyság is szükséges. Azt a részt, ahol Ön az ő bécsi tartózkodásáról és működéséről ír, majd szeretném még megjelenése előtt elolvasni, mert ottani életkörülményeit és a helyi viszonyokat közelebbről ismerem. Néhány megjegyzés és magyarázat bizonyára nem lesz fölösleges vagy céltalan a leveleinél sem, úgy hogy ezt sem kéne Önnek elmulasztania. A tudta nélkül és vigyázatlan módon kiadott „Egy fiatal tudós levelei” példányában sajátságosan tett néhány kiigazítást, amiket Ön bizonyára felhasznál majd.

Szeretnék részletes, baráti értesítést kapni Öntől e vállalkozásának megindulásáról, haladásáról és teljes egészéről, ha egyszer kedve és ideje lesz hozzá.

Az Irodalomtörténeti Közlemények¹ hasábjain foglalkoztam Ady Endre Mylitta-verseivel és ismertettem Mylitta személyét. Most Ady másik szerelmét mutatom be, akiről csupán elvétve megjelent hírlapi közlemények szólnak, de tudományos adatok még nem vetettek rá fényt.

Ezt a szerelmét a költő „Ada” névvel ruházta fel a *Hűség aranyos kora* című versében,² mondván:

„Hadd nevezlek téged Adának,
Nevem olvasztván és neved,
E titkos drága asszony-névvel
Ne tudják
Soha, hogy én kit keresztelek.”

Adáról sokáig valóban nem tudtak szélesebb körben, a fáma erről a szerelemről csupán Aradon suttogott, ahol Ada lakott.

Nagyobb nyilvánosságot Ada a fővárosi sajtóban 1933. december 24-én kapott, de ekkor is névtelenül.³

Véletlenül-e vagy szándékosan történt, hogy ugyancsak 1933 decemberében emlékezik meg Adáról az Aradi Közlöny, de itt már Adát teljes névvel említik meg. A nő neve: Bisztriczky Józsefné, Csutak Méri.⁴

Az Ada-verseket az 1913-ban megjelent *A magunk szerelme* című kötet *Imádság a csalásért* ciklusában találjuk. Négy verset tulajdoníthatunk az Ada-szerelmeknek. Ezek a versek több mint három hónappal azután jelentek meg, hogy Ady és Ada a városligeti szanatóriumban 1912 tavaszán találkoztak. Ady az Ada-versek előtt még megírta az „*Elbocsátó szép üzenetet*”, ezt a nagyon szép és nagyon kegyetlen verset, amellyel az egész világ számára bejelenti, hogy szakított Lédával.⁵

Kezdjük tehát Ada személyének és szerepének ismertetését Mittyay László cikkével, amely, mint említettem, a Pesti Napló 1933. évi karácsonyi számában jelent meg. A cikk Ada asszony előadása nyomán íródott, és sem hibáktól, sem bizonyos hangulati szépítéstől nem mentes, de ez semmit sem von le abból az érdemből, hogy tájékoztat és adatokkal lát el bennünket.

A cikk azzal kezdődik, hogy az aradi hölgy leírja Ady megjelenését, majd a cikk leírja Adát:

„Április folyamán megjelent a szanatóriumban üdülés céljából egy Arad-megyei úri-asszony. A finom megjelenésű, vörhenyesszőkehajú, kékszemű, fogékonylelkű, művelt fiatal nő hamar felébresztette Ady érdeklődését. A megismerkedést a szanatórium kiváló főorvosa közvetítette, azzal a nem titkolt céllal, hogy az asszonyból sugárzó érzelmes, finom, szelid varázs jótékony hatással lesz a költőre, aki a mámor szellemével, az Ős kaján kísértéseivel szemben olykor-olykor még mindig elgyengült. Hátha egy gyöngéd női kéz vissza tudja tartani a kísértés óraiban. Ezt a kísértést talán a belső harcok, vívódások is fokozták, egy hosszú, szép és nagy szerelem szakadásának kínjai. Ady egy hónapig hallgat, verse nem jelenik meg, belül kellett rendbejönnie, döntésre érlelni egy nehéz elhatározást. A fiatal asszonnyal töltött csendes, derűs órák, hosszú beszélgetések, egy fehér idill gyengédségének új szépségei kétségkívül új impulzust adtak Adynak.”

A cikk a továbbiak során ezt írja még: „Ady költészetébe el kellett jönnie a fehér szerelem poézisének. A vágy lírája ez, amelynek minden szépsége elmúlnék a beteljesedéssel.”

Téved Mittyay László, illetve Ada tévedett húsz év elteltével abban, hogy ő 1912 április folyamán jelent meg a Városmajor szanatóriumban. Az Akadémia kéziratárában levelet találtam, amelyet Ada Adáról 1912. április 1-én írt Adynak, és a levél ebből a három szóból áll: „Várom ígéretét, Ada.” A fiatalasszony tehát már március végén hazautazott, ha április 1-én Adáról levelet írhatott.

Ady Lajos helytelenül még későbbre teszi ezt a szanatóriumi időzést. Azt azonban tényként kell elfogadnunk, amire Mittyay László céloz, hogy az Adával való találkozás döntő impulzust adott az *Elbocsátó szép üzenet* megírásához. A Lédától való elszakadás persze régen megérlelődött már, de Ady nehezen tudott határozni. Lényegében valószínűleg igazat írt Ady Lajos is, ha az időpontban téved is, mondván: „A formális szakítás csak 1912 nya-

¹ ItK, 1962. 213.

² VU, 1912. július 14.

³ MITTAY LÁSZLÓ: Az ismeretlen Ada. PN, 1933. dec. 24.

⁴ FEKETE TIVADAR: Ady Endre aradi nyomában. Aradi Közlöny, 1933. dec. 31.

⁵ Nyug, 1912. május 16.

rán történt meg. De facto azonban megtörtént mindjárt az első tavaszi napon, amikor megfrissült ifjúságában a Városmajor szanatórium teraszáról végignézett a virágbaborult budai hegyoldalakon, maga körül sugárzó ifjú nőket látott a tavaszi délutánokon.”⁶ Ady Lajos időbeli tévedése az *Elbocsájtó szép üzenet* megjelenésének keltéből nyilvánvaló. A formális szakítás nem történhetett 1912 nyarán, ha az *Elbocsájtó szép üzenet* már 1912 május 16-án a Nyugatban megjelent.

Indokoltabb következtetés tehát az, hogy a nagy tette, a kegyetlen, de döbbenetes költői erejű vers megírására a habozó, az elszántságot cselekvésre nehezen váltó költő Ada varázsának hatása alatt határozta el magát.

Ady Lajosné viszont úgyszólván kézlegyintéssel szeretné Adát elintézni. De ha tekintetbe vesszük, hogy ebben a könyvben az igazi szerző, Dénes Zsófia elfogult csaknem minden nővel szemben, akinek Ady életében komoly szerepe volt, akkor a kicsinylés mögött önkénytelenül beismerés is van. Ady Lajosné könyve ezt mondja a Városmajor szanatóriumról: „Mi történt? Visszatalált volna (Ady) Lédához? Nem. Elszakadt tőle. És találkozott valakivel — mindegy, hogy kivel —, hozzábúvó asszonnyal — ő elnevezte Adának —, aki női varázsával éleszti harmincöt éves ifjúságát.”⁷

Az irodalomtörténetnek azonban nem „mindegy”, nem közömbös ennek az asszonynak a személye. Mert Ady találkozhatott volna olyan nővel is, aki felé nem hajlik, és akinek a kedvéért nem írja meg az *Elbocsájtó szép üzenet*. Mert nagyon sok érv szól amellett, hogy a tragikusan szép költeményt Ada kedvéért írta meg.

Nekünk tehát meg kell ismerkednünk Adával.

Ady Lajosné könyve *Az elbocsájtó szép üzenet* keletkezéséről még ezt mondja: „Hordozta (Ady) magában egy ideig, és mikor úgy érezte, megérett benne, most meg kell írnia, kijött a szanatóriumból, s hozzánk jött egyenesen új budai lakásunkba.”⁸

Igen: a vers ott érett meg Ada közelében, vele, mellette és érte is.

Ez a szanatóriumi ismeretség nem szakadt meg 1912. márciustól szeptemberig úgyszólván egy percre sem, amíg a regény végére pontot nem tettek. Sőt az érintkezés a nőre nézve kockázattal járt. Mittay László, illetve Ada azt állítja, hogy „az asszonyban Ady szárnyaló, ihletett szelleme mély nyomokat hagyott ugyan, őszinte meleg barátságot váltott ki, de érzelmeit nem tudta felhevíteni, tartózkodását nem tudta felolvasztani.”

Nem egészen így áll a dolog. Erre Ada másik két levele világít rá. Ezek szintén az Akadémia kéziratárában fekszenek. 1912. április 18-án ezt írja többek között Adynak:

„Kedves Ady, hivatalos levelem már a kezében van. Másik válaszem sem késik sokáig. De addig legyen nyugodt.”

Tehát a fiatalasszony kétféle levelet írt Adynak: egyet amelyről a férj is tudott, és a másikat, amelyet titkon küldött el. Mindez pedig nemcsak titkolózással, hanem bujkálással, izgalommal is járt, és Ada ezt is vállalta. Ezt árulja el 1912. április 21-én kelt levele:

„Kedves Ady, hallgatásom egyedüli oka betegségem. Harmadik napja már, hogy állandóan 40 fokos lázban vergődöm kínos fájdalommal. Mandulagyulladásom volt. Tegnap beszérumoztak, attól reméljük a javulást.

Ha akar, írjon (adott címre). Mint a tolvaj, olyan rettegés között írom e sorokat, félve mikor toppan be valaki. Fényképet, könyvet hivatalos címre

Írjon sokat, sokat

Ada.”

Itt tehát komoly érzelmek lüktetnek, bár nem viszonszerelem, ha Ada nagy szenvedélyek helyett nyugalmat hozott is a költőnek, mint a Hűség aranyos kora vallja: „csöndes, tiszta, derűs az ég”. Arra kell gondolnunk, hogy Adyban felvillant a házasság gondolata, szándéka. Ezt világosan elárulja már az, hogy Adának versben ezt a megjelölést adja: „jövőmnek kikedvelt asszonya”. Szándékának komolyságát pedig mivel bizonyíthatta volna jobban Ada előtti, mintha megírja az *Elbocsájtó szép üzenet*?

Ada, mint említettem, április 18-án azt írja Adynak: „Remélem hivatalos levelem már kezében van.”

Ezt a „hivatalos” levelet megtaláltam a Széchényi-Könyvtár kéziratárában, és itt közlöm:

Kedves Ady!

Miután a képes kártyának szerzője maga volt, ezért mindenekelőtt magának köszönöm k. megemlékezését s kérem az aláírók mindegyikének legszívélyesebb üdvözetemet átadni azon megjegyzéssel, hogy a rólam való megemlékezésük ne múljon el, oly hamar mint a mily hamar száradtak el a szegfűk (Pekár).

⁶ ADY LAJOS: Ady Endre 159.

⁷ ADY LAJOSNÉ: Az ismeretlen Ady 202.

⁸ ADY LAJOSNÉ i. m. 203.

Fényképe még nincs itt s én sem voltam ott szerdán mikor Maga visszaérkezett s levele hétfőn érkezett, holott nem hétfőn kellett volna érkezzen, de miután „elment, hát nem volt ott.” (Ady)

Kár, hogy ott akarja hagyni a Szanit. Jó lesz efelett még nyugodtan gondolkozni. És ha utazni akar, úgy tervezze útját hogy Aradot is érintse. Jövetelének nagyon örvendének — de jóval előbb értesítsen erről, mert — oh borzalom — költözködünk.

Többször gondoltam magára, mert tudtam, hogy verseit írja. Ma olvastam őket. Nem érezni, hogy kinnal fródtak.

Emlékszik, milyen rövid idő alatt írta meg ott előttünk azt a szép négy versét, mert nem tett egyebet, csak nem látott, hogy lásson, mert nyugalom volt magában és maga körül. Férjem-uram hasonló érzésekkel viszonozza üdvözlőleit, — Fiaimnak küldött simogatásait is köszönöm.

S én még mindig nem vagyok egészséges. Lehet hogy május közepe táján fel kell jönnöm Pestre. De addig még találkozunk?

Mindnyájukat szívólvő üdvözlőm kollégája Bisztriczkyne Arad 1912 IV/17.

A levelek sok okulást rejtenek magukban. A három nyugtalan, szaggatott, izgatott hangú levelet Ada zárt levelezőlapra írta, ceruzával. (Régente hozta a posta a zárt levelezőlapot forgalomba: ezt össze lehetett hajtani, le lehetett ragasztani. Egyszerűbb emberek, használták, úgynevezett úrinő semmiképpen. Hogy Ada mégis ilyeneken vetette sebbel-lobbal papírra bizalmas írnivalóit, mutatja sietségét, kapkodását, idegességét.) Milyen más a „hivatalos” levél. Elegáns levélpapíron íródott, nyugodt, biztos betűkkel, olyan mint egy szépirási gyakorlat, de megfogalmazása nem vall különösebb stíl művészetre. Ada műveltségi színvonalára kiábrándító, hogy Adyhoz intézett levelében Pekár Gyulától idéz. És vajon melyik lehet az a négy vers, amelyet a költő Ada jelenlétében írt?

Ada 1912. júniusban visszatért a szanatóriumba, és erről előzetesen értesítette Adyt. Ezt bizonyítja Ady válaszelevele:

„Két nap múlva egy felolvasásra utazom le Zilahra, ősi kollégiumomba s onnan hamarosan vissza. Borzasztóan babonásan félnék, ha Magát mikor érkezik; fogadván nem üdvözölhetném, Be szép minden, még a gond is, ez gyönyörű Nyárelő, az élet, a Magára gondolás.”

A zilahi ünnepség tudvalevőleg 1912 májusában zajlott le, és Ada újabb budapesti tartózkodását júniusra tehetjük.

Ady és Ada júniusban sokat lehettek együtt. Ekkor írta hozzá Ady, a nő kérésére és jelenlétében, ezt a szép verset (Közli Mittay László).

Halkult, rejtő és becéző szavak
Ti akkor is mellette lestek,
Midőn gazdátoknak már nem szabad.
Nyugtassátok és ölelgessétek
Érintés nélkül, mint a sóhaj,
De mámorítóan, mint a vétek.
Amikor majd nem gondol rátok,
Szegény gazdátok fojtott álmát
Álmaiba bemuzsikáljátok.
S a szíve majd riadtan megremeg
És szemeibe kapcsolódnak.
Nagytávolból a leghívebb szemek.

(Igen: a vers szép, de azért a befejezése mégis alig több, mint a „hű kutyaszemek” variációja, amit hét évvel előbb, 1905-ben — Lédának írt.)

Fájdalom nincs adatunk reá, meddig tartott Ada második pesti tartózkodása, s hogy végződött: lemondással-e vagy bátorítással. Ada vagy kibontakozott a veszélyes regény pályájából, vagy talán mégis valamilyen reményt csillogtatott meg Ady előtt, mert a költő 1912 nyarán megjelent Aradon. Ady Lajos így számol be erről:

„A Városmajor szanatóriumban 1912 május havában ismerkedik meg előbb az asszonnyal, kité „nevem olvasztván és neved” Adának kereszttel, majd a nyár elején a leánnyal, akit még pseudonim néven sem nevez meg. Hozzájuk szól az A magunk szerelme kötetben *Imádság a családért* ciklus legtöbb verse. A két szerelem közül az első volt komolyabb, de amikor Bandi vidéki otthonában, Aradon fölkeresi az asszonyt s ez alkalommal megismeri a derék komoly férjet és a házasság két gyönyörű gyümölcsét: a szöszke kékszemű gyermekeket, mélyen megrendül, és úgy búcsúzik el Adától, hogy nem fogja többé látni. Nem is találkozta többé soha.”⁹

Ady Lajos szentimentális köntösbe öltözteti az aradi látogatást. De a valóságban nem így fest a dolog. Ady tudott a két gyermekről, és amikor azzal a szándékkal utazott Aradra, hogy

* ADY LAJOS I. m. 159.

Adát válaszüte elé állítja, a megható családi kör látványa aligha tántorította volna vissza. Az ismeretlen Ada c. versében nyíltan megírja miért utazik, mit akar megtudni: Ki vagy, mi vagy, holnap elválik. A helyzetet az döntötte el, hogy Ada hovatovább jobban átgondolta a dolgot, tisztába jutott önmagával, elege volt a flörtből és a bujócskából, és mivel hitvesi hűségét soha nem szegte meg, kettévágta a csomót: Adyt elutasította. Mittay László szemelvényeket közöl Ady búcsúsortaiból. Nem tudjuk, mikor íródtak ezek a sorok, de jogos a feltevés, hogy egyik-másik az aradi látogatás után. Ime a költő keserves önvalómása:

„...hadd írjam meg legkegyetlenebb kételyeimet: nem vagyok Magának semmi. . . Nem bírtam meggyőzni, micsoda egyetlen és minden Maga nekem avagy nem tudtam Magában legyőzni valakit — vagy valami visszahúzóó kedvet. . . Átkozom, mint tettem egy párszor már a Maga ittlétekor, az időt, mely nem volt elég arra, hogy Magát közelebb hozza hozzám, lelkét lelkemhez hangolja. . . És én végtelenül szeretem, jobban, mint egy asszonyt szabad volna. . . . Van e jogom nekem Magától azokat az érzéseket követelni, melyeket felébreszteni nem tudtam? . . . Milyen önmagamon uralkodó, szerény, illedelmes és jó voltam avagy akartam lenni. Úgy látszik, hogy ez pláne nem tudott Magára hozzámhajtóan hatni.

... Megint erővel fölvertetem magam predestinációs hitemben. Lehetetlen, hogy Maga el ne érkezzon hozzám minden drága valóságával s hogy én hasztalan sóvárogjak.

... Milyen jó volt: a legcsúnyább, bosszúállóbb legkicsinyesebb asszonyi hajsza és egyéb életbajok közepette itt van Maga mellettem. . . Képzeld el, hogy az utolsó napokban idegrohamok között fektüdtem. Most vagyok csak megint talpon, megint erősen bízom. És most már tudom, hogy nem lehet katasztrófa, míg a Maga szemeit magamon tudom érezni.”

De Adának már azért sem lehetett tovább habozni és a flörtöt folytatni, mert Aradon már javában sottogtak a szép asszony regényes ismeretségéről a nagy költővel, mikor pedig Ady betoppant Aradra, teljes gözzel nekizúdult a pletyka. Arad nem olyan nagy város, hogy a kávéház terraszán ülő költő jelenléte a csapongóbb kombinációkra ne vezetett volna. Ez a családnak nem volt kellemes. A sustorgás végül kirobbant a sajtóban is. Az Aradi Közlöny 1912. aug. 20-i számában ez a nagyon bántó, nyugalmat felkavaró cikk jelent meg.

Bolond vidéki metropolis, amikor egy nevezetes arcot főként művésznek, írónak, arcát látja meg az utcán: mindjárt nagyot képzelt magáról. A művész természetesen modellt fedez föl, vadta pedig városunk igéző tájait, sőt bizonyos, hogy le fog itt telepedni és művész kolóniát szervez. Hát lehet kolóniasabb város valahol Aradnál? Az író pedig bizonyára impressziókat, hangulatokat, sőt egész regénytémákat szed belőlünk. Ah, ebben úgyis annyira el vagyunk hanyagolva. Mikszáth Kálmán a maga szülőföldje mellett Szegedet kultiválta, Eötvös Károlynak Veszprém köszönheti az irodalmi helyet, Debrecen egész csomó költő könyveibe stréberkedte magát — Arad még nem nyert kielégítést ezekben az igényekben. (Régen interpellálni kellett volna e miatt a kultúrtaácsnokot.)

Néhány hét előtt állandó lett az aradi kávéházi terraszokon egy írónak, az új magyar költőnemzedék, legnevezetesebb alakjának sovány, barnával aláfestett arca.

*

Természetesen, a művészeknek és az íróknak sohase jut eszükbe ilyesmi. A nagy festő az unokanővérét látogatja meg. Rákosi Viktor vízkúrárt vesz, más írók egyéb magánügy hoz ide. A legtöbbet, mondjuk ki: a nő.

No, ebben is meg lehet vigasztalódni. Keleti népek és elmaradt városok ezzel vigasztalják magukat. Németország civilizáltabb, de a török nőnek sokkal bájosabb a lába, mint a germáné. Temesvárnak több gyára lehet. Szegednek több palotája, Debrecennek több milliója, — de szépeink, engedelmet kérünk, nekünk vannak!

A nagy író, a magyar versírás forradalmának Dantonját is egy nő után való érzései hozták Aradra.

*

Fordítva élnek a mai írók az emberi életet, nem hiába, hogy modernnek. A szürke ember élete az idealizmuson kezdődik, amely az évek előrehaladásával fokozatosan fanyarodik cinizmussá. Az írók, az újak pedig a sürített cinizmuson kezdik: asszonyuk a Léda, a nőtény, akiben csak a vért, a húst, a bujaságot látják. És egyik kezükkel ölelik a Lédákat, a másik kezükkel a hajukba markolnak, vagy dekolletált vállukba csapják az írói orszláncörmköket. Később azután megfordul ez a tobzódás és egy fájdalmas, éhes vágyba olvad: szeretném, ha szeretnének. . . Nem a kalandok, a lihegő órák gyilkos szerelmével, hanem az igazi asszony, a megértő nő tudatos, egészséges szeretetével. . .

Mindebből kitetszik, hogy az írók akinek jelzői talán ízlésteleenség lenne ismételni, nem a pásztorórák szórakozása hozta le, tartotta itt, hanem valami komolyabb. A komoly érzéseknek középpontja pedig egy aradi asszony, akit azért nem szabad közelebbről leírni, mert ez idő szerint még a házasság élet meg nem lazított kötelékei fűzik első férjéhez.

Miért első, ez lesz talán második? Ez az, amit még megállapítani nem lehet. Az asszony művelt, az irodalmat szerető, gazdag úriasszony (ennyi jelzőt az indiszkréció bűne nélkül is szabad elmondani, mert ilyen ügye sok van Aradon?) és kérdés, hogy a híres író érzelmi kiváltanak-e a lelkéből annyi viszonzást, amennyi egy asszonynak elég energiát ad ahhoz, hogy egy válópör minden izgalmán keresztülvágja magát? Vagy ezek az érzések már meg is vannak és a regény utolsó fejezetéhez csak a hivatalos aktusok (előbb a bíróság, aztán az anyakönyvezető előtt) szükségeselek. . .

*

Szóval nem vagyunk abban a helyzetben, hogy erre nézve az olvasó érdeklődését teljesen kielégítsük. De akár a házasságig szenzációsul az ügy, akár megmarad a szerelem idilljénél — meg kellett ezt írunk. Először, mert a jeles költőknek azok a szerelmei is nevezeteselek, amelyeknél „visszament a parti”, tehát a hely is nevezetes, ahol mint az irodalomtörténetben mondják, „ennek a szerelemnek bölcsője ringott” — másfelül hogy felvilágosítsuk azokat, akik azt hitték, hogy a kiváló író aradi időzéseinek olyan célja lenne, mintha irodalomképesse akarná tenni Aradot.”

Elképzelhetjük, milyen bombaként hatott ez a cikk. Ady már jóval előbb visszautazott Pestre. Úgy látszik az Aradi Közlöny szerkesztősége még tévovázott, megírják-e a szerelmi kirándulást, de végül is ünnepi szenzációként feltálták. Valószínűleg serkentette erre a szerkesztőséget az is, hogy már más lapok is célzást tettek rá, hogy Ady nőül, amiből azt kell következtetnünk, hogy maga Ady is beszélt erről a szándékáról. Bizonyosra vehetjük, hogy a családban kínos izgalom támadt, feltehetően nagy telefonálás indult meg Arad és Budapest között, mert nyomban, szinte gyorsfutárral megérkezett az aradi szerkesztőségbe Ady cáfolata, és ennek nyomán megjelent aug. 24-én az Aradi Közlönyben az alábbi helyreigazítás.

Az Aradi Közlöny Szent István napi számában színes riportcikk adott számot azokról a romantikus hírekről, amelyeket az új magyar versírás nagy poétájának aradi látogatásához fűztek. Többet sejtető, mint nyersen kimondó szóval írtunk a költő regényéről. Mert hiszen mi is hozhatná a nagy költőt az irodalmatlan, a múlt emlékein merengő városba, mi is hozhatná más, mint a szerelem és az asszony, ebben az esetben feltétlenül a Szerelm és az Asszony.

Regényes, kissé fellengősen rózsaszínű szerelmet, talán a házasság révébe hajókázó idillt sejtettek mindazok, akik meglátták a költőt Aradon, de most a legjobban hivatott helyről adják tudunkra, hogy költőibb volt a fantáziánk, mint magáé a költő.

Már szépen kiszíneztük azt a jövődöbeli — messze-messze jövődöben megírható — élet-rajzfejezetet, amely a nagy költő aradi szerelméről szólt, regéit és mint költő szerelméhez méltó: dalolt volna. . . A szép fejezet- és oly sok más szép — megíratlan marad, mert a szerelem nincsen, csak fantáziában élt, ott sem sokáig.

A neveket nem említő cikkben magára ismert a költő, akiről szóltunk: Ady Endre és ebben az egyszerű, őszinte levélben írta meg a költői regénnyel szemben a prózai valóságot. És így megesett az a tréfa, hogy a prózai újságíró írta a regényt és a költő a prózát. . .

„Igen tisztelt szerkesztő úr, kegyeskedjék ezt a rövid levelet régtől becsült s nekem ma is kedves lapjában leközölni.

Aradon jártam pár hét előtt, mint egy hosszabb látogató körutam stációján. Szilágyságban, Erdélyben, Debrecenben kerestem föl egy pár kedves emberemet. Egy szívesen tett és fogadott ígért kötelességemmé tette, hogy Aradra is ellátogassak. Az „Aradi Közlöny” Szent István-napi számában egy cikke meglehetősen értesít, hogy ezt az ártatlan, szíves vizitét milyen fantasztikusan magyarázzák. Bár a legutolsó két hónapban háromszor akartak megházasítani újságíró kollégáim pennái s én nem tiltakoztam, most kötelességem a legkategorikusabb cáfolat. Nem szeretném, ha az én tisztelő barátságom s kész, tiszta udvariasságom méltatlanul hozna hamis helyzetbe egy nemes úriasszonyt. Tehát meglegszer: a cikknek aradi látogatásomhoz fűzött minden következtetése teljesen valótlán. Kérem, igen tisztelt szerkesztő úr az egész szerkesztőséggel egyetemben fogadja levelem közléséért hálás köszönetemet, egyébként pedig változatlan, igaz tiszteletemet.

Budapest, Városmajor-Szanatórium, 1912. augusztus 23.

Ady Endre”

Ezzel a levéllel végződik az Aradi Közlöny második cikke. Attól függetlenül, hogy Ady Erdmindszentén kívül sehol sem járt ekkor — legalábbis nincs adat rá — a védekezés igen ügyetlen. Arad semmiképpen sem illik bele abba a látogató körútba, amelyet a felsorolt helyeken tett volna meg. De hát ez már nem volt fontos; az emberek úgyis tudták, vagy sejtették, hogy mi az igazság.

Ady Mittag szerint ekkor még mindig nem szakított. A levelezés tovább tartott. Rendkívül érdekes Ady következő levele (a pontos dátumot sajnos nem ismerjük):

„Szombaton ágyban maradtam, vasárnap s hétfőn délelőtt írtam a Margitát. Amikor végül nagy kínok között kész lett, Ignótus belekötött, hogy Tiszát és Molnár Ferencet gyilkosan bántom benne. A sok veszekedés vége az lett, hogy át kellett írnom az egészet. Lett belőle egy színtelen, fáradt, sokszavú, kevés bátorságú és velejű semmi. Most már igazán elment a kedvem az egészről. De ezeken s más apróbb kellemetlenkedéseken kívül egyéb valami hangolt le nagyon. . . Félek, hogy nem tudtam magának még mondani sem lelkem szerint, hogy végzetesen, minden akadálnak ellenmondva egész valómmal imádom, Hogy soha nő ennyi nyugtalan fájdalmas-kedves gondolatot nem ébresztett bennem s hogy a Magára-émlékezés minden perce-met, ügyemet, álmomat át és átsuhanja. . .”

Ebben a levélben a céltalan utólagos vallomáson felül van egy sokkal érdekesebb keser-gés; az, hogy a *Margita élni akar* című nagy és bátor szándékú, politikai tendenciájú elbeszélő költemény eltorzulása: Ignótus vétke. Azt tudtuk eddig is, főleg Lengyel Géza könyvéből,¹⁰ hogy a Vészi-család rávette Adytt, kímélje ebben a különös alkotásban Molnár Ferencet, de hogy rákényszerítették Adyt arra is, hogy Tisza Istvánt kímélje, ez egészen új dolog. Adyt megkötötték, oportunizmusból megbénították, megláncolták.

Sajnos a levél eredeti fogalmazványa nem maradt meg sehol sem, nem tudunk róla.

És most térjünk át Fekete Tivadar cikkére, amely, mint jeleztem, az Aradi Közlöny 1933. december 31. számában, tehát egy héttel Mittay László cikkének megjelenése után látott napvilágot. Fekete Tivadar személyesen ismertem, tehetséges, de megbízhatatlan, költő, műfordító és író volt. Az újságírást Pécsen kezdte (oda való is volt), onnan ment Nagy-váradra, ahol a Szabadság című lapnál dolgozott. Ettől kezdve nem kísértem az útját figyelem-mel, csak körülbelül húsz év múlva találkoztam vele Bukarestben. Nem tudom, hogyan került Aradra, ahol Adáról természetesen csak hallomásból szerezhetett tudomást. Miután azonban feltételezhető, hogy a tősgyökeres aradi újságírók a szerkesztőségben ellenőrizhették Fekete Tivadar adatait, az ő riportját ott ahol kézzelfogható cáfolat vagy egyéb bebizonyítható tény nem áll rendelkezésünkre, a valóságot legalábbis megközelítőnek kell elfogadnunk.

Fekete Tivadar azzal kezdi, hogy sokan emlékeznek még Aradon Csutak Károly temet-kezési vállalkozóra, aki Simaya nagykereskedő lányát vette nőül, Katicát. A házasságból két gyermek származott, Károly és Médi.

Médi ünnepelt leány volt Aradon. Vörösesszőke haja, kék szeme, fehér bőre és akkor nagyon divatos molett termete révén Arad egyik legszebb leányának számított, franciául és angolul beszélt, puha járása, erotikus megjelenése volt. Kísérletezett a zenével, és nem sok sikerrel, de az bizonyos, hogy az irodalom és művészetek iránt is nagy érdeklődést tanúsított. Udvarlója annyi volt, mint csillag az égen. Talán a legkitartóbb és a legszerelmesebb közöttük Schandl Géza huszárfőhadnagy, aki éjszakánként lovon vezényelte a zenét Csutakék Kalvin-utcai ablaka alatt. Hogy Schandl Géza nem vette feleségül az életre-halálra való udvarlás után a szép szőke Csutak Médit, annak nyilván csak anyagi okai lehettek. Udvarlóban ügysem volt hiány, mikor köztük hirtelen feltűnt a negyven év körüli, pirosposzgás arcú, szakállt és nyírott bajuszt viselő Bisztriczky József, gyoroki szőlőbirtokos és borkereskedő. Bisztriczky József el is jegyezte Csutak Médit. Médi 1912 áprilisában kerül abba a budai szanatóriumba, ahol meg-ismerkedik a költővel, itt ébred az a mélyeseg rokonszenv, amely Adyt néhány vers megírására inspirálja, néhány levelére, néhány meleg sorra. Bisztriczky né májusban hazajött Aradra, de augusztusban Ady meglátogatta Bisztriczkyékét Aradon. A Fehér Keresztben lakik, és Bisz-triczky né ekkor már áldott állapotban van. A költő ekkor családostan, kétségbeesetten csodálja benne az anyát. Már nem Adát, a nőt. Amiről a pesti cikk megfélemedezik (Mittay cikke), vagy talán nem tud, Ady inkognitóban még ezután is gyakran jár le Gyorokra. Ott várja mindig szeretettel és ragaszkodással életének két legfőbb motívuma: a bor és a nő. Bisztriczkyék még a háborús években költöztek fel Budapestre. Ekkor Médinek már két gyermeke van, akik bizonyára ma már nagyok, húsz-huszonnégyévesek lehetnek. Bisztriczky Józsefet még a háború előtt elvitte a halál. Itt temették el Aradon és Médi özvegyen került fel Budapestre. Ma is ott él, őzi a költő emlékét.

Ez Fekete Tivadar cikkének lényege. Amint látjuk, a korábbi közölt tényekkel szemben sok ellentmondást találunk benne. Teljesen hamis az, hogy Bisztriczky né májusban ment haza Aradra. Már április elején otthon volt. Ady Lajos szerint Adának már akkor két gyermeke volt, amikor a költővel megismerkedett, Fekete Tivadar viszont tudja, hogy Ada a költő aradi látogatása idején volt másállapotban. Az igazság Ady Lajos oldalán áll, amit bizonyít Ada levele, amelyben fiairól beszél. Arra sincs semmi bizonyíték, hogy Ady inkognitóban, még az Aradi Közlöny cikke után is járt volna Gyorokon, ahol Bisztriczky szülője volt. Ez semmi-képpen nem hihető, hiszen ez újból felélesztette és dagasztotta volna a kisvárosi pletykát, és végleg kompromittálta volna Adát.

Hogy mikor költözött fel Ada Budapestre, azt nem tudjuk, de az biztos, hogy felköltő-

¹⁰ LENGYEL GÉZA: Ady a műhelyben 285—286.

zött és Budapesten is élt haláláig. Egyik fia ismert hegedűművész. Néhány évvel ezelőtt telefonon beszéltem Adával, és találkozót adtunk egymásnak a Nyelvtudományi Intézetnél, ahol Kovalovszky Miklós „Emlékezések Ady Endrére” című művét az Akadémiai Kiadó megbízásából szerkesztette. Ada azonban késett, és én fontos ok miatt nem várhattam meg. Így csak Kovalovszky Miklós beszélgetett vele. Kovalovszky többek között aziránt érdeklődött nála, megvannak-e Ady levelei, amelyeket a költő írt, és megvan-e annak a versnek a kézírata, amelyet Mittay László cikke közöl. Megdöbbenéssel hallotta, hogy Ada az összes leveleket és egyéb dokumentumokat átadta a budapesti Ady Endre Otthon vezetőjének. Itt tanult és lakott ugyanis az unokája, és ezzel akart Ada az igazgatónak kedveskedni. Az igazgatót már régen elhelyezték, de Ada sem a nevét, sem az újabb lakhelyét nem ismerte. Kovalovszkyval együtt igyekeztünk a becses írásoknak nyomára jutni, fájdalom, minden eredmény nélkül.

Érdekes, hogy Aradon az idők múlásával sem irodalmi, sem újságírói körökben nem ismerték azt a levelet, amelyet Ady Endre 1912-ben az Aradi Közlönyhöz intézett. Ezt bizonyítja Ficzay Dénes, aradi tanár *Égy elfelejtett Ady-levél*¹¹ című cikke a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1960. évi 1—2. számának 148. oldalán, de már korábban is a szegedi Tiszatájban megjelent „Ismeretlen Ady-vers és levél Aradon” című tudósítása. Ebben a két cikkben mint elfelejtett, illetve mint ismeretlen levelet leközli Ady levelét, amelyben a költő az Aradi Közlöny pletyka-cikkének célzásait megcáfolja. (Ficzay Dénes hozzám küldött levelében azt írja, hogy a Tiszatáj 1959. évfolyamában tette közzé Ady levelét, de én ebben az évfolyamban nem találtam meg. Kétségkívül tévedett a dátumban.) Ficzay Dénes a kolozsvári cikkében hivatkozik Franyó Zoltán visszaemlékezéseire, amely szerint a költő többször gondolt arra, ha Bisztriczky Józsefné hajlandó a férjétől elválni, feleségül veszi.¹² Franyó Zoltán terjedelmes visszaemlékezésében azonban erről nem említ semmit. Mégis tényként fogadhatjuk el, hogy Adyban csakugyan felmerült ilyen gondolat, azonban ez nemcsak Adával, hanem más nőismerőseivel szemben is megtörtént (Militta, Nyanyuci).

Ficzay Dénes, ugyancsak Franyó Zoltán információi alapján, azt írja, hogy az Aradi Közlöny 1912. augusztus 20-i cikkét, amely nyilvánosságra hozta az Ady—Ada-regényt, Teller Kálmán, ismert aradi újságíró írta.

Meg kell cáfolnom Ficzay Dénesnek azt az állítását is, hogy Ady és Ada „levelezése, eszményi barátsága évekig tartott”. Erre semmiféle adat nincs. Az ismeretség és levelezés az 1912. év folyamán leperdül és be is fejeződik. Évekről szó sincs. Ady 1913 télutóján már Mariagrünben van, és itt új ismerkedések és szerelmek váltják fel az Ada-regényt.

Ady Lajos, mint látjuk, azt írja, hogy az *Imádság a csalásért* ciklus legtöbb versét Adához és egy lányhoz írta. Ez azonban nem egyéb odavetett állításnál, ami, sajnos, Ady Lajos könyvében sűrűn előfordul. A ciklusban 13 vers van, ezek közül teljes bizonyossággal csak a *Hűség aranyos kora* és *Az ismeretlen Ada*¹³ című verseket sorolhatjuk az Ada-költemények közé, ezenkívül részben a megjelenés ideje, részben a versek tartalma, hangja, főleg a „kék szemek” alapján még a *Nő-kergető fényes hazugság*¹⁴ és *Kérdés kék szemekhez*¹⁵ fogadható el Ada-versnek. Nem téveszthet meg bennünket az, hogy a *Magunk szerelme* kötetben a *Nő-kergető fényes hazugság* című vers előtt ezt az ajánlást olvassuk: „Kaffka Margitnak, a nagyonnagy író-asszonynak küldöm.” Az eredeti közlésnél a Nyugat-ban a vers előtt nincs semmiféle mottó. Ady a kötetében hol elhagyott egy mottót, például az *Elbocsájító szép üzenet*nél, hol a vers elé tett egy ajánlást, ami az eredeti közlésnél nem található.

Ki kell rekesztenünk az Ada-versek agnoszkálásakor a ciklus ama költeményeit, amelyek 1912 augusztus 20., az Aradi Közlöny botrányát szimatoló cikke után jelentek meg. Ezek: *A kiűrtelt ágyasház* (Nyugat, 1912 november 16.), *Találkozás egy senkivel* (Nyugat, 1912. szeptember 1.), bár a tartalom némi gyanúra ad okot. „Találkozhatsz, ha akarsz, velem” — ez feljogosít a sejtésre, hogy a rosszul sikerült aradi út után üzent benne a költő Adának. De ez csak laza feltevés és nem bizonyosság. *Imádság a csalásért* (Nyugat, 1912. december 16.), *A túlsó part* (Nyugat, 1913. január 16.), *Beszélgetés a boszorkánnyal* (Nyugat, 1913. január 1.) *Ó, nagy-szerű szerelme* (Nyugat, 1912. december 1.). De az augusztus 20-nál korábban megjelent versek közül is ki kell kapcsolnunk a *Vérmuzsikás, csodálatos harc* című verset, bár ez 1912. április 1-én, tehát már az Ada-ismeretség idején jelent meg, de joggal feltehető, hogy Ady korábban írta, legkésőbb március közepén, amikor még „borzongat lehe a Télnek”. És kirekeszthetjük még az április 16-án megjelent *Valaki útra vált belőlünk* című verset, amit Földessy Gyula, igen helyesen, még Léda-versnek tekint.¹⁶

Végeredményében tehát a ciklus tizenhárom költeménye közül csupán négyet nevezhetünk Ada-versnek, kettőt teljes bizonyossággal, kettőt alapos gyanúkok folytán.

Ada 1960 nyarán halt meg Budapesten.

¹¹ Igaz Szó (Marosvásárhely) 1957. évi Ady-émlékszám 765. és kk.

¹² Nyug, 1912. aug. 16.

¹³ Nyug, 1912. június 16.

¹⁴ Nyug, 1912. június 1.

¹⁵ FÖLDESSY GYULA: Ady minden titkai I. kiad. 162.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE. 1849—1905.

Szerkesztők: Király István, Pándi Pál, Sötér István. A kötet szerzői: Diószegi András, Király István, Mezei József, Nagy Miklós, Sötér István. Bp. 1963. Gondolat K. 4921.

A kritikus gyengeségére vall, ha vizsgálódásának körét túlságosan leszűkíti, s a szükséges vagy lehetséges mérlegelési szempontoknak csupán egyikét, másikat érvényesíti. Az oly típusú könyvek esetében azonban, mint az előttünk fekvő, megengedhetőnek, sőt szükségesnek látszik az erős összpontosítás és válogatás. Ha csak annak a három irányelvnek megvalósítását kísérik is bíráló szemmel, részletesen s okadatolva nyomon, melyet Sötér István a könyv bevezetőjében megjelöl, három külön tanulmányt kellene készítenünk. A nagyközönségnek szól ez a kötet, de tudományos összegezése is kíván lenni a XIX. század második fele irodalmáról félszázadon át végzett kutatásoknak, s ezzel együtt e korszak irodalomtörténetének első marxista szintézise is.

Mégis, választott vizsgálódási szempontunk: a szintézis megvalósításának taglalása mellett és előtt, legalább futólagosan, néhány más kérdést is szeretnénk érinteni.

Elsőül, természetesen, a filológiai pontosság, a tényhűségé kínálkozik. Van ugyanis ilyen probléma is néhány; főképp a datálás és címközlés körében. Lévy Miksesének immár hagyományossá váló hamis, későbbre datálása lehet rá példa, vagy az, hogy a verses regény föllendülését a 70-es évek végére teszi egy helyütt a kötet (214); meg az is, hogy Vértesi Arnold munkájának a *Csiricsáry Bertalan úr öméltóságának* címét, mulatságos anakronizmussal, *őfőméltóságaként* közli. Arany László híres székfoglalóját. A *magyar politikai költészet*ről címűt pedig ilyen fatális elírással: *Politikai költészetünk a kiegyezés korában*. Szóvá tehetnénk az olyféle légből kapott állítást is, hogy a *Déliabók hőst* „már nem fogadja el a Gyulai-féle esztétika. (214). Ismeretes, hogy Gyulai anélkül, hogy szerzőjét sejtette volna, lelkesen üdvözölte a még anonim művet. A Matkovich-féle *Fekete-Levesnek* pedig 1861-ben nem Haynau volt a célpontja; antiklerikalizmusa miatt s a katonai főparancsnok, Benedek tábornagy kigúnyolása miatt tiltották be. S megemlíthetnénk azt is, hogy Komjáthy családja már nem „birtokos nemes”, mint a kötet állítja.

S Rákosi Viktoré sem „birtokos”, hanem sokféle alkalmazást végigjárt frissen asszimilált kasznár, intéző, azaz tipikus alkalmazott, értelmiségi familia, amely éppen Viktor gyermekéveiben súlyoskenyér gondokkal küszködött. Az ilyfajta hibák száma azonban, a kötet természeténél s méginkább a szerzők „korszak-specialista” voltánál fogva, természetesen kicsi, s a munka érdemi részét, értékét nem érinti.

Egészében tényhűsége megbízható, filológiai hitele kifogástalan.

A filológiaiánál fontosabb azonban a műfaji kérdés. Lényegében ugyan ezt a kérdést is jól oldotta meg a kötet, de azért itt már akad probléma, jöcskán. Ezek lényegét az ilyenféle valóságos vagy látszólagos ellentétpárok fejezik ki leginkább: fejlődésrajz vagy portrészor, zárt, egységes szemléletű és stílusú történeti mű vagy egyéni felfogású és hangú esszék gyűjteménye, műelemzés elsősorban vagy keletkezőtörténet inkább, művek és írók történeti leltára, catalogue raisonne historique vagy csak bizonyos esztétikai fokot megűtő írók és művek számbavétele, az eszme és formátörténet elemzése inkább vagy az irodalmi élet történetének rajza? Egy olyan nagyon összetett műfajú könyvben, amely egyszerre kíván a nagyközönség tájékoztatója, az irodalom történetének tudományos összegezése s egy korszak eszmetörténetének szintézise lenni, a felsorolt s a hozzájuk hasonló ellentétes sajátságoknak nemcsak a jogosultsága van meg, hanem a szükségessége is. A vegyítés, az ötvözés helyes és egyenletes aránya adja tehát a jó, a sikerült megoldás kulcsát. S ezt, úgy véljük, nem tudta a kötet mindenkor megtalálni.

Nem a tartalmi ellentmondásokra, nem az egyes művek, írók és jelenségek megítélését illető kisebb-nagyobb ellentmondásokra, nem arra gondolunk itt még, hogy Nagy Miklós pl. másképp ítéli meg a *Déliabók hőst*, mint Mezei, Diószegi másképp, „a történeti vacuum” kérdését, mint Király, Mikszáthot Mezei Királytól eltérően, *A régi udvarházat* meg Nagy és Sötér nem egészen egyformán és

így tovább. Van ugyan „műfaji” vonatkozása ennek is. Egy tanulmánygyűjteményben, egy esszékötetben, egy portréoroztatban szó nélkül elmegyünk az ilyen ellentmondások vagy összehangolatlanságok mellett, egy zárt, tudományos fejlődésrajzban, egy szintézisben fönnakadunk rajtuk. Ez azonban lényegében már a szintézis kérdésébe vág.

A megformálás, a módszer, a stílus, a hangvétel *nem szükséges*, azaz szerep, funkció nélküli különbségére gondolunk itt. Mert az egyes témák, természetesen, éppúgy szükségessé tesznek bizonyos módszerbeli különbségeket, mint amilyen jogosultakká bizonyos hangvételbelieket a társszerzők egyénisége. Ezek nem, hanem csak a *műfajt* érintők lazítják a munka zártságát belső egységét.

A kötet legjobban megírt, legkidolgozottabb, legjobban átértékelt részlete, kétségkívül, a Madách- és a Mikszáth-fejezet. Nemcsak az író fejlődésének és eszmekincsének adják pontos rajzát ezek, hanem az író egyéniségének, sorsának, világának atmoszféráját is kitűnően érzékeltetik; s adnak emellett szép és mély esztétikai elemzéseket és — főképp a Madách-fejezet — példaszerű műelemzéseket is. Mégsem ezeket jelöljük meg „mintafejezetek”-nek. Túlságosan is önmagukba, észszerűen önmagukba zártak; hogy Péterfy szavával éljünk: szerzőik elvágták, vagy elfeledték kifonni az egész mű, az egész kötet, a szintézis szövetébe szövő szálakat. A történeti mű, a fejlődéstörténet eszményének sokkal inkább megfelel a Kemény-, az Arany-, a Vajda- és a Reviczky-fejezet (különösen, ha a Kemény-ben a Madách-fejezet emberi atmoszférája is megvolna), vagy akár még a Gozsduról, vagy az Eötvös Károlyról szóló részlet is (ha az utóbbival, értékelés tekintetében, végeképp nem értünk is egyet). Ezeknek minden mozzanata alá van rendelve a fejlődéstörténeti szintézis központi gondolatának, s így az egész mű éltető vérkeringésébe való kapcsolódásuk is sokkal evidensebb.

Az önállóvá kerekülés és záródás mellett más, súlyosabb műfaji veszélyei is kísértének az esszészerűségnek. Fogalmazásbeliek első sorban. A századvégi modern elbeszélőkről szóló fejezetek stílusát mély belső polémikus tűz, izgalom hajtja, feszíti. Váratlan fordulói és paradoxonjai, érdekes távlatokat sejtető utalásai és gondolatától torló variációi, meglepő, sőt kihívó megfogalmazásai valóban szuggesztívek. Csakhogy: ez a szimfónikus költemények szabálytalanságára emlékeztető, nyugtalanul lüktető, intellektuális-impreszszionisztikus, alapjában romantikus stílus *itt* aligha van helyén.

Egy szintézis pontos határozott fogalmazást kíván, sejtetést, vaglyagosságot, föltett, de meg nem válaszolt kérdéseket, homályt nehezen bír el. Ez árt hitelének. Mint ahogy árt az is, ha, megint csak a szélsőségesen szub-

jektív esszéista módjára, általánosan elfogadott, világszerte elfogadott tényeket, fölényes legyintéssel fumigálunk. Nehezen lesz majd szintézisünk akkor vitaképes, ha teszem, azt olvashatjuk benne, s hozzá még amúgy félkézről odavetve: „a szuggesztív dilettáns Nietzsche.” S kétséges az is, szerencsés-e, nem megint a szubjektív esszé önkényességének benyomását kelti-e, ha *előzetes bizonyító tanulmányok nélkül*, egy kézikönyvben, egy szintézisben léptetünk elő úgy eddig senki által nem emlegetett műveket, standardművek rovására, mint ahogy ez a Gárdonyi-fejezetben a *Pöhlények* c. kötetrel történik.

Más problémát vet felszínre a műfaj egy másik ellentétpárja, a tudományos tájékoztatás-összegezés meg az esszészerűség ütközése: a vitás, a lezáratlan problémák ügyét. Egy esszé-jellegű, alanyi szintézisben a szerző, természetesen, csak a virulensen vitás, a ma is nyitott, a mindig újra fölnyíló kérdésekben, legább egy-egy bekezdés erejéig, összefoglalni, ismertetni az ellentétes, az eltérő véleményt is, pl. a Madách-kérdésben Lukácsét, a Mikszáthban Barta Jánosét, Zilahy Károlyban Komlós Aladárét? Az irodalomtörténetre való kitekintés kérdésében a kötet különben is meglehetősen hiányát mutatja a legalábbis tanácsos egyöntetűségnek. Míg az első fejezetek, az Arany-, a Kemény-, a Vajda-, a Gyulai-fejezet, meg később a Mikszáth összegezéssel, kitekintéssel, az utóélet összefoglalásával zárul — s úgy véljük nagyon helyesen — a Szigligeti-, Tolnai-, Csiky-, Reviczky- stb. fejezetek viszont minden összegezés, kitekintés nélkül, majdnem impresszionisztikus hűrpindítéssel vesznek búcsút.

A „tájékoztató” és tudományos jelleg ütközéséből adódó műfaji problémák legfontosabbika viszont az autonómiáé. Csak üdvözölni lehet, hogy a szerzők nem immansens módon, magukba zárva tárgyalják az egyes jelenségeket, írkat. De az összevetésnek akkor van értelme, ha egy ismerettel vagy helyszínen megmagyarázottal segít az valamit megvilágítani. Ámde hányan vannak „a nagyközönségből”, akiknek „a raznocsinyecek”-re való hivatkozás valamit is megvilágít? Egy másik példa: utalás történik arra, hogy Gozsdur egy problémát nem úgy látott, mint pl. Asbóth János; de aztán soha többé Asbóth neve a kötetben elő nem kerül. S az életrajzok is vetnek föl szép számmal hasonló problémákat. A Gyulai-fejezetben pl. ezt olvassuk: „1855-ben Nádasdy Tamás gróffal külföldi útra indul.” Nem lett volna-e tanácsos közbevetni: „az ifjú gróf nevelőjeként, kísérőjeként.” A szakmabeli tudja, — de „a nagyközönség” nem alkot-e esetleg

az alárendelt, alapjában sanyarú helyzetű Gyulai viszonyairól hamis képet? Az életrajzi tények adagolása tekintetében különben is nagyazegyenletlenség. Úgy véljük, a Madách-, a Mikszáth-, a Reviczky-, az Arany-fejezet járt el helyesen, midőn lehetőleg sok, de főképp az életművet befolyásoló tényrt közölt.

Itt egy pontnál azonban külön is meg kell állnunk. Volt egy időszak, midőn minden íróról anyakönyvi kivonatot és vagyoni bizonylatot követeltünk be. Ne ugorjunk most a másik végletbe. A társadalombíráló regényű Iványi esetében pl. mégsem lehet egészen közömbös, hogy polgár családból jött és árvaházi kenyeret evett. S Toldy Istvánról is érdekes volna tudni, hogy Toldy Ferenc fia. A kegyes, engedelmes, félreszorított, sértődött öregember a háttérben milyen sajátosan árnyalhatná kihívó, már-már frivol ellenzékiségét. A pontatlan általánosság különösen felöltik e tekintetben. Eötvös Károly családjáról pl. azt a sajátosan két háború közti megjelölést olvashatjuk: „kisbirtokos”; pedig mennyi jót és rosszat magyarázhatna meg erről a művelt Pannóniában is alparinak megmaradt figuráról, hogy familiája a köznemesség, a dzsentri legalsó, parlagi, félparaszt rétegéhez tartozott.

Még nehezebb műfaji problémát vet föl az autonómság követelménye a művek bemutatásának módját és mennyiségét illetően. A Jókai fejezet pl. hajlik arra, hogy időrendben haladva, leltárszerűen számbavegye az író legfontosabb vagy legismertebb, vagy legkedveltebb műveit; csak lazán fűzve egymáshoz a traktátusokat, szinte csillagot téve közéjük. A Kemény-fejezetben viszont szigorúan a fejlődéstörténeti rajz, az eszmétörténeti szintézis indáztába fonna fordulnak elő a művek. Kétségtelenül, az utóbbi módszer látszik helyesebbnek, „műfajszerűbbnek”, de az előbbinek is van bizonyos jogosultsága és szükségessége, tekintettel a „nagyközönségre”. S bizonyos hátránya ugyan e tekintetből az utóbbinak is. Az említett esetben pl. az, hogy Keménynek talán legszebb esszéje, *A két Wesselényi* így nem jut el még cím szerint sem a megemlézésig. A kötet második felében pedig találunk oly, több mint hat lapra terjedő novellista-fejezetet, melyben mindössze négy-öt mű címe ha előkerül.

Az egyik legproblematisabb vonása a kötetnek azonban, főképp második és harmadik harmadában, a műfaj ama belső ellentmondásából fakad, hogy az eszme- és formátörténeti meg a műelemzéseknek adván — s igen helyesen — az első helyet, az irodalmi élet története túlságosan a perifériára, a csupán érintőleges tárgyalás szintjére csúszott. A kiadás és laptörténet, az irodalmi, a kritikai s a művelődési harcok története, a közönség-, a fordítás- és az irodalomoktatás története, egyszerűen a szo-

rosabban vett irodalmi művelődéstörténet, az 50-es évektől, s a 60-asak elejétől eltekintve, alig kapott helyet.

Különösen nagy a hiány e tekintetben a 67-től a 80-as évekig tartó szakaszon. A Fővárosi Lapokról pl., amely pedig elhatározóan járult hozzá kettéhasadást döntően befolyásoló kései, provinciális népies ízlés kialakulásához, említésen kívül, szó sem esik. Az ortológus-vita pedig, amely egy évtized szellemi életét töltötte be, s amelyről már Horváth János megállapította, hogy a népiesség kilúgozásának s a litterátus értelmiség európaiatlanodásának, a magyar-glóbus-tudat kialakulásának folyamata ment benne végbe, említés sem történik. Mint ahogy alig történik a Petőfi Társaságról, s egyáltalán nem Thaly balladaügyéről, Asbóth János hirhedt, omniózus, Szekefüig, s rajta keresztül szinte máig ható *Három nemzedékéről*, vagy a rendkívül fontos tragikum-vitáról. Beöthy eszmétörténeti, ideológiai szempontból kulcsfontosságú figurája és szerepe, hatalomátvétele pedig, mond d és írd, nyolc — valljuk meg — semmitmondó sort kapott. Így, természetesen, pl. Gyulaiék teljes csődjét és légüres térbe kerülését, Péterfy jelentőségét, s ami a legfőbb, a kettészakadás mibenlétét és mélységét elég nehéz megvilágítani.

Csak *mindkét* fél ideológiájának világos fölvázolása alapján lehet egy eszmei harcot megérteni. A kötet, helyesen, vitázik a vacuum elmélettel, de aztán maga látszik igazolni egy korszak szinte teljes kiejtésével; súlyos hézagot támasztva, sőt törést okozva ezáltal a maga szintézisének, koncepciójának megvalósításában is.

Amde, ideje már erre a szintézisre, koncepcióra térnünk. Tiszteljük mi a nagyvonalúságot; kicsinyeskedtünk, pedánskodtunk most mégis. Különbéféle tudományos kézikönyvek jelennek meg sorra, s újak vannak tervben. Úgy véljük, a „nagyvonalú”, általános dicsériadáknál vagy gáncsoknál többet mozgathat még egy sor apró, pedáns, de konkrét észrevétel is. Mert, kétségkívül, csak részlet-dolgok ezek; a munka egésze e tekintetben is, a műfaj tekintetében is jól oldotta meg feladatát, sokkal jobban, mint hazai elődei közül bármelyik.

2.

Nem a szintézis egészével, nem a kötet alapkonceptiójával óhajtunk vitázni. A könyv alap gondolatával, gondolatrendszerével, legalábbis, amit a kötet első felének fejezetei, az egész munkában érvényesítendő távlatlalt kifejtjenek, egyetértünk. S általában nem is annyira vitázni kívánunk, hanem inkább a koncepció néhány ellentmondására, gyönggére, hézagára s ezekkel együtt kiegészítésének, megerősítésének egy-két lehetőségére óhajtanánk rámutatni.

A koncepció legáltalánosabb alapvonala adva van a korszak, s vele a kötet tagolásában. Két főszakaszra oszlik eszerint ez a félésszázad: „a nemzeti polgárosult irodalom kialakulása” tölti ki az 1849-től 67-ig tartó első szakaszt, „a nemzeti polgárosult irodalom kettészakadása”, illetőleg ezzel együtt „új törekvések” megjelenése, differenciálódása, integrálódása, megizmosodása az 1905-ig tartó másodikat. Az első tartalmát két tendencia, két társadalmi, eszmei, esztétikai alapelem, sűrűsödési és sugárzási mag teszi ki: „a népiesség útkeresése” s „a nemesi polgárosodás utójátéka”. Az előbbihez tartozik Arany, Gyulai, Tompa meg Szigligeti; az utóbbihoz Kemény, Madách meg Jókai. A két tendencia, a két mag kisugárzása, realitással szerveződése, mozgása folyvást küzd egymással, de át is hatja, s át is lényegíti egymást. A népiesség eredeti társadalmi s esztétikai tartalmait e folyamatban folyvást csökkennék, végül egészen kilügződnak. Helyüket a kiürült stílikisében, a második tendenciának, a második alapelemnek — közben, természetesen, erősen átalakult, többnyire egészen reakcióssá vált — tartalmak foglalják el; a stílus fokozatosan s egyre teljesebben ennek a társadalmi s esztétikai funkcióit hordozza. Aki meg akarta őrizni a népiesség eredeti tartalmát, vagy annak bár csökkent, de még mindig sok eredeti, demokratikus elemét tartalmazó fokát, magányossá lett, mint Arany, vagy alkotói zsákutcába jutott mint Arany László. Aki pedig nemcsak megőrizni, hanem kezdetől bővíteni, továbbfejlesztetni, túlhaladni kívánta e tartalmakat, mint Vajda, szembekerült vele, az ellentábor őse, jelképe, a kettészakadás motorja, fermentuma lett.

E folyamatban a nemesség, főképpen a középnemesség és utóda, a dzsentri szerepe jó ismert. Egyáltalán nem az azonban a hazai uralkodó osztályok másik, még nem teljes jogú felé, a polgárságé, mindenekelőtt a pesti polgárságé.

A népiesség tartalmainak fejtegetésében Sőtér a Petőfi-félének vázlatos rajzától indul el, s igen helyesen állapítja meg: 46—47-től plebejus, népi-polgári, radikális és forradalmi tartalmaival oly kitágítása és elmélyítése volt ez a népiességnek, hogy tulajdonképpen már meghaladását is jelentette. Ami lehetővé tette e kitágítást és meghaladást, az nem csupán általában a forradalmi helyzet volt, hanem az — s ezt nem szoktuk kellőképp hangsúlyozni —, hogy ezekben az esztendőekben volt magyar városi, volt pesti magyar polgárság. Némi túlzással azt mondhatnánk: magyar polgárváros volt Pest. Annak az *Életképek*, a *tizek*, a *Pilvax*, Petőfi, végül a *Márczius Tizenötödike* körül tömörülő, plebejusokból és semmitlen honorácior-nemesekből verbuválódó csoportnak, rétegnek akkora volt ekkor

a gravitációs vonzása, ereje, hogy ennek érzetében, virtuálisan, lázas tudatukban, már megszületett, megvolt a radikális magyar polgárság. Ne feledjük a primitív történeti jelképet és mozzanatot: a vidéki magyar nemesi értelmiségi ezekben az években Pesten i-re cserélte az y-t, hogy *polgár* legyen, s a német *bürger*, kereskedő, iparos és beamter egyaránt, csapatostul magyarosított, hogy *magyar* polgár legyen. Ők már, tudatukban, ennek az országot vezetni hivatott polgárságnak a tagjai, vezetői voltak. Petőfi ebből és ennek a magyar polgárságnak szólt, s ezen át az egész magyar népnek.

És ez a magyar polgárság 49—50-ben, lát-szólag, egyszerűen eltűnt, megsemmisült. Erdélyi Pestre jöve, keserűen azt írja Szemereinek, tíz esztendő alatt sem változott annyit Pest, mint ebben az egyetlen évben, s jelzi, hogy a változás mivoltát nem írhatja meg. Szilágyi Sándor azonban megírta: német város lett Pest. A réteg magyar elemei szétszóródtak, bújdosztak, emigráltak, a német fele viszont, nagyrészt, ijedten s tanácstalanul hallgatott vagy éppen sűrűn disszimilálódott. Arany 60-ban, a magyarosítás újabb kezdetén azt írja kesernyész íróiával: csak aztán „fölragadjanak” ezek a nevek, nehogy valami „conscriptio” megint könnyeden végezzen velük. Általános a panasz az 50-es években, különösen az első felében, a társasági élet, a közhangulat, a közélet cinikus léhasága, haszon- és élvezethajhászása ellen. A berendezkedő új német adminisztráció s a rendszer védelme alatt föllendülő kapitalizálódás bizonyos átmeneti konjunktúrát jelentett ennek a rétegnek, s ez élt vele. A magyar nemes egy letiport nemzet tagjának tudta magát, ez a réteg a birodalom egy tartománya lojális és favorizált állampolgárának. Ez az „adminisztrációs” konjunktúra, amely elsősorban az irodalmi élet szempontjából oly fontos értelmiségi polgári rétegekre gyakorolt vonzást, persze, hamar, az évtized végére véget ért. Ekkor a felszíni, konjunkturális, átmeneti mozzanatok és tendenciákat félretolták a lényegiek, a gazdaságiak, amelyek Pest magyarosodását és önállósodását követelték.

A Budapest történetével foglalkozó munkák azt tanúsítják, hogy a reformkorban elkezdődött magyarosodás nem is szűnt meg, nem is fordult visszajára soha teljesen, csak egy rendkívül erős retardáló mozzanat lépett itt be, amely viszont igen súlyos következményekkel volt egybekötve a polgárság további magyarosodását, a nemzeti életbe való illeszkedését illetően.

Kettő különösen fontos számunkra ezek közül. Ez a polgárság nemcsak, hogy „nemzetietlenné” vált, hanem a német—osztrák burzsoázia forradalom utáni, antiradikális, antidemokratikus szellemével itatódott át. Sőtér joggal hivatkozik Riedl Szendére, mint

e rétegből jövőek egyik legkülönbjére. Kár, hogy a hely nem engedte részletesebb bemutatását. Számunkra két jelentős dolgot hangoztat programjaiban Riedl: a továbbhaladást az ötvenes esztendőök reformjainak alapjáról óhajtja, másrészt a hegeli bölcséletet a jogtörténeti iskola tanításával kívánja kijavítani, hogy kiiktassa az ugrásszerű, az anorgánikus változás, az elméletileg konstruált állam, társadalom veszélyét, amely szerinte benne rejlik e bölcséletben. A másik következmény az volt, hogy ez a polgárság flekkessé, bélyegessé lett a nemesség s általában a magyarság szemében; mintegy eljátszotta jogait és alátámasztotta a nemesség rezisztenciás önmítoszát, a vezetésre erkölcsileg is egyedül alkalmas voltának önhitét. Hivatkozzunk itt újra a polgárságnak ha nem is vezetését, de legalább a hatalomban való részesedést követelő Riedl esetére. Gyulaival vitázva, maga panaszkolja, hogy szavát a nemesi sajtó nem érvekké, hanem azzal akarja elnémitani, hogy az abszolutizmus alkalmazta, s hogy „pintlivel a hátán” jött Csehországból. De hivatkozhatnánk a demokrata Tolnai e kort tárgyaló regényeire s Jókaiéra is. 60 s 67 után ez a réteg, midőn újra, s végképp felismerte magyar polgár voltát — rossz lelkiismeretével és megbélyegzetten igyekezett a nemesi vezetésű ország hierarchiájába beilleszkedni, ideológiájához idomulni.

Egyszóval, teljesen alkalmatlanná vált arra, hogy továbbra is talaja legyen a népiesség egy Petőfi-féle, ha most már nem is forradalmi, radikális, de legalább polgári, városi, demokrata átfejlődésének. Sőtér találó észrevétele, hogy az orosz népiesség, szemben a magyarral, csupán átfejlődési fok a polgári realizmus felé. A moszkvai vagy pétervári polgár nemzeti és erkölcsi tekintetben sohasem degradálódott a nemzeti közvélemény szemében, s nem lett büntudatosá, kisebbségi érzésűvé önmaga előtt. Neki nem kellett alázzal fogadnia a nagyszerű nemesi-nemzeti múlttól vagy a tiszta, egyszerű vidéki patriarkális, azaz nemesi erkölcsről szóló tanításokat.

Mindennek igazi jelentőségét, vetülő szerepét akkor értjük meg, ha meggondoljuk, hogy egy valódi polgári közszellemre való orientálódás 49 után még jó ideig jelen van, s legerősebb éppen a népiesség két főalakjában, Aranyban és Gyulaiban. Köztudott ma már, hogy a nagy 49-es érzelmi megrázkódtatás után a szemléleti válság Aranynál csak 52—53-ban következik be, mélyül-el. Addig írt nagyszámú verse a népből való értelmiségi polgár vagy polgári értelmiségi — Petőfi szemléletének hatásától is mélyen megérintett és fölbátorított — szemléletében fogant. Az is tudott dolog, hogy Arany versei, sokkal inkább, mint sok más költőéi, mindig a közönség virtuális jelenlétében születtek.

Ennek a mélyen intellektuális költészetnek, ennek a vívódó gondolati lírának, a népből való értelmiségi polgár gondolataival vívódó lírának s lírikus epikának virtuális közönsége nyilvánvalóan polgári közönség; az, amely megvolt 49 előtt és megsemmisült 49 után. Az Apostol közönségét igénylő Bolond Istók ismeretes esete, magában is, világosan bizonyítja ezt. S hogy Arany valóban csak 52-ben döbben rá erre az alapvető változásra, azt egyebek közt, Szilágyi Sándorhoz írt, aktivistától forró, 50—51-es levelei is tanúsíthatják.

Másrészt Gyulai — Sőtér elődeinél nyomatékosanban emeli ki ezt a tényt — 50-es évekbeli kritikáiban erősen polgárias még. Ismeretes azonban az is, hogy e tekintetben, ennek ellenére is, van Gyulai ekkori szépirodalmi művei s kritikái között bizonyos különbség; az előbbieket polgáriasabbak az utóbbiaknál, különösen a két fő mű: *A vén színész*; de mindenekelőtt *Az Udvarház*. Sőtér kulcsfontosságúnak tartja e művet, s fontosságát valóban nem lehet eléggé hangsúlyozni. Mint Arany 50—52-es lírája, a polgári világ virtuális jelenlétének érzetében, elkerülhetetlen, szükségszerű s azonnali bekövetkezésének tudatában — bár fájdalmas —, de kétségtelenül belenyugvó, sőt megértő, sőt szorgalmazó tudatában fogant mű ez is. S igazában 50—52-ből való ez is, hisz tudjuk, az élményt az 52-es verstől, a regény 57-es megírásáig, szinte kondenzálva hordta magában Gyulai.

E félszázad irodalomtörténetének egyik legfontosabb problémája annak magyarázata, miként csúszott, távolodott a Petőfinél elért világirodalmi színvonalról irodalmunk egyre messzebb, hogy csak a századfordulón közelítse meg azt újra. A redukció folyamatát azonban, amely majd Beöthy hatalomátvételében teljesül be, nem Segesvártól, hanem e művek, e líra és e regény fogantatása után kell számítani. Ezek még európai szintű művek; azokkal a gondolatokkal és gondokkal vívódnak és úgy, mint ahogy a forradalom utáni európai, főképp kelet-közép-európai polgári eszmélkedés legjava; népünk sorsának valódi kérdéseivel ők még a gondolkodás egyetemes folyamatának ekkori utolsó láncszemeibe, legújabb, élő fázisaiba kapcsolódtak. Nem értünk egyet Sőtérrel abban, hogy a népiesség polgári, kritikai realizmussá alakulásához Petőfi forradalmiságára lett volna szükség. Elégséges lett volna e líra s e regény demokrata polgáriassága is — Turgenyev vagy Keller lehet rá a példa —, ha lett volna reá visszahangzó magyar demokrata polgári köztudat, öntudat, közönség.

Ha Pest, s általában a magyarvidéki nagyobb városok német eredetű, asszimiláló polgárságának ezt az útját, ezeket a jellegzetességeit kellőképp megvilágítjuk és szem előtt tartjuk, válik igazán hitelessé az a

kötet második felében, főképp Mezeitől képviselt s eléggé nem helyeselhető felfogás, hogy a népi világba ágyazott vidéki magyar polgárvárosok küldötteinek lesz hivatása, feladata és lehetősége az, hogy a nemesi vezetéshez, hierarchiához így hozzá idomult pesti polgárság előtt az európai művészet és gondolkodás közélébe hozza újra a magyar világ problémáit, hogy majd a népi polgári Ady s a népi-proletár József Attila végképp annak szintjére is emelje azokat.

Ha azonban ez a fejlődés ilyen fontos, első határkövét, 60–61-et az eddigénél sokkal inkább osztópontnak kell tekintünk. Nem 59-et azonban. Ha 59-et mondunk, mint a kötet teszi, az ekkor megindult folyamatban nem arra vetjük a hangsúlyt, ami ebben leglényegesebb; nem a Tisza Kálmán-féle réteg és szellem első masszív jelentkezésére és győzelmére, s ezzel együtt a régi-liberálisok 75-ös csődjének és elszigetelődésének kezdetére, s nem — ami a mi szempontunkból most itt a legfontosabb: — a nemesi szemléletnek, mégpedig a Tisza-félének első, győzelmes szembekerülésére a hazai polgárisággal szemben. Hogy ez milyen tudati eredménnyel, a nemesi-nacionalista biztosságérzet és fölény milyen megerősödésével járt, azt *Az új földesúr* fényesen bizonyítja. Garamvölgyi Aladár még adminisztrátornak is százszorta különb, mint a polgári — tehát német, a német tehát polgári — hivatalnokok. A hibbanást viszont, mellyel ez a fölény ennél a rétegnél együtt járt, nem véletlenül, a régi liberálisok egyetlen méltó örököse, Arany László mutatta be. Se győzelemmel megindul, mint említettük, a polgárság rohamos idomulása. Vajdára, Zilahyra, Riedlre nem figyelt közülük senki; s pláne nem úgy, mint ahogy felfigyeltek egykor Petőfiékre. Az 50-es években egyetlen magyar ideológiájú szépirodalmi lap (mert a *Hölgyfutárt* nem lehet ilyennek tekinteni) sem tudta magát Pesten fönntartani; most pedig három is évtizednél hosszabb pályafutásának alapját veti meg; köztük a közízlés alakulásának szempontjából rendkívül fontos Fővárosi Lapok.

De ez már a kötet s a fejlődésrajz egy másik, kevésbé kidolgozott problémájához vezet át: miként áztatódott ki a népiességnek még a hatvanas évekbeli tartalma is, miként hatotta azt át lassan az alapjában romantikus, nemesi szemlélet legszűkebb, parlagi válfaja, s milyen szerepet játszott ebben ez a már erőteljesen magyarosodó, az iparosok, kereskedők, kishivatalnokok többségét, a tanárság jelentős részét, az olvasó, főképp pedig a nézőközönség tetemes vagy éppen tetemesebb részét kitevő polgárság.

Nem oly nyilvánvaló hiányra gondolunk itt, hogy a Pesten, a 70-es évek végéig rendszeresen működő, igen különböző válfajú, de erős hatású *német* színpadokról szó sem esik.

Az osztrák—német népies színmű, a bécsi színjátszás hatásának kérdése föl sem merül. Rákosi Jenő mondja el önéletrajzában, hogy a nem német darabok nagy része is német fordításból, s oly erős bécsi szűrőn át jutott hozzánk, hogy az eredeti franciára vagy angolra rá sem igen lehetett ismerni. S azt is ő, hogy a magyar színjátszás a közönséget eleinte csak megszokott és kedvelt német darabjaihoz hasonló — bár „magyar szellemű” — darabokkal próbálta s tudta magához vonzani. Az ilyen tényezők figyelmen kívül hagyása következtében aztán pl. Szigeti némely figurája, amelynek iker-volta osztrák testvéreivel elég kézenfekvő, az eredetiség, az eredeti magyar népiesség rangjára lép a kötetben elő. Az újmantikus dráma pedig valamiféle poétikus társadalmi lázadás szerepére vergődik. Volt, persze, különösen Rákosinál, valami kevés ilyesféle is benne, de azért a Shakespeare-izáló osztrák mesejátékról mégsem volna szabad megfeledkezni. Rákosi és Dóczi előbb látott és olvasott osztrák, bécsi színdarabot, mint magyart. Nestroy és Raymund neve éppoly kevésbé maradhat említetlenül, mint a *Dorfgeschichte* fogalma sem, amelynek hatása nemcsak az Abonyi-féle moralizáló népies elbeszélésre nyilvánvaló, hanem még *A molnár lánya*ra, sőt a *Varjú István*ra is valószínű.

De nem ilyenekre — egy mélyebb összefüggésre gondolunk. Sőtér említi, Keményről szólván, a jogtörténeti iskolát. Kár, hogy többé nem történik róla említés. Ennek az irányzatnak, elsősorban a reakcióssá váló nemesi-polgári gondolkodásban, tudományos-ságban óriási jelentősége van.

Az összehasonlító nyelvtudományra, az indogermanisztikára való alapvető, de ott még éppenséggel nem egyértelműen reakciós, befolyása ismeretes; s az is, hogy a pozitívizmus tudományossága meg viszont iskolázottságát tetemes részben ez utóbbiaknak köszöni. Renan csodálata a német tudományosság iránt és műveltségének lingvisztikai alapozottsága pl. közismert. S tudott dolog az is, hogy ez az irányzat milyen nagy befolyást gyakorolt a Steinthal-féle, a Brassaitól s Asbóthtól a 60-as években már nálunk is emlegetett s nálunk is egyre nagyobb tért nyerő nyelvlektani iskolára, s ezen át, tovább, az alapvető befolyású Wundt-féle *Völkerpsychologie*-ra. Taine is, aki már fiatalbbskori műveibe is sokat épített be ez iskola szemléletéből és fogalomkincséből, főképp a fajkérdést illetően, 70 után — s Taine hatása nálunk ekkor kezdett intenzívvé válni — mély rokonságot mutat ez iskolával. Érthető, hisz ekkor már ő is „a történelem nagy bűné”, a francia forradalmat akarta semmissé tenni, mint egykor ez az iskola. Azt már nem is említjük, hogy a Schaffle-féle gazdaságtan és szociológia, amelyet a felnövő polgári

műveltségűek, pl. Asbóth vagy Kautz, oly szívesen idéznek, alapjait szintén ettől az iskolától veszi.

Másrészt, tudjuk, ez az iskola mily sokat kölcsönzött, persze, többnyire torzítva és visszájára fordítva, Herder tanából. Herderéből, aki a kelet-európai népiességek szempontjából kulcsfigura. Herder tanai hozzánk, a századoktól, kétségkívül, a német romantika gyakran reakciós népiességétől s ettől a romantikus jogtörténeti iskolából átszínezett formában érkeztek meg. S ez az átszíneződés a forradalom után, a forradalomellenes áramlatokban fölerősödött, egyre lényegibbé vált. Mellesleg: nem véletlenül választotta az agg Savignyt a följújtott Akadémia 59-ben, elsőik között, tiszteleti tagjai sorába. Tiszteleti tagja volt az Akadémiának 48 előtt is, légio, s Savigny 48 előtt is nagy embernek számított, rég.

Mármost ez iskola ható lényege három pontban jelölhető meg: a fejlődés organikus-ságának szükségszerűsége az első és legfontosabb. Belenyúlni, intellektuálisan konstruált eszmények megvalósításának szándékával egy állam, egy társadalom, egy nép életébe bűn, ellenkezik a társadalom és a fejlődés lényegével. A második pont meg az, hogy minden organizmus, azaz minden nép és nemzet a maga különlényegének, saját lelkének, karakterének megfelelő öntörvényű fejlődést jár végig. S végül a harmadik az, hogy egy nép organizmusának saját törvényeit, lelkét, gondolkodásmódját az intellektualizmus hatásának legkevésbé kitett patriarkális népi közösségek őrizték meg. E világszerte ható iskola tanainak közvetett vagy közvetlen befolyása kétségtelenül a Monarchia területén volt ez időben legerősebb. Még hangsúlyozottan polgári közgazdászok és szociológusok, mint Schäffle vagy Gumplowitz, felfogásának gyökerei is hozzájuk kötődtek.

Láttuk, hozzánk is folyvást áramlottak a régi és új csatornák sokaságán át, s még a „rebellis” polgár Riedl is velük óhajtott kijavítani Hegelt. Ez a felfogás a kiegyezés utáni évtizedben legtömegyebben, s persze, meglehetősen leszállt, parlagi formában, abban a két jelenségben koncentráldott, amely az irodalmilag „üres” 70-es években helyettesítette a valódi irodalmat, átvette az irodalom és az irodalmi élet mozgósító, „nevelő” szerepét: az ortológiában és a népszínműben. Szarvas és Volf általános nyelvészeti fölkészültsége ugyan meglehetősen hiányos volt; de ami volt, azt kétségkívül az összehasonlító iskolától s az indogermánisztikától kapták. Nem is volt számukra az öntörvényű fejlődés organikusságánál szentebb fogalom, s nem a városi értelmiségit, de még a falusi mesterembert sem akarták a nyelvtörvények tanúságtevőjeként elfogadni. Hogy iskolájuk az irodalmi eszményt, a

közízlést, a népies ízlés átalakulását illetően mit jelentett, arra maga Szarvas adott csattanós feleletet, midőn egy „Népirodalom” című, „Piros Pista” álnévű szerző által fabrikált, égre kiáltó népies modorosságokkal megsúfolt ponyva füzetkét, lelkesen, követendő példaként állított a népies ízlés elé.

A népszínműről nem szükséges szólnunk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy akinek intézményesítését köszönhette: a társadalom hierarchiájának tudatában és tiszteletében felnőtt, kispolgár Rákosi Jenő, önéletrajzában nyomatékosan hangoztatta: a valódi magyar nyelv s a valódi magyar gondolkodásmód megtanítása céljából vitte a falu, mint ő hitte: tősgyökeres érintetlen paraszti nyelvet és világát színpadra. Legföljebb még az eddigiekhez annyit, hogy az ortológia elveit, általános nyelvészeti szintű programját tulajdonképpen nem Szarvas, hanem Riedl Szende adta meg a Nyelvőr indulása előtt pár évvel, az ikes igékről tartott nevezetes értekezésében és a Schleicherről meg a J. Grimmről mondott emlékbeszédében.

Szarvas, Rákosi, Volf, Riedl: mind a négy értelmiségi kispolgár, s hozzá Rákosi, Volf és Riedl frissen asszimilált. Döntő fontosságú mozzanat ez: ők, a polgárok, nemcsak hogy elfogadják, hanem mintegy elébe mennek a szellemnek, amely Beöthy integráns nemesi szemléletének, esztétikájának, hatalomátvitelének útját előkészítette. Mert Beöthyét a legszorosabb kapcsolat fűzi az ő szemléletükhöz, illetőleg annak alapjához. Installációs művének, világnézeti, sőt mondhatnánk bátran: társadalomszemléleti programművének, *A tragikum*nak koncepciót adó vezérgondolata (és célja) azonos a jogtörténeti iskola központi tételével (és céljával). Szokás Beöthyvel kapcsolatban a Világrendet emlegetni, de nem szokás meghatározni pontosan, mit jelent ez a fogalom nála. Végző összegezésben ennyit: a konfliktus, a morális jellegű tragikái vétség akkor áll elő, ha a hős, az egyéni intellektustól, az általa konstruált eszméktől s a mögöttük álló egyéni akarattól hajtva, belenyúl az állam s a társadalom, a nemzet spontán, természeti, mintegy önmagától végbemenő, titokzatos-misztikus fejlődésébe, életmenetébe. Minden bukó hős bűnös: mindenik az organizmus valamely élő elemét sebezte meg. Beöthy elkövetkező tevékenységében azután szóhoz jutott a másik két említett jellegzetesség, tétel is, bőven. Szabolcska példának állításáig vitte őt az egyik; annak az elvnek a kimondásáig a másik, hogy a mi irodalmunkat nem szabad más irodalmak mércéivel mérni, mert hisz más a miénk feladata, funkciója mint azoké: a nemzet védelme.

Mindezt azonban nem csupán a népiesség sorsának hiteles rajza miatt fontos tisztázni;

s lett volna fontos vázolni a kötetben is. E folyamat számbavétele nélkül, a polgárság, főképp az értelmiségi polgárság szemlélete illetően alakulásának számbavétele nélkül nem lehet elégségesen megérteni és megvilágítani a magyar realizmus születési nehézségeit; s művészi, műfaji problémáit sem; nem pl. az anekdota szerepét s e szerep roppant kétértelműségét. A kor bűvárának folyvást szem előtt kell tartania az olyféle nagyon fontos tényeket, mint pl. az, hogy a magyar értelmiségi polgárság legolvasottabb lapja Rákosié volt, vagy az, hogy Beöthy ellenzéke a tanáregyesületben még titkos szavazással sem tudta a szavazatok negyedét sem megszerezni.

E folyamat azonban alig értelmezhető helyesen a 70-es évek válságainak s e válságok végzetes, Tisza Kálmán-féle 75-ös megoldásának alapul vétele, tudatbeli következményeinek vizsgálata nélkül. Kár, hogy ez a problémakör, említettük már, jórészt kiesett a kötet figyelméből s a szintézis egészéből. A válság legfőbb termékeinek, Arany László, Asbóth János és Beöthy műveinek együttes összevető vizsgálata nemcsak a válság mélységéről és a kiütkeresés felemás reménytelenségéről adott volna hiteles képet. Nemcsak azt mutatta volna meg — amit különben Szarvasék s Gyulaiék elkeseredett küzdelme is jól mutatott —, hogy a régi liberálisok, úgyszólván közönség, rokonszenv, visszhang nélkül maradtak; s nem is csak azt a torz helyzetet, hogy nemcsak a régi liberálisok, de még a konzervatív Asbóth is nagyobb érzékenységet mutatott a válság lényege s a valódi progresszió iránt, mint a, forma szerint, balfelől ellenzék. Hanem mindenekelőtt arra világított volna rá, miképp lehetett ennek a végzetes megoldásnak, amely végleges érvénnyel rakta le az 1914-es és 19—20-as tragédia alapjait, oly roppantul megvesztegető hatása. A 75 előtt valósággal kétségbeesett, dekadenciába süllyedt Beöthy pl., visszatekintve, szinte új honalapítóként, megváltóként emlegette Tiszát. De kétségtelenül nagy része volt ez „eredményes” megoldásnak abban is, hogy egyre vitáznak Mikszáth valódi álláspontja s művészetének értéke és korszerűsége fölül.

E problémakör nem kellő súlyú és mélységű mérlegelés nem maradt következmény nélkül a kötet, a szintézis második felére. A Mikszáth-fejezet, igaz, lényegében számba veszi a Tisza-féle válság-fölszámolás tudati hatásait. Hangsúlyt ugyan, úgy véljük, még itt is sokkal erősebbet kellene e tényezőre vetni. A következmények azonban elsősorban a — különben rendkívül sokrétű és gazdag korismeretről meg finom probléma-érzékenységről tanúskodó, de kissé lazán fogalmazott — bevezető és lezáró általános fejezetben mutatkoznak meg. Egyet vegyünk ki közülük, a szecesszió problémáját.

Bátor, valódi rendszerező érzékre valló kezdemény volt e jelenség és fogalom összefoglaló kategóriaként való fölvétele. Csak-hogy a kezdemény mindjárt túl is futott a reális lehetőségeken. Két szempontból is, s mind a kettőben, jórészt az előbb érintett problémakör előzményeként való mérlegelésének elmulasztása következtében. A szecesszió jelenségét és fogalmát, felfogásunk szerint, nem lehet világlejelenéggé tenni; de még csak egész Európára sem lehet kiterjeszteni. S nem lehet azt sem állítani, hogy a szecesszió „a kapitalista valóság indirekt tagadásának útja . . .” A szecesszió közép-európai jelenség, mozgalom és magatartás. Azokban az országokban jött létre, amelyekben a feudális hatalom, a földbirtokos osztály teljes vagy részleges vezető szerepe reorganizálódott, „modernizálódott”. Amelyekben a közgondolkodást még jelentősen vagy éppen meghatározóan befolyásolták az átöröklött feudális-vallásos tudatformák, erkölcsi és izlés-kategóriák. Ahol szerepet vitt az arisztokrácia a dzsentri, a junker; Berlinben, Bécsben és Budapesten, meg egyes északi országokban, főképp Dániában és Svédországban, s egy fázissal később, s erősen vegyülten, Olaszországban is. Jellemző módon, a királyi tekintély visszaszerzésén, a tory-fölény állandósításán makacsul munkálkodó, bigott Viktória korszaka is kitermelt némiképp rokon jelenségeket.

A szecesszió nem a kapitalista világ tagadása volt, hanem a polgárság igénye, hangos, de alapjában elég félnék és lojális igénybejelentése arra, hogy a társadalom, a főnálló rend a hivatalos, a lényegében feudális, konzervatív mellé *más* szemléletmódok, erkölcsi felfogások, izlésfajták létjogát, sőt egyenjogúságát is tudomásul vegye és elismerje. Egyszerűsége, szecessziós szemléletről, világfelfogásról éppúgy nem lehet beszélni, a szó legtágabb értelmében sem, mint ahogy nem alapvető szembefordulásról vagy lényegi, osztályérvényű, gyökeres filozófiai különbségről sem az összefonódott feudális-polgári szemlélettel, erkölccsel, izléssel szemben. Természetes is ez; a dzsentri, a junker, az arisztokrácia és a klérus reorganizált hatalmának országaiban nem „a kapitalista valóság tagadása” volt a hatalomban már osztozó, de a hivatalos izlés meghatározásában még másodhegedűt játszó liberális vagy enyhén radikális polgár sürgető vágya és sürgős teendője. Mint ahogy a főnálló rendnek, társadalmi berendezésnek a szerkesztését és arányait is a maga javára kívánta átrendezni, s ezáltal a berendezkedést egy neki tetsző új változattá átalakítani, úgy a meglevő izlésnek is — szerkesztésének lazításával, értékrendjének relativálásával, elemeinek új, szabad és egyéni kombinációival, kelettről, a népiségből, a régiségből bővíté

variációval — egy neki megfelelőbb, intellektuális beállítottságához, műveltség- és élményanyagához hozzáillőbb változatát igyekezett létrehozni. Az individualizálódás, a változat és a relativálódás a szecesszió jelenségeinek alapvető mozzanatai. Az alapokra, az osztályjellegű társadalom létjogára, s az osztálytársadalomnak utolsó formájára, „a kapitalista valóságra” irányuló tagadás csak Adyék korszakában válik nálunk általános jelenséggé s csak József Attilával központi tendenciává. S bár Adyékban, s magában Adyban is van még szecesszió bőven, szemléletüknek, alkotásmódjuknak, főképp Adyénak, nem lényegi eleme már. A szimbolizmus stílustörténeti jelentősége, egyebek közt, éppen az, hogy benne, jelentéstani tabula rasája által, adva volt a heterogén, csupán relativáló és variáló szecessziótól való megszabadulás lehetősége, s adva volt egy állítva-tagadó, egy tagadva-állító egységes, a társadalmi-filozófiai alapok gyökeres átférfalására törfő szemlélet megnyilvánításának lehetősége. Azt, természetesen, hogy a szecesszió bizonyos válfajaiban, változataiban a polgári világ, a „kapitalista valóság” kritikája, tagadása is megvan, senki sem tagadhatja.

A 70-es évek fejleményeinek, a dzsentri-restauráció hatásainak nem kellő számbavétele más, rokon jellegű hibákat is eredményezett, pl. a századvégi dezillúzió határainak, mélységének, felfogásunk szerint, ugyan-csak helytelen, túlzó kiterjesztését. Ezekről azonban most már nem, hanem inkább egy általánosabb, értékelésbeli következményről szólnánk még. Sőtér A régi udvarházról szólván igen találfalán jegyezte meg, s egy más cikkében bővebben is kifejtette, hogy vele „korszerűbb színvonalon van a magyar irodalom, mint pl. a 70-es évek regényeivel.” Nem tudjuk, a „pl.” magában rejti-e, Sőtér szándéka szerint, a lehetőséget e megállapítás kiterjesztésére a 80-as éveket illetően is. Mi ezt a kiterjesztést, bár erősen csökkenő hatállyal, szükségesnek véljük. Szokás mon-dani, hogy minden téma feldolgozható mindenkor korszerűen: csak korszerű írói szemlélet kell hozzá. Elvben bizonyosan megáll ez a vélekedés. Az irodalomtörténet mégis arról tanúskodik, hogy a témák korszerűségének megvan a történeti határa. A nemesi vidéki világgal való ironikus-illúziótfal — bár esetleg fájdalmas-nosztalgikus — „búcsú” az Udvarház idején még az európai polgári gondolkodásnak és érzelmvilágnak olyan eleme volt, mely még szervesen kapcsolódott az egyetemes gondolkodás folyamatának ekkori utolsó láncszemeihez. A 80-as években, a regenerálódott, a reorganizált nemesi világ esetében már, kétségtelenül, nem ez a helyzet. Annál kevésbé, mert alig tagadható: a téma

földolgozói, iróniájuk ellenére, többé vagy kevésbé, de kétségtelenül maguk is részesei voltak e reorganizálás, e regenerálás szűlte illúziótfalnak. Csak a legnagyobb elismeréssel és egyetértéssel lehet tudomásul venni azt a tényt, hogy a századvég kitűnő elbeszélő most végre, egy teljes irodalomtörténeti szintézisben is rangjukhoz, valódi helyüköz jutottak. De óvni kell a kötetnek attól az erőteljesen mutatkozó hajlandóságától, amely most viszont talán túlságosan is megemeli jelentőségüket, s azt a benyomást kelti, mintha már itt az európai korszerűség és színvonal jellemezné irodalmunkat. Ez csak Adyval következnek be. Mindenesetre jó meg-gondolni ez ügyben azt — ha egyet nem értünk is vele —, hogy az irodalmunkat, az Adyét meg kíváltképp, jól ismerő, európai látókörű, nagy horvát költő, Krleža szerint, tehát egy kívülálló szerint, még Ady is késett jelenség Európához képest.

E probléma egy mellékága a Mikszáth-fejezethez vezet, amely hősének megítélésében s a korszak problémáinak fölfogásában is némiképp eltér a kötet többi fejezetétől. Ez az eltérés azonban szakkörökben jól ismert. Nem is ehhez, hanem egy-két Mikszáth-mű „rangsorának” kérdéséhez szeret-nék egy észrevételt tenni. Kell-e, akár e fejezet felfogásán belül is, s szabad-e ennyire kiemelni a Noszty-regényt? Hogy társadalom-bíráló szándéka, indulata élesebb sok korábbi társánál, kétségtelen. De művészi, művészibb módon élesebb-e, s ha az, korszerűbben művészibb-e? A Tóth Mihály-féle régies kritikái aspektusnak megvannak a maga szükségyszerű esztétikai velejárói, következményei. Mennyi jókaia-s-romantikus, sőt kalandromantikus elem a cselekmény bonyolításban, mennyi enyhén szentimentális¹ jelleg a jellemzésben, szcenírozásban, mennyi anekdota- és történetstabilon az összefűzésben és motiválásban. Elfogadjuk: a dzsentri problémája időszerű, korszerű. De úgy, hogy a problémakör dialektikájának feszítő erői közt már nemcsak az ekkori, valódi polgárság, s az ekkori valódi polgári gondolkodás, hanem vele együtt, tőle elválaszthatatlanul, közvetve vagy közvetlenül már a proletár világ és szemlélet is jelen van. Mint néhány év múltán Adynál. Vagyis a proletárság jelenlétének, a polgárság és proletárság harca jelenlétének érzékeltetett vagy rejtett aspektusából, de nem Tóth Mihályéból. Nem kell-e a Gavallérok, a Beszterce ostroma, A mi kedves barátunk-féle műveknek, amelyekben Mikszáth, a maga tehetségének és szemléletének keretén belül maradvá, a Tóth Mihály-féle anakronisztikus mankó segítségével nélkül, mely és korszerű iróniával tudta érzékeltetni a dzsentri, a feudális világ fatálisan idejét múlt voltát, ugyanazt a „rangot” és méltány-lást megkapniuk?

De, íme, egyes írók problémájánál vagyunk már, s ezek boncolása inkább a lektori jelentés, mint a kritika feladata. Mégis röviden, néhányat érintenünk kell e kérdések közül is; s együtt velük arányok s a csoportosítások kérdését is.

A kötet, valódi tudományosságánál, történetiségénél és tárgyilagosságánál fogva, igazságszolgáltatás is. Nemcsak a századvég említett prózairóinak. A kilencszázötvenes évek vulgáris hőbortjainak, túlbuzgóságainak, amelyek tükrében Tolnai már-már jelentékenyebb írónak látszott Keménynél, nyoma sincs a kötetben. Az akkóriban, sőt az egyesektől máig fanyalogva dicsért Arany, a folyvást vesszőzött, bűnbak Gyulai, az ősgonosznak kikiáltott Kemény, bár szigorú, de tárgyilagosan méltányos megítélést, *művikhöz* mért, s nem jó vagy rossz hírhűkhöz szabott rangsort kapnak itt. S a kisebbek nem kevésbé. Itt van pl. a Lévaýról rajzolt remek kis arckép; tele van finom játszi ironiával, mint egykor Péterfy kritikája is, erről „a pataksárol” éneklő „mezei poétáról”, aki tehetség dolgában oly messze elmaradt a nagy baráttól. S tele melegséggel ez iránt a kedves, tisztá, józan és egyenes ember iránt, aki sohasem akart túllépni képessége határain, de a szerepet, melyet tehetsége engedett neki, nemes büszkeséggel és ügyszeretettel töltötte be.

A tárgyalás terjedelmét illető aránytalanság nem sok van a kötetben. Legfeltűnőbb Eötvös Károly „szerencséje”. Egyéni, lokálpatrióta rokonszenv is közrejátszhatott ebben, de rejlik mögötte egy fontos elvi probléma is. Nem Eötvös patriótáságának nézett s még a kötet szigorúbb passzusaihoz is csak nacionalizmusnak mondott bornírt sovínizmusára gondolunk itt, hanem 48 emlékének problémájára. Nem kételkedhetünk abban, hogy Eötvös 48-ért való rajongása őszinte volt. Abban viszont, hogy valóban megértette-e, s őrizte-e 48 szellemét, annál inkább. 48 emléke jól szabott, demokrata küllemű mítosz volt, amelyből kedvre lehetett lenézni, kicsinyelni, elutasítani nemcsak „azt a kutya németet”, hanem minden újat és idegent. Ne feledjük, még a polgár, a művelt Riedl Frigyes is 48-cal hozakodott elő, a mi félfeudális társadalmunk demokrata voltát bizonyítandó, az amerikai demokráciával szemben, hisz, úgymond, 48-ban New Yorkban még rabszolgát adtak-vettek. Nem aki emlegette, hanem aki folytatta a 48-ban elkezdődött újat, őrizte 48 szellemét. Hisszük, hogy Komjáthy vagy Reviczky, akik bizony nem sokat hánytorogtatták a 48-at, többet tettek 48 szellemének valóra váltásáért, mint az Eötvös-féle figurák. — Az idő porában teljesen és méltán elsüllyedt Ábrányi Kornél pedig, ha nem kapott is az Eötvöshöz ha-

sonló terjedelmet, Péterfynél mindenesetre nagyobb, s főképp melegebb, méltánylóbb hangot. Egy kézikönyvben néhány sor is érdemen felüli megbecsülését jelentené. Malonyay Dezsőt pedig mint szépíró, úgy véljük, csakugyan kár volt felfedezni. Persze, az ilyenféle fölfedezés inkább csak bizarrság, sem mint valódi hiba.

Erősebb kifogás alá eshet, néhány esetben, a túlságosan is kurtára fogott tárgyalás. Alig járt valaki rosszabbul a kötetben, mint Vargha Gyula. Midőn Tóth Kálmán majdnem három, Szász Károly kettő, de még Jakab Ödön is majd egy lapot kapott, Vargha két bekezdésben, húsz sorban intéztetik el, s hozzá oly modorban, melyre a legenyhébb szó, bocsánat a kifejezésért, a dorongolás. Schöpfung, Ady, Kosztolányi, Horváth János, Bóka László, Komlós Aladár, s még annyian, akik sokra tartották, s nemcsak jó, de jelentékeny költőnek tudták, mind tévedtek volna? Péterfy esetét már említettük. Egy egész lapot sem kapott. Aligha egyéni szeszély, vagy ízlés következtében, hanem a szintézis említett házagának folyományaképpen. Beöthy szerepének, a dzsentri-hatalom reorganizálásának, a népiesség átalakulásának, Gyulai felfogása csodjének rajza nélkül nehéz is megvilágítani az ő jelentőségét. De nemcsak vele, a kritikusokkal általában mostohán bánt a kötet. Salamon Ferencnek például mindössze a neve említették, pedig a magyar dramaturgiában mégiscsak jelentős szerepet vitt. Asbóth János kihagyása pedig nemcsak méltányos nem volt, hisz néhány esszéjének, kritikájának Péterfyéi mellett a helye (s regényének is van egy-két meglepően modern, kitűnő művészettel megírt részlete), de célszerű sem, hiszen egy jó dialektikájú fejlődésrajzban nagyon is erőteljes megvilágító szerepet tölthet be.

Értékeléskori aránytalanság valamivel több akad a kötetben, különösen a második felében, mint terjedelembeli. A kettő természetesen nem jár mindig együtt. Justh Zsigmondról például jó és szükséges volt ennyit írni. Probléma-világának korjellemző voltánál fogva, nem pedig fejlődéstörténeti fontossága vagy éppen művei esztétikai önértéke következtében. A kötet ugyan, sajnáljuk, erősen hajlik ez utóbbi indokok felé. Justh túlzó méltánylását negyedszázada, Halász Gáborék által való fölfedeztetése óta cipeli magával irodalomtörténetírásunk. Nem óhajtunk osztozni azok felfogásában, akik egyszerűen az agráriusok irodalmi helytartójaként vélik őt. De, hogy jelenlétüket folyvást szem előtt kell tartani eszméi értékelésénél, az bizonyos. Az magában jelentéktelen, hogy sokukkal személy szerint is szoros kapcsolatban volt. Lapjuknak, a gróf Zichy Imre—gróf Kreith Béla-féle *Szemlének* összevetése az ő gondolatvilágával

azonban kétségtelen rokonságukról is tanúskodik. S aztán feledhetjük-e, hogy az öregedő — konzervatívva, reakcióssá váló — Renan éppoly arisztokrata-paraszt nemzetfrissítő gondolatokban fáradt, mint aminőkből Justh összeeskábálta a maga — valljuk meg — gyermeteg elméletét. Hogy jórészt a magyar konzervatív ideológiáknak már említett, a jogtörténeti iskoláéval rokon eszméi térnek vissza itt, divatos, „modern”, nyugatias küllemben, alig tagadható. S aztán az esztétikai szempont. A Fuimus csak megáll. De hogy lépjünk túl a Gányó Julcsa s a többiek viszolygató stílanomáliáin, stilsüketségein? S aztán a sokaktól agyonmagasztalt *Napló*. Milyen másképp utazott és figyelt Arany László, Péterfy vagy akár Asbóth. Mennyi divatos s talmi nagyság tetszelgő, majdnem sznob áhítatú emlegetésével, látogatásával van megsúfolva a párizsi rész. A valódi nagyok neve is közéjük keverve kerül elő. Justh kétségtelen értékeit, kezdeményeinek esetleges távlatait nem tagadhatjuk, de a megvalósulásoknak arányosabb, történetibb megítélését kívánnánk látni.

Folytathatnánk a sort — az oly sokszor, s értékcsökkentő módon, doctus és szekunder — Ambrus Zoltán jelentőségének elfogadhatatlan fölnagyításával. Vagy Szentessyével, aki a kötetben nemzedéktársai legjelentékenyebbjevé lép elő. Vagy — ellenkező előjellel — Kiss Józseffel, akiről ugyan a kötet újszerű s megfontolandóan okos gondolatokban egyik leggazdagabb részlete szól, de aki rangjánál végül mégis kevesebbet kap; mert hisz nemcsak az asszimiláció, hanem az öregség fájdalmas hitelű költője is volt ő; vagy a felejtethetlen belső drámájú és lírájú *Déliabok* hősnének szerzőjével, akinek, magatartása egyenesen „őszintétlenségben” marasztaltatik el. Vagy azzal, hogy némely írók egyfajta, sajnos, meg nem határozott tartalmú és jellegű intellektualizmus képviselőjévé tétetnek meg (benyomásunk szerint legalább) nagyobb műveltségük és erősebb stílustudatuk alapján. Az intellektualizmusnak az ilyen értelmezése azonban legalábbis *szokatlan*.

De messze vezetne mindez, annak ellenére, hogy igazában ez esetekben is a szintézisről, s ez esetekben sem csupán egyes írók kérdéséről van szó. Mert pl. kitűnő eredménye, említettük, a kötetnek az, hogy ráébreszt, mennyire csak *folytatás* a Nyugat, s mennyivel jelentékenyebb ez írók jónéhánya a Nyugat némely hangos másodvonalbelijénél. Mégis, ha eddig fölvezető dombsor és hegylanc nélküli csúcson néztük néha a Nyugatot, nem volna most tanácsos és főként reális a csúcsokat már a századvég és -forduló mappájára reáálmódunk.

Szólalnunk kellene végül az általános felosztáson belüli csoportosításokról. A kötet

második felében kétségtelenül van e tekintetben sok ötletszerű és önkényes, megmondolni és átfarmálni való. Kirívó példa, mondjuk az, hogy a legmélyebb lázadozásban is katolikus és dzsentroid kötöttségű Rudnyánszky „a szocialisztikus” törekvések képviselői közé kerül, Palágyi Lajos viszont nem. Bartók Lajos Pósa Lajossal a népmozgalmak utódai közé, Zempléni viszont Szabolcskával és Endrődivel egy csoportba. A legfőbb probléma azonban az, hogy míg az első részben a csoportosítás társadalmi-politikai-esztétikai szempontú, a másodikban műfaji. Tudatában vagyunk, mily nehézséget jelent a második részben is érvényesíteni az első szempontjait; ám egy szintézis mégsem nyugodhat bele az effajta felemás, s egyáltalán: a műfaji felosztásba.

E „belenyugvás”, e felemáság ódiuma azonban nagyobb részben nem eshet a szerzők rovására, hanem egyszerűen arra a tényre, hogy éppen arra vonatkozólag ismerünk még mindig nagyon keveset e korszakból, ami biztos rendező elvül szolgálhatna s szolgált is az első részben: az eszméi, a kritikai, az ideológiai irányzatok történetéből s ezek társadalmi funkcióiból. Egy-egy szintézis nem utolsó haszna az, hogy kijelöli és aláhúzza a sürgős feladatokat. Ez a kötet talán mindenekelőtt éppen egy átfogó kritika-s ideológia-történeti munka elkészítésének szükségét e korszakról. S éppen nemcsak a haladó irányzatok történetéét. Elsődlegesen sürgető, napi tennivaló volt az elmúlt évtizedben a progresszív figurák és mozgalmak felmutatása; de irodalomtörténetírásunk most már alig lehet meg a magyar konzervatív ideológiák történetének összefoglaló rajza nélkül. Viszonyítási, „bemérési” lehetőségei hiányoznak e nélkül. Jelöl ki, persze, a kötet egyéb „postamunkákat” is. A német romantika meg a kelet-európai s benne a magyar népiesség összefüggéseinek mai szempontú és mélységű feltárását például. Alig van probléma, amellyel szemben bizonytalanabb volna irodalomtörténetírásunk, s e kötet is, mint a romantikáéval szemben. Annyi beszéd folyt a realizmus körül, hogy a romantikára, erre a felmérhetetlen következményű európai társadalmi-szellemi jelenségre és mozgalomra — egy-két tiszteletre méltó kivételtől eltekintve —, öt-hat okosnak éppen nem mondható steril frázisra ha futotta erőnkől és főképpen bátorságunkból. Pedig nyilván a realizmus kérdésének tisztázásához is elengedhetetlen volna a romantikáéban alapos vizsgálata. S folytathatnánk a sort a vers- és stílustörténettel, a fordítástörténettel — de legfőbb ideje immár dolgozatunk végére pontot tenni. —

Hogy a magvas és rövid kritikából rendszert több marad meg, tudjuk mi is. A kötet értéke, rangja, főképp pedig jellege és funk-

ciója: *alapozó, alapvető* volta azonban, szaklapon, legalábbis tanácsossá tette beható megtárgyalását. Már most, a kötet értékének számzó mérlegét, a mesterség szabályai szerint, az elődeivel való összevetés alapján illenék megvonnunk. Ez azonban erre a kötetre éppen úgy méltánytalan volna, mint ahogy az elődeire nézve is. Az ismeretanyagnak oly mennyiségű többletével, a valódi történeti szemlélet és iskolázottság olyan fölényével rendelkeznek, két háború közti elődeikhez képest a kötet szerzői, amely az összevetést eleve jogosulatlanra, a mércét eleve egyenlőtlenre teszi. S fordítva: nem adjuk meg ez ismeretmennyiségnek, e szemléletmódnak meg (hozzá, persze, a szerzők tudói kvalitá-

sának) reális elismerését, ha őket az egykori szerzők — többnyire szükségszerűen — archaikus kísérleteinek mércéivel mérjük. Nem összevetésekkel: a kötet bevezetőjének egy mondatával lehetne röviden meghatározni a munka jelentőségét és értékét: „... első kísérlet egy ilyen szintézis létrehozására, s benne éppen ezért kirajzolódnak már a további rendszerezések körvonalai is, melyek azonban a mostaniak lényeges tételein aligha fognak változtatni.” A részleteken azonban bizonyosan annál többet. Ezért is készítettünk róla nem polemikus, hanem javaslo-kiegészítő beszámolót.

Németh G. Béla

BÓKA LÁSZLÓ: ARCKÉPVÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

Bp. 1962. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 544 l.

Ha még Taine korában élnénk, és kerestünk azt a lényeges vonást, azt a bizonyos „*faculté maitresse*”-t, amely a jelen esetben Bóka László tanulmányait s e tanulmányok szerzőjét a legjobban jellemezné, talán legelső sorban s ha nemis kizárólagosan, a *derű* fogalmánál köthetnénk ki, hogyha ezt a fogalmat kellőképp meghatározzuk és körülírjuk. Derűn — s épp Bóka Lászlónál — nem a *serenitást* értem, amely nagyon is magasztos, elvont és fölényes tulajdonság, az öregek, a bölcsek, a szenvedélytelenek tulajdonsága, márpedig Bóka írásai mindig fiatalosak és szenvedélyesek. Éppily kevésse gondolok holmi kitoró humorra, amely amúgy sem férne össze a tanulmány műfajával, és csak veszélyeztetné a mondanivaló hitelét. Ez a derű inkább csak bizonyos spontán életkedvet, bizonyos bujkáló mosolyt jelent, a görög szobrok mosolyát, a jóvérű fiatalok természetes elevenességét — s mivel folyton ezt érezzük soraiban és sorai közt, akkor is, ha nyugodt marad, akkor is, ha huncutabban csillog, azonnal meghódítja olvasóját, sosem hagyhatja közömbösen.

Egy másik, ezzel a tartós fiatalssággal egybefüggő jellegzetessége, hogy bármilyen témáról szól, élőkről vagy halottakról, irodalomról vagy nyelvészetről, emberekről vagy elméletekről, mindig mintha személyes becsületéről volna szó, olyan lendülettel érvel, olyan teljes fegyverzetben veti magát a küzdelembe, s még hogyha senki sem bántja, akkor is meg tudja találni a maga ellenfelét vagy ellenzékét. Igazi ellensége hogy is lenne? Vagy meggyőzi, vagy legyőzi érveivel és harciasságával, vagy hangjának, tónusának ellenállhatatlan erejével. Volt idő, nem is olyan régen, amikor fiatalsságának elkápráztott tanúi első kísérleteinek egyéni varázsával

is beérték, s nem követelték eléggé géniusza ténybeli bizonyítékait; szerencsére a negyvenes évek alaposan megrázták, s így felszínre juttatták énjének legmélyebb rétegeit: az, aki lírai költőként és elbeszélőként kezdte pályáját, máig sem döntött egyoldalún akár a szépirodalom, akár az irodalomtörténet javára, s mint nem egy magyar alkotónál, ez a habozás, ez a kettősség nemhogy törést jelentene nála, ellenkezőleg, ez teszi oly feszültté, oly vonzóvá minden lapját, minden kísérletét. Vagyis, ha szabad az első arcvonást újabbakkal kiegészíteni, a derűs, a mozgékony, a harcra kész fiatalsságot, természetének ezt az első, ezt a legszembetűnőbb alapretegét egyre újabb és állandóbb jellegzetességek gazdagítják, akár mint az alapvető tulajdonságok változatai, akár mint a kor, az éres, az élmények és a magabaszállás következményei: egy bizonyos ékesenszólás, inkább ünnepies, mint feszes, egy bizonyos öntudatosság, inkább erőérzet, mint fölényesség, érdeklődésének, kíváncsiságának, szinte mohó tudásvágyának egymásba játszó sokoldalúsága, bizonyos kokettéria, ha szabad e századvégi szóval élnem, a magamutogatásnak, a kifeszített izmoknak, a nyilvánvaló képességeknek nemegyszer fölsőleges hangsúlyozása, bizonyos pedantéria, vagy ha tetszik: akadémikusság, amely az elméleteket és elvontságokat könnyed súlygyakorlatokként kezeli, bár még ott is, akkor is, egy-egy jelzőben, fordulatban, hangvételben vagy érvelésben érezzük, ha rejtí is, csálhatatlan írói temperamentumát — mint mikor jószemű fiatalok rövidlátó rokonok szemüvegével játszanak, s arcuk hamvas simasága minden okulárén túlragyog.

S hadd említsem még egy fiatalos és nem kevésbé jellemző vonását, amely újabb

tanulmánykötete első kétszáz lapjában, de bizonyos fokok már első kötetében is (*Tegnap-tól máig*. Bp. 1958.) mutatkozik, s amely a folyton vibráló és mindent oly heves bensőséggel átélni tudó temperamentumok sajátos ubiquitas-vágya, a mindenütt jelenvalóság, a mindent közéről, közvetlenül, belülről látó, képzelő és átérlelő fantázia, az új kötet több mint száz „arcképvázlatának” tulajdonképpeni forrása. Megvallom, első tekintetre feszélyeztetten, majdnem ellenségesen lapozgattam e kortársi emlékek között, már-már valóságos lesben, az idősebb kortárs szigorával, tévedések, túlzások vagy emléksuszamlások reményében. Csalódtam, s minél tovább olvastam ezeket a pár lapos pillanattelvételeket, annál jobban éreztem bennük írójuk lenyűgöző egyéniségét — írójukét, aki itt nemcsak kortárs, nemcsak krónikás (bár ez sem kevés), hanem eleven s tevékeny barát, a túlélő, a mentő tanú, az, aki legjobb adományait és életben maradása esélyét íme arra használja (s hányan tanulhatnak tőle), hogy emléket állítson agyába vésett szavakból, feltámadó képekből, véletlen mozdulatokból, felhomályló tényekből egy barátnak, egy ismerősnek, egy árnyéknak, egy lelkifurdalásnak, addig is, míg költéménnyé, regénnyé magasztosítja valamennyit. Nem mindegyik vázlat hibátlan, nem mind felel meg egészen a kortárs vagy az utókor hiedelmének vagy tudalmának, nem mindegyik árnyék vagy emlék érdemi meg, hogy annyi nagy vagy legalábbis jellegzetes kortárs közé kerüljön, s megnevezhetnék nem egy figurát, nem egy meghökkentő történetet, akivel vagy amellyel szemben a kegyelet inkább a hallgatást vagy a feledést diktálná. De van köztük vagy húsz remekmű, a szó legteljesebb értelmében, s hitelükben, formájukban, lényegükben és szemléletükben a legmagvasabb tanulmányokkal is versenyezhetnek. Riedl Frigyes kedvelt elmélete vagy csak egy szösszenete szerint a nagy magyar regényíróknak, Jókainak, Mikszáthnak szerkezethiánya azzal magyarázható, hogy a magyar elbeszélés természetes alapja az anekdota, s nagy íróink regényei formailag legtöbbször afféle anekdotafüzérek — s ezek az arcképvázlatok, legalábbis a legjobbak, mintha ezt az elméletet a tanulmány műfajában is érvényesítenék. Bóka László egy helyen csodálattal emlékezik meg egyik kedvelt olvasmányáról, Tóth Béla *Anekdotakincséről*, de ugyanígy hivatkozhatna Jókai vagy Mikszáth vagy Eötvös Károly történeteire, s talán még inkább Kosztolányi vagy a legjobb Márai röpke, éles, villanyszerű karcolataira vagy rajzaira. Igaz, a mítikus nagybácsi, aki mindig jelen van s mindig a kellő időben, ha az író egy távolibb kortársához kell közelebb hozni, talán nagyon is sokszor és deus ex machinaként szerepel, s a be nem

avatott olvasó nehezen tudja elképzelni, hogy az akkor csak szűkebb körben ismert s még első fiatalságát élő szerző jóval idősebb s rangosabb nagyságok közt ilyen fesztelenül forgolódhatott; aki azonban ismerte a pályakezdő Bóka Lászlót, tudja, hogy ragyogó fiatalságával, elfogulatlan biztonságával s homlokán a génusz csálhatatlan jeleivel mindenütt szívesen látott vendég volt, hogy kora és kezdő volta ellenére vagy épp azért régi vagy fémljelzett nagyságok is egyenjogú félként kezelték, s hogy épp ezért vállalhatta a kortársnak, a tanúnak könnyen félreérthető s nem mindig hálás szerepét: korának annyi Hamletje mellett hol Horatio volt, hol Fortinbras, a bizalmat sugalló barát vagy a szerencsésebb örökös...

De Bóka gazdag kötetében más műfajok is találhatók: nemcsak arcképvázlatok, hanem teljes arcképek, aprólékos műelemzések, tömör esszék, terjedelmes tanulmányok, amelyek közt nem egy a modern magyar kritika eszményi gyűjteményében is szerepelhetne. Nem mintha minden írása egyformán s azonnal meggyőzné a még oly elfogulatlan olvasót. Van olyan, amelynek témája nem lelkesíti eléggé, amelyet mintha csak kötelességből, igaz: magasabb írói kötelességből írt volna; van olyan, amellyel mintha csak bizonyítani akarná, hogy nincs módszer, nincs ismeretág, amelyhez ne tudna utat vágni, amelyet ne tudna átélni és úgy közölni olvasójával — s itt hadd említsem meg nem közönséges nyelvészeti, zenei és világirodalmi műveltségét, amelyet játszva áraszt szét kisebb és nagyobb kompozícióiban. Elsőrangú versolvasó, verselvező és vers-elemző, s egy-egy remek versidétét valóságos ajándéknak, a költő-kritikus játékos ajándékának érezzük — nemcsak akkor, ha Gottfried Kellert vagy hazai nagyjainkat emlegeti, hanem főképp ha elfeledett, közepes vagy rosszul ismert poétai hagyatékokból, Nadányi Zoltán vagy Pásztor Béla, Kuthy Lajos vagy Szilágyi Dezső, Zsolt Béla vagy Turcsányi Elek egy-egy szép és hibátlan képét, sorát, strófáját mutatja meg a feledékeny utókornak, s ilyenkor egyszerre szégyenkezünk, gyönyörködünk és halálkodunk ennek a legrejtettebb aranyércet is meglelő felfedezőnek. Szereti az alkalmi, ünneplős vagy búcsúbeszédet, amelyekben egy nagy magyar retorikus hagyomány muzsikál és öblösödikerek és szépen tagolt periódusokká; mindannyit, minden más írását is felülmúlja felejthetetlen mesteréről, Gombocz Zoltánról szóló emlékezése, amelyben akarva-akaratlan nemcsak a maga egyéni csodálatát és ragaszkodását fejezi ki egy nagy halott, egy nagy barát, egy nagy tudós iránt, hanem mintegy több nemzedék egyetemes baráti és tanítványi hódolatát — oly ihletett szavakkal, oly mélyről feltörő fájdalommal, hogy

az olvasó önkéntelen a legszebb magyar gyászbeszédre, Kölcsey, Eötvös, Gyulai nemes lapjaira emlékezik. Más kitűnő tanulmányok szikrázó okfejtéseit bámulva, az író jogász őseire, a nagy magyar jogászi múlt érvelő módszereire kell gondolnunk — különösen elragadó Kosztolányi-tanulmánya olvasásakor: milyen gondosan válogatja, Kosztolányi védelmére vagy legalábbis jobb értelmezésére, a logikai, lélektani, történelmi, társadalmi és esztétikai körülményeket, nem azért, hogy „felmentse” vagy felmagasztalja a költőt, hanem hogy helyére állítsa, abba a távlatba és megvilágításba, amely a legigazságosabb és egyben a költőhöz is legméltóbb! Milyen szép és találékony a három Hamlet-alkítás egybevetése! micsoda pazar gyöngyhalászat a lírikus Arany elemzése, ahogy sorra hozza fel a mélyből, a szokások, a konvenciók, a közhelyes ítéletek feneketlen iszapjából a szebbnél szebb, szinte ismeretlen s egyre fénylőbb Arany-strófákat! S mennyi friss gondolat és felfedezés legkedvesebb, legállandóbb s legszerencsésebb témakörében, az Adyról és József Attiláról szóló újabb és újabb kísérletekben! Nincs az a mégoly szerény műfaj, recenzió vagy „referátum”, amelyet, mint a jó szakács a legegyszerűbb ételeket, ne tudna élvezetessé tenni ötletei és észrevételei, ideái és elmélkedései hol csipős, hol zamatos fűszereivel. S miközben e két szép kötet vázlatait, próbáit, témaváltozatait olvasságatjuk, vagy ahogy Oláh Gábor mondta volna, „gondolatai felhőfutását”, egyre inkább az az érzésünk, hogy az író, egy nagylelkű

pillanatban, egyszerre kiüríti fiókjait s oda-veti tartalmukat fiatalabb hívei elé: tessék, használjátok fel mind, jut belőlük mindenre, tézisre, disszertációra, vitaanyagra, egész monográfiára! Igaz — bár ugyan mit kezdhetnek akár a legértelmesebb töredékekkel Bóka László varázstolla, értelme, temperamentuma, megvesztegető mosolya híján? Csak ő rakhat ennyi színes, ennyi nemes kockából monumentális mozaikképet Adyról és József Attiláról, a századkezdetről s a magyar líráról, bőségeset és méltóságosat, díszeset, elevent és mozgalmassat, antik módra, mai szenvedélyességgel, „érosza” és „fárosza” teljes latbavetésével. Ma már egyre többen vagyunk, akik Bóka Lászlótól, minél többet és szebbet alkot, annál többet és szebbet várunk, akár regényt ír, akár verset, akár tanulmányt, akár víg rögtönzést, mert már csak tőle és szerencséjétől függ, hogy természetes adományait minél töretlenebbül közvetítse. Ő az a Montaigne-féle írótypus, akit Madame de Sévigné szomszédjának kívánt vidéken, mert tudta, hogy nincs unalom, nincs szellemi renyheség, nincs olyan hosszú téli este, amelyet az ő társasága s társalgása ne tudna felderíteni. Ő az az író, aki mindent és mindenkit meglevenit, aki mindig még többet sejtet, mint amennyit írásai mondanak, s aki sose veszti el lényeges fiatalágát, mivel teljesítményei mellett mindig lesznek ígéretei, mint ahogy nyíló bokrok-kon a fésző vagy felhasadt bimbók mintegy megokszorozzák a teljes virágok tarkaságát...

Gyergyai Albert

GERÉZDI RABÁN: A MAGYAR VILÁGI LÍRA KEZDETEI

Bp. 1962. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 327 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 7.)

Gerézdi Rabán, későközépkori irodalmunk érdemes kutatója hosszú előtanulmányok után nyúlt témájához, az első, szövegyszerűen fennmaradt, írásban rögzített, világi jellegű, magyar lírai költeményekhez. Felfogása szerint ezek mind a Jagelló-korból maradtak fenn, s ezért teljes világi jellegű lírának kezdeteit e korszakra lokalizálja. Nagy szerepet tulajdonít a klerikus, ill. deákműveltségnek, a deákrétegnek műköltészetünk világi ága kisarjastásában.

1. Bevezető fejezetében elismeri, hogy Horváth Jánosnak világi líránk kezdeteit illető eddigi vizsgálatait sok tekintetben elfogadva építette ki könyve koncepcióját, s emellett azt is, hogy e sorok írójának tanulmányait használta, különösképpen a deákréteget, annak irodalmi szerepét illetően. Mivel azonban éppen e korábbi fejtegetések-

hez viszonyítva lehet lemérni Gerézdi Rabán új eredményeit, szabad legyen néhány szóval érinteni, hogyan értékeli tudományos előzményei, forrásai e részét. Szerinte dolgozataim közül kettő 1945 előtt jelent meg, a „tanulmányos és termékenyítő” hatású *Deákműveltség és magyar renaissance* c. nagyobb tanulmányom, valamint *Középkori kultúra, középkori költészet* c. könyvem; 1945 után pedig három tanulmányom, a „*Huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában* (Századok, 1950), „*Huszita típusú kantilénáink*” (ItK, 1953), s végül ideveszi „*A magyar humanizmus kora*” c. munkámat, nyilvánvalóan idevágó részletei alapján (Bp., 1955).

A valóságban a kérdés némileg másként fest. A *Deákműveltség*nél jóval korábbi dolgozataimban is foglalkoztam egy-egy történeti

forrást értékelve a deákműveltség hazai jelenségeivel. Már doktori disszertációmban beleütköztem a kérdésbe (*Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrejonjáról*, 1931. 3–44. l.), ahol Turóczi János helyzetének felismerése a humanizmus küszöbén s a „második Attila” koncepciója rögzítődött. Ez mind a magam számára, mind a magyar szakirodalom számára kiinduló pont lett. Ezt építettem tovább 1933-ban a „*Stílus-tanulmányok Mátyás király kancelláriájából*” c. tanulmányomban (Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából, 22. Pécs, 1933. 5–13.). Egészen új mozzanatokkal gazdagítottak, a goliardokra és vágánsokra mint társadalmilag jelentékeny rétegre irányították figyelmemet az ún. Nyírkállói-kódex széljegyzetei, melyekkel először 1935-ben foglalkoztam (*Régi könyvjegyzetekből. A Nyírkállói-kódex széljegyzetei*, Könyvtári Szemle, 11. sz. 85–86. l.). Csaknem egyidejűleg kezdtem elemezni és kutatni az ugyancsak Kovachich által a *Formulae solennes styliben* kiadott Anjou Lajos-korabeli *Arns notarialist* (A magyar humanizmus kezdetei, Pécs, 1936. 10–15.).

Ezek után következett be a kérdés első, részletes feldolgozása. A *Deákműveltség és magyar renaissance* c. tanulmányomban a magyarországi deákságot bár történeti kialakulásában szemlélem, de az európai keret és a magyar változat nem válik szét élesen, hasonlóképpen az egyes fejlődési szakaszok sem. Viszont elvilágiasodását, differenciálódását, a deákság különféle típusait, széles körű irodalmi szerepét — különös tekintettel a magyar reneszánsz műveltségére és irodalmi műfajaira — amennyire közel 100 oldalon lehetséges, áttekintem. A módszer komplex volt, a goliardokra, vágánsokra vonatkozó kutatások mellett igénybe vettem a köztörténet, tudománytörténet, nyelvészet, néprajz, illetve folklór, a zenetörténet hazai és külföldi eredményeit. Ezek között is kiemeltem dolgozatomban Hajnal István műveit és tanítványai munkáit, Békefi Remig és Fraknói Vilmos iskolatörténeti dolgozatait. A komplex módszerre a tárgy komplex voltánál fogva kényszerültem, habár ez a módszer nálunk akkor csaknem teljesen ismeretlen volt. Így hát nem csupán Hajnal István és Istványi Géza műveit „kamatoztattam”, helyesebben fejlesztettem tovább, vonatkoztattam az irodalomtörténetre elsőnek, de sok minden mást is. Tanulmányomban persze szerepet játszott az intuicio-milyen tudós az, akinek munkájában e tényező szerepet nem játszik? —, de a deákokat illető megállapításaim forrásai elsősorban a klerikus-vágáns énekek európai szövegkiadásai, a Nyírkállói-kódex általam felismert vágánsversei, a magyar folklór vágánsversei, krónikák, oklevéltárak, Kovachich formulaskönyv-gyűjteménye, mely

adataiban tipikus és Bornemisza Péter rendkívül gazdag utalásai.

Gerézdi Rabán úgy látja, hogy a *Középkori kultúra, középkori költészet* c. könyvemben pusztán az említett tanulmány adatait bontottam szét, dolgoztam fel, „népszerűbben, de belőle témákat illetően újat alig kapni, sőt nemegyszer kevesebbet.” Evvel nehezen tudok egyetérteni, ugyanis a szétbontás merőben történeti jellegű, és most már a történeti fejlődést fejezetről fejezetre pontosan kíséri. Már a könyv bevezetőjében is úgy jellemeztem a deákság irodalomtörténeti szerepét, hogy az természetesen hatott Gerézdi Rabán mostani könyvére is. Itt mondom ki a deákok szerepét elemezve: „A művelt költő, mester de clericia, goliard, deák megjelenése és elterjedése mindenütt éles határt húz a költészet fejlődésébe. Öntudatosítás jár vele, az írásbeliség föllendülése és hallatlan formai, tartalmi gazdagodás.” (14). Majd pedig: „A szóbelileg hagyományozott költészet és műveltség, valamint a klerikusok képviselte kultúra kezdetől fogva hat egymásra, de igazán a magyar klerikus műveltségű világi költőkben, a deákokban találkozik. Ekkor a magyar költészet szóbeli ugyan, de már kéziratok is keletkeznek, társadalmi teljesége pedig rendkívüli.” (19).

Ennek megfelelően könyvemben három ponton bő fejezetrészek vagy pedig teljes fejezetek tárgyalják a fejlődés állomásait. A XII. sz. második, a XIII. sz. első felének magyar udvari kultúráját tárgyalva vetem föl a virágének metaforáinak eredetét, s a vágánsokkal hozom kapcsolatba (6. a magyar lovagkirályok udvara. Klerikus műveltség és virágének). A trubadúr költészet ilyen sajátosságát pedig már ezt megelőzően. A könyvnek kétharmadát magába foglaló második részben (a XIII. sz. második felétől a XVII. sz.-ig) az egész fejlődést bevezető teljes fejezet a deákokról szól: „A deákosztály szerepe a költészetben.” címen. Kézai Simon mestertől kezdve tárgyalom a világi deákság kialakulásának fontos kérdéseit. És azt hiszem akkor sem volt szellemtörténet és ma sem helytelen az az álláspontom, hogy: „A társadalom szükségletei mozdították elő az írásbeliséget, de az visszahatott a társadalomra.” (128. l.). Itt fejtegetem a világi literátusok kezdődő nagy szerepét, munkájukat a hiteles helyeken, oklevélkiadó hatóságok mellett, közületek, alispánok, városok szolgálatában; ami végül is természetes, és már munkám előtt is ismert volt. Az azonban már valóban a mai kutatások felé mutat, amikor megállapítom: „Az esetenkénti alkalmazásnál mind gyakoribb az állandó szolgálat, amelyre az állam és a magánéleti viszonyok gazdagodása, szövevényessége egyre több lehetőséget adott. Az ilyen diákok állandó alkalmaztatást találtak a világi előkelőkknél. Szükség esetén

vállalkoztak orvoslásra, jósltak jó vagy rossz időt. Az ő tisztük volt, de alkalmuk is nyílt rá, hogy urukról dalt szerezzenek, s valóban kétségbe nem vonható jelenség, hogy legrégibb epikus énekeink deák munkák.” (128–29.) Meg kell jegyezneni, hogy ebben a fejezetben tárgyalom a garabonciás diák meséjének kialakulását, ahol a népi közhiedelem egyáltalán nem választja el élesen a káptalani iskola deákvarázslóját az egyetemet végzettől. A garabonciás diák hol *hét* iskolát végez (trivium, quadrium együtt), hol *tizenhárom* iskolát, s ebben bizony benne van jó néhány egyetemi év, ha nem valamennyi! A velünk délen szomszédos horvátok garabonciása egyenesen *Bolognából* jön. Ezért és egyéb okokból logikus is volt, hogy az egyetemet végző és a csupán káptalani iskolát járt deákokat ebben a kezdeti időszakban nem választottuk el. Könyvünk két zárófejezete teljesen, vagy nagyrészt a diákokról szól, mely után már csak a summázás következik, de ez a summázás is rendkívül tanulságos a most tárgyalandó újabb kutatásokat és eredményeket tekintve. A *Deákélet és költészet az átalakulás korában* a XIV. sz.-tól elér a XVII. századig, ami érthető, hiszen a legrégibb irodalmi műfajokat evolúciójukban igyekeztünk megragadni. Ugyanez vonatkozik *A hagyományos költői formák változása* c. utolsó fejezetre, mely a Horváth János nyomán induló ritmustörténeti összefoglalás kivételével teljes egészében a deákok irodalmi szerepét méltatja a XV–XVI. században. Mostani témánk tekintetében nem helytelen idéznünk a 222–24. lapokról: „Égy Mátyás nevezetű császári pap egyik délvidéki várnak volt az írnoke, s természetesen a várkapitány szolgálatában állott. Ilyen deákok foglalkozhattak egyszersmind históriás énekek szerzésével, a várat ért támadások, védelmek, portyázások, hősi tettek megéneklésével. Ilyen deáknak kellett lennie a Szendrői Névtelennek, aki *Szabács viadalát* költötte és a Pataki Névtelennek. Amíg a városi deákság az iparosok körében mozog, jelezve egyszersmind a kört is, ahonnan kikerült, a falun élők inkább szegény familiárisok, sokgyermekes, birtokos nemesek sokadik fiai... A deák-titkár a nemes urak familiárisaik, esetleg kitanult jobbágyaik közül válogatják, hogy ezáltal is növeljék megbízhatóságukat. De erre nem volt különösebb szükség. A familiáris szolgálatot teljesítő deák urától nyeri ruházatát, ételmét, pénzt vagy kis birtokot kap tőle, érdekében áll tehát sorsát, jövőjét biztosítani. Szerepe gyakran olyan lesz, mint a várírnoké, várjegyzőé. A hűséges és ügyes íródeák sokra vihette, mint Som József esete bizonyítja. Kínizsi Pál deákja volt, és úgy beletanult a kormányzásba, hogy ura halála után a király kinevezte ura helyébe temesi főispáná. Uruk hőstetteit, halálát deákjaik éneklék

meg. Ilyen legrégibb emlékeink egyike Gerely deák éneke uráról, Both Jánosról, és ugyancsak ilyennek tekinthető Szabadkai Mihály deák éneke Beriszló Péter hősi haláláról.”

Ezek után természetes, hogy a könyv *Summáját* is áthajta a deákság sokoldalú irodalmi szerepének méltatása, de talán elég egy rövid idézet: „A deákság foglalkozási köre kiterjedt a hivatalnoki és művelt szabad foglalkozások minden ágára. A XIII. sz. óta a szóbeli költészet fejlesztése is kezükbe került. A históriás ének, a középkori szerelmi líra magyar vívmánya, a virágének általuk terjedt el, csiszolódik ki, és hatja át a magyar társadalom egészét.”

2. Gerézdí Rabán felszabadulás utáni tevékenységünkől a már említett két tanulmányt, valamint a humanizmusról szóló összefoglaló könyvet hozza fel, s érthetetlen módon olyasmit tulajdonít nekünk, amit nem tudván bizonyítani, mintegy feltételezrőlünk.

Így ír: „Nem mondja ki (mármint e sorok írója) félreérthetetlenül, de részletmegjegyzései, utalásai arra engednek következtetni, mintha magyar nyelvű világi költészetünket is a virágéneket kivéve a huszita mozgalom szülte irodalom következményeként, termékeként akarná regisztrálni.” Így próbálja megokolni, hogy én szakítottam volna korábbi felfogásommal, melyet ily módon csupán ő építene tovább jelen alkalommal is. Valójában mindössze a publicisztikai jellegű, agitativ líra és szatíra részműfajában láttam és látok huszita hatást, így a *Pesti gyermekek utcai énekeiben* és Apáti Ferenc *Feddőénekében*. Esetleg bizonyos formai hatást a *Néhai való jó Mátyás királyról* szóló énekekben. Sőt az igazságot tekintve — s ez Gerézdí Rabán idézeteiből is kiderül — Apáti Ferenc *Feddőénekét* vágáns-huszita típusnak tartom és olyan nemes bírálótnak, aki a kelyhesekhez közel állt.

Ily módon korábbi felfogásommal semmi-nemű szakítást nem látok, és Gerézdí megjegyzései talán abból eredhetnek, hogy alig titkolható averzióval viseltetik a szomszédos, majd nálunk is hatalmasan fellépő huszita népmozgalom irodalmi tükröződéseivel szemben. Ez abból is látható, hogy Alszeghy Zsoltot, Timár Kálmánt és az egykori katolikus irodalomtörténeti iskolát követi, s az ellenkező irányú alapos bizonyítások ellenére még 1962-ben is úgy beszél az első magyar bibliafordításról, mint amely nem huszita, de huszitáknak „tulajdonított”. Hogy mennyire nem szakítottam korábbi felfogásommal, onnan is látható, hogy a Filológiai Közönyben sorra publikáltam a mások és a magam tollából olyan tanulmányokat, amelyek a magyar goliardokkal, deákokkal foglalkoztak. Így Balázs János két tanulmányát: *A goliardság emlékei a magyar szókincsben*

(FK, 1955. 97—111.); *Kába beszéd, tréfaszó. Újabb mulattatóink történetéhez* (uo., 1956. 267—75.); Fábian István: *Széphistóriáink és a deákok* (uo., 1959. 265—95, ill. 85—105.); Bónis György két tanulmányát: *Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon* (uo., 1958. 1—27. és 173—194.). Ugyanő publikálta az *Ars Notarialisra* vonatkozó tanulmányokat is (FK, 1961; 1963.). A deákságra vonatkozó vizsgálatok lényegét érintik Mészáros István cikkei ugyancsak folyóiratunkban: *Középkori kolduló diákjaink* (1961. 107—117.) és az a másik tanulmánya, melyet válaszul adott Pais Dezsőnek ugyancsak a Filológiai Közlönyben megjelent hasonló tárgyú cikere (*Középkori diákjaink és a krónikákbeli „hét magyar”-diák-lázár mozzanatok*, FK, 1958. 671—676.), és amelynek címe: *Krónikáink diákjai* (FK, 1963. 161—170.). E sorok írója ugyancsak két tanulmányban foglalkozott a deákság szerepének újabb elemeivel: *A trufa* (uo., 1955. 111—138.; különösen 125—26., 130—31., 137.) és *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdetéhez* (uo., 1957. 319—337.), ahol különösen a színház, a dráma fejlesztésében vitt szerepüket elemzem. Úgy gondolom, ennyi is elégséges annak dokumentálására, hogy erről való felfogásom nem módosult, hanem gazdagodott.

3. E szükségesség kitérés után áttérnénk Gerézdi Rabán kutatásainak méltatására. Mindenképpen helyesnek látszik, ha könyvének módszertanát, szerkezeti felépítését bocsátjuk előre, majd részletekbe menve fejtjük ki, mi az, amit újnak, helyesnek tartunk, mi az, amit kétesnek, s mi az, amit nem tudunk elfogadni, végül pedig az egész koncepcióra és a műre vonatkozó felfogásunk összegezzük.

A könyv módszerében visszakanyarodik a merőben filológiai eljáráshoz, amit avval kell magyarázni, hogy a szerző a Jagello-kori líra szövegszerű jellegére akarta helyezni a súlyt. Természetesen ez így sem volt megvalósítható, és a szövegek magyarázatához igénybe kellett vennie a párhuzamos helyek tömegét, ami a nyelvészetre irányított figyelmet, nemkülönben aprólékos történeti kutatásokat kellett végeznie a szerzőket és a versekben foglalt realitákat illetően. Ugyancsak nagy figyelemmel kellett kísérnie a hagyományozást, a kéziratokat, illetve másolatokat, melyek fenntartották az egyes költsé darabokat.

Ebből következett (amit a szerző maga is leszögez), hogy aprólékos, körülményes részletvizsgálatai miatt „mutatóssabb és művészibb tárgyalásmód” helyett arra kényszerült, miszerint az irodalom jellegéhez nem nagyon illő szürke előadásmódot válasszon. Nem szabad elfelejteni, hogy ez csupán az irodalom tárgyházhoz mérten szürke, s még akkor sem mindig. Pl. a Gerézdi Rabán könyvében tárgyalt epiko-lírikus deák és egyéb

versek többségükben nem kívánnak meg valamiféle erősebben esztétikai igényű, emelkedett stílust. Az irodalomtörténet nyelve ma már finom és hajlékony, kifejező, még ha nem is gazdag izeiben és jellegtelen is. Éppen ezért helytelen Gerézdi Rabánnak az az eljárása, hogy stílusa elevenítésére kifejező szaknyelvet beoltotta a budapesti élőnyelv csaknem jassznyelvészű ágával és újságközhelyekkel. Meghökkenve olvasunk könyvében olyan kifejezéseket, melyek a városi élet törtetőinek szájába illenek, nem pedig egy komoly tudományos műbe, mint pl. „Beriszló Péternek Beriszló Bertalan nyúlt a hóna alá” (71. l.); hogy egyhelyütt a köznemesek „kifutottak az időből” (101), hogy Apáti Ferencnek a vidéki papság „nagyon a begyében volt” (232); míg a főurakról szólólván képletes kifejezésekre „fanyolódik”, mert a nyers szókimondással „könnyen megüthetné a bokáját” (259). És ezek nem elszigetelt kifejezések, hanem sajnálatos módon gyakoriak. Szellemi, tudományos és esztétikai műveletek kifejezésére, bármi szemléletesek, nem alkalmasak a közlekedésügyi, közbiztonsági kifejezések, mint hogy a filológiai kérdések „egymás sarkára hgyva tolonganak” (12); a kérdések „ágaskodnak” (62), az országgyűléseken a főúri és az ún. köznemesi párt egyformán „a kismenéséget akarta megdolgozni” (113); hogy a németek és az olaszok nem törődtek a törökkel, mert „nem az ő bőrükre ment a játék” (115); hogy szerzőnk, mikor örül, mert rátapintott egy jelenségre, boldogan kijelenti, „nyakon is csipjük” (174); hogy egy-egy irodalmi jelenség az előzményekről „árulkodik” (118). Az egykori klerikus konyhalatin után szabályos „konyha-magyar” kifejezések vetődnek föl. Így került a padló- és edénysikálásból kölcsönvett új fogalom a könnybe, miszerint a magyarra fordító írók „az absztrakciókat elsikálva szokták előadni.”

Ezt a stílust kiegészítik a mai újságok levelező és riportnyelvének kifejezései: Verancsics Antal mindent megtett, hogy Eger várát „ütőképessé” tegye (69); Beriszló Péter sérelmének orvoslása „már folyamatban van”, amikor a róla szóló éneket írják. Mintha csak egy közületi választ olvasnánk a kitűnő Esti Hírlapban! Mint valami méltatlankodó újságglosszában, úgy jelennek meg a XVI. századi, udvari típusú virágének hősnői: „partiképes szüzek, férjük mellett unatkozó kikapós szépasszonyok, a nemesi és főúri udvarokban pompázó kitenyészett kerti virágok” (282). Jelentős képzavar, önkéntelen humor csúszott be pl. fejtegetéseinek ama pontjába, ahol megállapítja, hogy a magyar deákok versezteiben „a névtelenség homályából — bármily szemérmesen — előtolakszik a szerző.” (126). A szerzői vágy, ha szemérmesen érvényesül,

semmi körülmények között nem „tolakodás”. Ha így fejezzük ki, akárha ironikus szándékkal is, nem a kifejezendőt találjuk telibe, de a kifejezést rontjuk el. A felsorolást nem kívánjuk folytatni, célunk nem a kipellengérezés, hanem az: bemutassuk, nem helyénvaló az ilyen stílárius újítás. Ezt természetesen legkisebb, más, nem jelentős, de bosszantó mozzanat: pl. egy olyan alapos és aggályos filológus nem vághatja el a már jól ismert „gordiumi csomó” helyett a „gordiuszi csomót” (70), s nem mondhatja egy neoplatonista jelenség láttán Statiusról, a kora-császárkori római költőről, aki i. sz. 45 körül született, hogy „az új-latin Statiusnál is” megtalálható, hiszen ily módon Statius vagy 1300 évet fiatalodott (186).

4. Gerézdi műve négy fejezetből áll: az első a deák típusú ének, a deákság világi ágának lírai költészetét vizsgálja, arról a típusról beszél, melyet ugyanezen énekekről szólva már mi is a familiáris deákok költészetének tekintettünk (Gergely deák éneke, Szabadkai Mihály deák éneke), és ő is ekként vizsgál. A második fejezet az egyházas típusú világi énekekről szólván ugyancsak a deákság körében maradt, de Gerézdi Rabán distinkcióinak megfelelően előtérbe kerül a szerzők esetleges pap volta. (Ez szerintünk a László-éneknél valóban csaknem bizonyos, a Mátyás királyt magasztaló énekkel azonban már bizonytalan.) A harmadik fejezet, a „vágáns típusú” énekekről ugyancsak a deákköltészet körében marad. Apáti Ferenc kantilénáját a mi „vágáns-husztai” megjelölésünket kettévágva csupán „vágáns” típusúnak jelöli meg, majd a virágénekekről ír, s annak deákfogantatását nem tagadja, ha nem is emeli ki. Az utolsó rövid fejezet tulajdonképpen kritikai jellegű, a *Pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból* c. verset tárgyalja. Ezt igyekszik kiiktatni keletkezési korából, 1458-ból s a XVI. századba plántálni, mivel zavarja könyve koncepcióját.

Az első fejezetet egy általánosabb bevezető alapozza meg: „Középkori hazai, világi értelmiségünk. A deákok.” Gerézdi itt is, mint könyve folyamán végig, igyekszik elkülöníteni, csoportosítani, osztályozni, disztíngálni, ámbár ezek az elkülönítések első sorban terminológiai jellegűek. E tekintetben a fejezetet hasznosnak kell tartanunk, jó történeti adatokkal támasztja alá s bővíti azokat a művelődéstörténeti adatokat, amelyeket mi magunk is föl sorakoztattunk a XIII–XIV. századi fejlődésre. Jó a klerikus fogalomról szóló fejtegetése, habár az a megállapítása, hogy Kézai Simon esetében, midőn az önmagát Kun László „fidelis clericus”-ának nevezi, elnevezése nem az udvari pap fogalmát jelölné, hanem egyszerűen a királyi jegyzőt, inkább csak föltevésnek látszik, mint ténynek. Valószínűbb, hogy

a jegyzőt is jelenti, de emellett azt, hogy lelkiatya, tanácsosa, orvosa és asztrológusa, meg természetesen történetírója. Mindez beletartozik a clericus-fogalomba.

5. Egy dologra azonban figyelmeztetni szeretnék. Helyes az elvilágiasodás folyamatának vázolása, a literátusok, világi deákok szerepének kibontása, azonban az élet sokszor átlépte a határokat. A fel nem szentelt papok, klerikusok — ahogy a Jókai kódex mondja (86) — „papi deákok” éppúgy végeztek szükség esetén ideiglenes, sőt állandó jegyzői funkciókat, mint a tőlük elváló világi „íródeákok”, hogy ugyancsak korabeli kódex nomenklatúráját idézzük (*Debreceni-kódex*, 187). Ezen a ponton Gerézdi fejtegetéseit megítélésünk szerint jól támogatták volna a *Nyelvtörténeti Szótár* adatai a kódexek köréből. Az illyenszerű kifejezések, mint „papdeák”, „íródeák”, „tanulódeák”, s mindez a XIV–XVI. század nyelvhasználatát tükröző kódexekben, arra mutatnak, hogy egyetlen alapfogalom variánsainak tekintik ezeket a jelzős kifejezéseket, amely alapfogalom, a „deák”, a korabeli szemléletben kezdetben magában foglalta az iskolást, a pappá váló iskolást, az iskolai műveltségű világi értelmiségit. Maga Gerézdi Rabán is utal rá, hogy egy-egy klerikusnak juttatott papi javadalom hogyan fordította a papdeák életútját az egyház felé, míg a másik a világban maradt, megnősült, literátus lett. Azonban akárhányan nem nőültek meg, és egzisztenciájuk élesen meg nem határozható maradt. Azok a diáksorsok, melyeket Bornemisza Péter deák olyan ékesszólóan mesél el hallgatói okulására immár a reformáció idején, bizony széles skálát ölelnek fel a prédikátorságtól a vitézi életig és, ismét a szószékig, avagy az akasztófaig, ahová latorlás miatt jutottak. Gerézdi könyvét olvasva az az általános benyomásunk, hogy ő a *hivatás* elnevezéseket nemcsak hogy elébe helyezi a *jelleg* kifejezésének, de a címek és rangok, pontosabban a kvalifikációk merev elkülönítésével nem egyszer ellene mond a jellegnek. A magyar kifejezések, melyek a kódexekben, régi nyomtatványokban fordulnak elő, éppen hogy a lényegi oldalról közelítik meg a deák fogalmat: írással-olvasással, latin nyelven előadott tudományokkal, filozófiával foglalkozó fiatal emberek a deákok, akár mint iskolások, akár mint fiatal papdeákok, egyetemi hallgatók, íródeákok vagy pedig — mint Gerézdi Rabán mondja — „deklasszált” énekesek, illetve lantosdeákok, a vágáns deákokról nem is szólván, akiket ez utóbbi kategóriához lehet hozzávenni.

Még nagyobb óvatosságra int az a kategorikus kifejezése, hogy „a deák nem egyetemet végzett, csak hazai iskolát” (33). Egyrészt a garabonciás déáknak XIII–XIV. századi eredetű alakja is arra mutat, hogy éppúgy tulajdonítottak neki hazai iskolákat,

mint egyetemet, vagy éppen Bolognát, melynek tanulása miatt a XIV. század első felében pereket folytattak le egykori deákok ellen varázslás okán (vö. *Deákmuveltség*, 335).

Igaz a van Gerézdiinek a közéleti gyakorlatot tekintve olyan esetekben, amikor valaki egyetemi grádust nyert. S talán még az sincs kizárva, hogy az egyetemre járók a literátus kifejezést már nem tartották elég rangosnak. De ugyan minek nevezték volna akkor őket, ha nem „deák”-nak? Ezenfelül a „baccalaureus”, aki rendszerint városi iskolák vezetését kapta meg és „Mester”-nek titulálták, maga is a deáki ranglétra egyik közbülső fokát jelenti. S hányszor vállaltak ilyen hivatalt szegény egyetemi hallgatók a XV. századtól kezdve! Amennyiben a „deák” nevezetet nem mereven elképzelte társadalmi címnak, hanem minőségi jelző kategóriának tekintjük, akkor a középfokú és egyetemi iskolák hallgatóinak ilyen módon való szétválasztása nem reális. A középkori iskolai szervezete annyira összefüggő, az egyetem annyira csak inkább mennyiségileg haladta meg a quadrivium tudásanyagát, nem pedig tudománya módszertanát vagy minőségét illetően, hogy a „deáki tudomány” mindkettőre jellemző. Ismeretes, hogy a középkori egyetem hallgatói között éppen úgy voltak 14, 15, 16 éves gyermekek, serdülő ifjak, mint 30–40 éves érett vagy éppen meglelt korú emberek. Amikor a Margit-legenda elmondja, miszerint „Zent Tamás hogi fel serdült volna, deaki tudomanra adá magát” (*Debreceni-kódex*, 79), a katolikus egyház e kiemelkedő tudósának „deaki tudoman”-a aligha szorítható — különösen felserdült életszakaszában — a trivium és quadriviumra. A „deák” fogalomnak ilyen egyáltalán nem merev, formai, de tartalmi értelmezésére mutat az *Érdy-kódex*nek az a helye, mely a filozófiában oly járatos Alexandriai Katalin „deákságát”-ról és bölcsességéről beszél: „Zent Catherina azzonnak nagy deaksaga es bölchessege” (*Érdy-kódex*, 663).

Gerézdi Rabán könyvének ez az alfejezete különben erős hiányérzetet hagy maga után. Egy olyan műben, mely a maga teljes egészében — még a polemikus zárófejezetben is — a deákság különféle formáiról szól, a deákság társadalmi szerepét értékelő fejezetnek nem lett volna szabad az első fejezet egy részévé válnia. Azonban Gerézdi tudatosan járt el, amikor a familiáris viszonyban levő deákságra szűkítette le e sokrétű társadalmi réteg jellegét és szerepét, ha már a magyar irodalom legkorábbi emlékeinek egy egész csoportját és az egész lírai korszak karakterét beleszorította egyetlen feudális viszonylatba: a familiáris és kenyéradója közötti viszonyba. A következő fejezet előtt még mond valamit az egyháziak műveltségéről, de a vágánsokról, a vágáns típusú éneket tárgyaló fejezet előtt már semmit. Pedig

alig kétséges, hogy amikor vágánsdalok (latinok) és magyar nyelvű virágének-töredékek (*Soproni Virágének*, *Körmöcbányai Táncszó*) városi jegyzők és deákok környezetében tűnnek fel, a vágánsköltészet már régen nem a szigorúan vett klerikus réteg költészete, de megtelepedett városi „deákok”-é is, jegyzőké, írnokoké. Mi több, a vándorló deákréteg most már nem csupán szökött szerzetesekből, javadalom nélkül maradt papokból, vándorló papdeákokból áll össze, hanem sok világi iskolás is akad közöttük, aki a csoportos rekordálásból hozta a gyakorlatot. Tehát megjelenik a világi vándordeák, vándorénekes és vándor jegyző. Ennek a deákrétegnek az érdeklődése a klerikus-deák műveltségen belül önálló, másként árnyalt és sokszor haladó. Ily módon világi értelmiségünknek Gerézdi Rabán adta ábrázolása jelentősen eltér a társadalmi tényektől. Hiszen a népies vagy népi motívumok első-sorban e polgári vagy jobbágyi származású papdeákok, illetve vándordeákok, városi jegyzők, írődeákok töredékeiben ismerhetők fel. Ezért van az, hogy a szerző, látván Apáti Ferenc kantilénájának kép gazdagságát, népi nyelvezetét, odáig jut, hogy megállapítja, miszerint „A korabeli közbeszéd fordulatait, közvetlenségét, frissességét, népiesnek tűnő zamatát ösztönösen át tudta menteni a vers kényszerű kötöttségei közé.” Hát persze! a nép és a nemesség alsó rétege között nemigen volt nyelvi különbség, népi nyelvet használtak a kis- és köznemesek, mi több, a középnemesek is. Itt azonban nagyon összefügg a tartalommal „a népiesnek tűnő zamat”, mert nemcsak „tűnik”, de az is. A továbbiakban visszatérünk még erre a kérdésre, mert hiszen fejezetről fejezetre bontakozik ki a szerzőnek az a koncepciója, amely a népet mint az irodalom gerjesztőjét, a társadalom kultúrájának alapvető forrását igyekszik kiiktatni, és csak azon osztályok tevékenységét ismeri el, melyek hatalmi helyzetüknél fogva az irodalmat fejlesztő műveltséget nagyobb számban és könnyebben el tudták sajátítani.

6. Említettük, hogy Gerézdi Rabán művének első fejezete a familiáris deákok epiko-lírikus költészetéről szól, és a maga egészében talán a legsikerültebb fejezete a könyvnek. Azt mondhatnánk, hogy a Régi Magyar Költők Tára új és jó kiadásával van dolgunk, amely még Szilárdy Áron munkájával szemben is sok újdonságot hoz. Ezt a szerző következetes módszerével és türelmes kutatással érte el. A szövegkonstrukció, szövegértelmezés alapról indul el, így tud e töredékeinkről az eddigi szerzőknél többet mondani. Gergely deák veszedelménekének helyes magyarázatát adja, és az eddigi sok téves cím után, mely tartalmi tisztázatlanságok tükrre volt (a közhasználatú kifejezést

követve mi magunk is úgy szoltunk róla mint „Gergely deák éneke uráról, Both Jánosról”), szilárdnak látszó megoldást ad, amikor a siralomének hőseül az idősebb Jaksics Demetert ismeri fel. Ennek megfelelően helyes új címadása: *Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről*.

Azért bizonytalanságok még így is maradtak szép számmal. A jelek szerint ő sem tudja eldönteni, mikor keletkezett a költemény. Az 53. lapon szerinte Mátyás személyének kedvezőtlen színben való feltüntetése „Mátyás halála utáni időre, a XV. sz. kilencvenes éveinek elejére utal.” Hat oldallal később elemezvén a költeményt, így fejezi be tartalmi felsorolását: „*Most aztán a király is bánkódhatik követe elvesztén!*” Ha azt akarta volna kiemelni a szerző, hogy a vers Mátyás halála után keletkezett, akkor azon az alapon, hogy a vers eme sorában praesens historicum van, bizonyára így fogalmazott volna: „Bánkódhatott aztán a király is követe elvesztén!” Vagy mégiscsak egyszerű jelen idő lenne?

Ennél lényegesebb a vers etikai-esztétikai megítélésének nem kielégítő volta. Abbeli törekvésében, hogy egy feudális viszonylat és társadalmi helyzet kifejezésének ábrázolja a költeményt, kárt tesz az objektív valóságban. Világos, hogy minden társadalom fejlődése az ösközösségtől a kommunizmusig osztálytársadalmak keretei között megy végbe, osztályharc függvénye, közvetve, vagy közvetlenül gazdasági viszonyokat tükröz. Kööttések között ír Horatius Maecenashoz intézett ódáiban, és ha Maecenas halálát öröktette volna meg olyan helyzetben, mint Gergely deák, vagyis még mielőtt biztosította volna jólétét, nyugalmát, akkor esetleg az ő verseit Maecenashoz vagy különösképpen ezt az ódáját ma ezen az alapon lehetne elemezni. A humanista és pártfogója, a modern polgári költőt finanszírozó kiadók, magánmecénások kapcsolata ugyanígy kifejezhető gazdasági viszonylat és érdekkapcsolat szerint. Akadhat, aki Ady Léda-verseit hozza így összefüggésbe Ady párizsi boldogulásának egzisztenciális mozzanataival. S ez mind tényeken alapulna! De esztétikai értékelésnek nem válhatik közvetlenül az alapjává. Ennek alapja ugyanis az érzelmi világ, mely az egzisztenciális érdekből kisarjadt. Gergely deák boldogsága, esetleg családalapítása, emberformájú élete függött urától. Így hát a vers érzelmi tónusa a döntő. Minden líraiság többé-kevésbé „önérdekből” fakad: abból fakadt Balassi Bálint, „Júlia-ciklusá”-ban is. De ez az önérdék Balassi Bálint hatalmas, szenvedélyes érzelmi világával szövődött össze, abban érző, kiváló egyéniség nyilvánult meg. Igaza van Gerézdi Rabánnak: „A deklasszátság Neszsusz-inge égeti a szerzőt.” Valóban, szeren-

cstlensége, mely ura szerencsétlenségéből következett, forrása lírájának. Lírájának értéke tehát éppen gondjai, bánata, érzelmi közvetlen kinyilvánításában rejlik, érzelmi őszinteségében és abban, hogy országos gondhoz fűződik. Hiszen lehetett volna szegény humanista is, aki már-már megállapodott volna egy helyben, s most mecénása halála után foghatja a vándorbotot, és mehet más gazdát keresni. S akkor ez a költemény ettől, hogy az illető nem deák, hanem humanista, egyszerűben haladóvá válik? A másik pedig feudális?

Nem, ez annál kevésbé bizonyos, mert nem tudjuk, hogy Gergely familiárisi mivolta milyen jellegű. Gerézdinek semmit sem sikerül megtudnia Gergely személyéről. Amikor idestova negyed százada ezt az éneket e familiárisi viszony alapján kategorizáltuk, még korántsem ismertük azt a történettudományi kutatást, mely a marxizmus alapján elemzi a valóság tényeit. Azóta tudjuk, és Gerézdi is tudja, hogy Mátyás korában az átalakulás egyik legjellemzőbb tényezője az volt, hogy a családi kapcsolatokat s a feudális familiaritást felváltja a végzettségen és képzettségen alapuló, képességekre épülő bürokrácia a királyi kancelláriában. Nyilvánvaló, hogy a deákok alkalmazásában is érvényesült ez az új képlet, ott is ebben az irányban mozgott a fejlődés. A familiáris deák nem okvetlenül, területileg a nemes úr egyik familiárisa, mint kisbirtokú nemes ember fia vagy egykori jobbágya. A deákok familiárisi szerepe, a főúr kíséretéhez való tartozása alapulhat egyszerűen a deák alkalmasságán, ügyességén, képzettségén. S ebben a pillanatban már csak az elnevezés hagyományosan feudális, a tartalom merőben új: a régi tömlőbe új bort töltöttek. Gergely deák éneke tehát egy olyan íródeák, értelmiségi, magán-szolgálatban álló tisztviselő panasza, aki elvesztette őt becsülő kenyéradó gazdáját, akitől boldogulását várta, elvesztette pedig az álnok török miatt, s ezáltal megnehezült a sorsa. Ha viszont így fogjuk fel, akkor a familiáris viszony adott történeti-társadalmi keret, tudatforma, de önmagában nem pótolja az emberi tartalmat, és nem is helyettesítheti. Gerézdi Rabán a költeményt feudálisnak akarván jellemezni, a feudális provincializmust próbálja meglátni a versben. Ezért Tinódival veti egybe, midőn az ugyancsak urat siratja, Török Bálintot, akit az álnok török fogságba ejtett, s aki ha kiszabadulna, híven szolgálhatná „ez szegén országot”. Ezzel szemben Gergely deák „csak a királyig lát fel, aki az ő dominusának is ura, s ennek a nagyúrnak a szolgálatában pusztult el az ő patronusa.” (59). Ebben van valami igazság, de túlságosan egysíkú megállapítás, csupán részgazság. Ugyanis Mátyás király az országot jelentette, ő volt a központsított hata-

lom maga! Egészen más volt a helyzete, mint két emberöltővel később az idegen német királynak, vagy az árnyékkirálynak, Jánosnak vagy János Zsigmondnak, a csecsemőutódnak, vagy a szerencsésen ifjú özvegynek, Izabellának. Egyik sem jelentette az országot magát valójában. Az ország közben „szegin ország” lett, részekre szakadt, és egy-egy főúr, különösképpen Török Bálint, sokat tehetett volna érte. Tehát a történeti valóság és az államkonceptió is gyökeresen megváltozott. S még valamit! Gerézi Rabán nem emeli ki, hogy Jaksics Demeter és Both János is az ország követe volt, amikor Mátyás őket küldte az egész népet érintő, országos ügyben jártak el. Azt mondhattánk tehát, hogy Gergely deák elvesztette gazdáját, mert Mátyás király hitt egy másik emberének, aki a török hamis üzenetét hozta, s most ő is sirathatja országnagyát. A középkor végi magyar reneszánsz kori állami bürokrácia s nem a társadalmi hierarchia keretében van szó erről az egyéni tragédiáról, méghozzá országos ügyek miatt. A provincializmus szerzőnk által oly egyértelműen megállapított jegyei ezáltal eltűnnek.

7. A fejezet másik, eredményeket hozó elemzése a *Cantio Petri Berizlóhoz* fűződik. Helyes megállapítása, hogy nem Berizló Péter halálához, hanem egy szerencsétlen katonai vállalkozáshoz fűződik 1513 második fele és 1515 áprilisa között. Valószínűleg az 1514. év végén, 1515 februárjában végbement török portyázások és a nemességtől magára hagyott horvát bán, Berizló Péter ily módon keletkezett veszedelméről van szó. A költeményt Berizló Péter érdekében való propagandaéneknek tekinti, és úgy gondolja, hogy a fegyvert forgató, katonáskodó közép- és kismenességhez szól, akikre Berizlónak szüksége volt a déli határok védelmére. Ez a propagandaének — mutat rá a szerző — érdekes módon egy fogoly török vezérrel, „szancsák vajdával” mondatja el Berizló kiválóságát. Rámutat, hogy ez Bali, szendrői szandzsákbég kell hogy legyen, akit Berizló Péter 1513. augusztus 23-án a dubicai győzelem alkalmával személyesen fogott el. Ő is, mint mi a *Középkori kultúrában*, familiárisi típusú költemények közé sorolja. Azt lehet mondani, hogy a versnek úgyszólván minden körülményét fölírta.

Azonban az interpretáció tekintetében ismét van néhány pont, amelyet nem lehet elfogadni. Inkább kiegészítésnek — számít, hogy — Horváth János felfogását elfogadva — leszögezzük: ez a propagandaének műfajilag ugyancsak a veszedelemének formáját ölti, és evvel is kezdi Szabadkai Mihály: „Mind ti népek bánkódjatok pispek veszedelmén...” A propaganda tartalom egy hagyományos forma, a veszedelemének műfaját öltötte fel. Ebből következik egy másik megjegyzés,

amely a megelőzővel összefügg, de már korrekció jellegű. Teljesen egyetértünk a szerzővel addig, hogy a versben nem egy önös érdekeit hajhászó főúr magánügyéről van szó, „hanem a közösség minden tagját, javát, hasznát, megmaradását közvetlenül érintő közügyről, a megsemmisítéssel fenyegető ellenség, a török elleni harcról. Berizló Péter „veszedelme” egyben a közösség veszedelme is.” Nem értjük, hogy ezek után né, hány sorral hogyan lehetett azt megállapítani: „Az énekek fogadásakor a költő eredeti intenciói szerint nincs országos távlata. Provinciális érdekű, nem dereng föl benne egy nagyobb, egyetemesebb közösség, haza, Magyarország szolgálata és érdeke.” (77). A szerző természetesen azért állapítja ezt meg, mert a költő nem az egész magyar nép nevében beszél, nem az egész Magyarország-hoz szól, hanem a déli végek főkapitánya, a horvát bán sorsán aggódva a délvidéki „népek”-hez. Azonban a horvát bán szerepe Magyarország ezen évszázadaiban Berizló Pétertől idősb és ifjabb Zrínyi Miklósig országos ügy volt. Az árvai vagy zólyomi főispán, ha határvillongások ügyében bátran nyúlt fegyverhez, és ezt egy familiárisa megénekelte, kevésbé tárgyalt országos ügyet, mintha valaki arról ír, aki a nemzet létét fenyegető török ellen a déli végeket védelmezte. Ez önmagában is országos ügy volt. Azonfelül nem hiányzik Magyarország emlegetése sem, sőt Törökországa sem. Az elfogott szandzsákbég a magyar szentháromság isten hatalmát érzi, aki nagyobb Allahnál: „... mert lakozik nagysok isten az Magyarországhban kik segéllék az papbánt az ú bánágában.” Evvel állítja szembé Szabadkai Mihály a mostani szomorú helyzetet, amikor a keresztény foglyoknak „siralmas mast Terekországban az ú énekek.”

Ha arról lehet beszélni, hogy ez a vers „provinciális”, akkor Horvátországra lehetne szorítani, de ez sem felel meg a tényeknek. Igaz, hogy a horvátokat dúlta Bali bég, de az egész ország, magyarok és horvátok együtt védik a déli határt, a horvát bán katonái magyarul énekelnek a győzelem után, „magyaról szólnak.” Egy familiárisi típusú költemény országos távlatú, amennyiben országos horderejű esemény alkalmából írják: megölik a király, az ország követét a törökök, veszedelemben forog az ország határait védő horvát bán, ahonnan a törökök fenyegetik a magyar nép létét. Nem lehet mondani, hogy egy ilyen költemény önmagában „provinciális” csak azért, mert a költő patrónusának sorsa a költemény írását kiváltó lírai ok, az ő „veszedelme” adja kezébe a tollat. Hiszen ha nem személyes ihletű a törökellenes ének, könnyen jelentkezik az üres frázis, a stílusvirág.

Nem lehet egyetérteni a szerző azon erőfeszítésével sem — amire semmi támasz-

téka a szövegben nincsen —, hogy a „mind ti népek”, ami egyszerűen „embereket” jelent, ne jelentette volna a jobbágyokat és a polgárokat is, hanem csak a nemeseket. Az a valószínű, hogy elsősorban minden katonáskodóhoz fordult. De hiszen a nemesek által birtokuk után kiállított csapatok zöme, a köznemesek a jobbágyportákról jöttek! Hát hogyne szólna a jobbágyokhoz is! Dózsa György hada eredetileg a törökök ellen indult, és állítólag volt egy olyan terve is, hogy a töröktől visszafoglalt területeken rendezi be új országát. (Vö. *A magyarországi humanizmus kora*, 381). *Beriszló Péter éneke* egyetlen közös minőségben szól: a nemesekhez, akik a segítség anyagi erejét szolgáltatnák, akik a csapatokat vezették, és a jobbágyokhoz, mint közkatonákhoz.

8. A fejezet utolsó tagja *Geszti László énekének* méltatása. Ebben a fejezetrészen is érvényre jut Gerézi tudós erénye, a módszeres előhaladás, a kézirat hagyomány, a szöveg hagyományozás, a szöveg megállapítása kérdéseiről a szerzőre vonatkozó családkutatáson, a pillanatnyi történeti helyzet elemzésén át egészen az interpretációig és esztétikai méltatásig. Horváth János megállapítását, hogy *Geszti László éneke* pártpolitikai szöveg, pontosabbá teszi azáltal, hogy egy részt itt is megállapítja, vagy legalább is feltételezi a familiáris kapcsolatot, hangsúlyozza Geszti László deák voltát, rámutat igen helyesen a mindenfajta propagandaénekben rejlő lírai magra. Fájdalom, nincs elég bizonyíték arra, hogy tulajdonképpen ki is volt Geszti László, csak évvel magyarázható, hogy a 114. oldalon „középértelmiséginek”, „közép-nemesi származású vagy tehetsége révén ide emelkedett, jelentős vezető familiárisnak” mondja, és szembeállítja a kisnemes Szabadkai Mihállyal, viszont egy oldallal előbb (113) egy „köz-nemes” világi értelmiségi pályafutását szemléli Geszti László életében, és énekéről is úgy nyilatkozik három oldallal később (116—117), hogy így szólhatott a tárgyról „egy korabeli deák-műveltségű magyar köznemes”. Ha viszont a „köz-nemes” és a „közép-nemes” teljesen azonosítja, s ugyanakkor élesen elválasztja a „köz-nemes” a „kisnemes”ől, ezt éppen úgy pontosan ki kellett volna fejtenie, mint ahogy igyekezett pontos nomenklatúrát megállapítani a deákokról szólván.

Szóvá kell tennünk, hogy amikor helyesen megállapítja a humanizmus frazeológiájának benyomulását *Geszti László énekébe*, ugyanakkor a humanista törökellenes irodalmat a maga teljes egészében stílusgyakorlatnak tartja. Mindössze Nagyszombati Márton esetében hajlandó — a magyar valóságot tekintetbe véve — némi engedményt tenni. Ez épp olyan elfogultság, mint azt állítani, hogy itáliát „a török közvetlenül nem veszé-

lyeztette, nem az ő bőrükre ment a játék”. A Horvátország és Isztria felőli becsapások Friuliba, s ezt megelőzően Otranto elfoglalása a török által ugyanis páni félelmet keltett Itáliában. Ezenfelül az akkori Európa leg-haladottabb országa kereskedelmi módon gondolkodott, legalább is azok a polgárok, akikhez a humanisták olyan közel állottak. Nos, a török terjeszkedése megbénította a firenzei textilipar kivitelét kelet felé, a velenűeket és genovaiakat sok helyről kiszorította és súlyos engedményekre kényszerítette. Végül is ez a két köztársaság döntő szerepet vitt az 1571-i lepantói csatában, mely élet-halálharc volt. Sőt, több mint egy évszázaddal korábban Enea Silvio Piccolomini, a humanista pápa aligha gyűjtött volna hajóhadat, és kívánt volna a vállalatnak személyesen élére állni, Velence aligha támogatta volna évtizedeken át hatalmas összegekkel a magyar királyok törökellenes vállalatát, ha nem ment volna „bőrre a játék”.

9. Az elmondottakból következik, hogy a fejezet összefoglalásából is azokat a megállapításait tudjuk elfogadni, amelyek nem egyoldalúak, és nem nélkülözik a történeti materializmus tudományára jellemző dialektikus szemléletet. A familiáris fogadású deákének, szerinte, feudális alkalmi költészet, melybe itt-ott beszüremkedik némi humanista műveltség. Tévedés lenne Geszti László kései énekét e tekintetben időhatárnak felfogni, hiszen a *Szabács viadalában*, mely Hunyadi Mátyás életében keletkezett, a humanista műveltség beszüremkedése sokkal szélesebb, és kifejezéseiben olyan sajátosan a korhoz tapadó, hogy már ez önmagában is kizárja a „hamisítást” minden lehetőségét. Nem lehet egyetérteni avval, hogy a familiáris kapcsolat révén egyszerűen csak feudálisnak nevezzük ezt a költészetet. Hozzá kellene tennie, hogy a feudális szemléleten belül az érzelmi megnyilatkozás emberileg értékes-e s a költemény kicsengése haladó-e. Az ország érdekéért török földön járó Jaksics Demeter veszése, a magyar és horvát népért harcoló Beriszló Péter veszedelme kétségkívül ilyen, és a róluk írt vers is haladó jellegű. Még *Geszti László énekében* sem lehet egyértelműen felismerni a főúri pártot. Hogy Magyarország „a kereszténység vértje”, hogy Mátyás király idején az ország békességben volt, mert állítólag egységben volt, hogy Mária-hoz fohászkodik: védje meg az országot a belháborúktól, hogy nem szabad hitelt adni a töröknek, mind e dolgok, úgy véljük, nem vonhatók a reakció fogalma alá. Egyetlen versszak, amely specifikusan főpapi érdeket szolgál szemben a világi nemesség egyház-korlátozó törekvéseivel, hogy ti. ne háborogjanak „úrsten ellen”, tartásuk meg a „régí decretumot”, és adják meg a dézsmát. Ezt illetően a világi köznemeseeknek volt igazuk,

akik a török elleni védelemre kívánták fordítani a dézsmát. Helyes lett volna, ha hangsúlyozza, hogy e költemények, bár a feudális társadalom akkori osztályainak szemléletét tükrözik, országos, össznépi dolgokban esetenként felülemelkednek azon. Ilyenkor magatartásuk többé vagy kevésbé egyetemes. Ez főleg a törökkérdés sokszereű tárgyalásában, az ország békéjére és egyetértésére való törekvésükben nyilvánul meg.

Abban teljesen egy véleményen vagyunk a szerzővel, hogy e líra hibrid műfaj, az epikumnak és lírának sajátos vegyülete. A tekintetben azonban, hogy jellege „alkalmi”, már csak bizonyos korlátozással. Igaz, e deákköltők élethivatása nem csupán versírásra szorítkozott: íródeákok, titkárok, várkapitányok voltak. De a versszerzés is feladatuk volt. Így hát az „alkalmi” fogalmat korlátoznunk kell. A deák minden adott alkalommal költő kellett hogy legyen, nem egyéni indulatból és nem különleges megbízásból ragadott tollat egyszer-egyszer.

Nem tudunk összhangban lenni a szerzővel azon törekvéseiben sem, hogy össznépi irodalmi hagyományokat minden áron meg akar fosztani, ahogy ő írja, „népi arculatuktól”. A gúnydal, a veszedelemének, a hősi ének, amely már az össznépi szóbeli költészet műsorába kerül, nem nevezhető mereven osztály jellegűnek *kizáró* értelemben. A hősök eredetileg lehetnek királyok, hadvezérek, akik nagyurak voltak, de abban a percben, amikor az ország érdekében való küzdelmüket éneklik meg, az ének már az egész nép hőseit emeli ki. A szerző jellemzően a Kont-mondára hivatkozik, és fejtegetéseivel mindaddig egyetértünk, amíg nem válik magyarázatában egyoldalúvá. Mikor meg próbálja okolni, miért tudták közvetíteni népi énekesek paraszti tömegekhez és a jobbsághoz e familiárisi költeményt, úgy véli, csupán azért, mert „a magyar társadalom többi osztálya felé vélt magasabb rendűségüket propagálta?” Pedig az ének tárgya, szövege Turóczy feloldásában is nyíltan utal rá: Hédervári Kont hűséges apródja, Csóka, így kiáltott az idegen uralkodó arcába: „Néked, cseh disznó, én soha nem szolgállok.” (*Chronica Hungarorum*, SRH. I. 220. Ed. 1746). A feudális ének a xenofóbia, az idegengyűlölet, az idegen uralkodók gyűlöletének jegyében terjedt szét, megtoldva a „szabadság” védelmével. Ez a mű keletkezésekor persze a nemesi „szabadság” volt, de Kont és társai hősi halála az idegen uralkodó pallosa alatt a *nemzeti szabadság* hősivé formálta őket. Hiszen ezért választottak nemsokára nemzeti királyt Hunyadi Mátyás személyében közkívánságra, és ezért vetettek belé annyi reményt.

10. Gerézdí Rabán művének második fejezete az egyházas típusú világi énekről

szól. Bevezetője alig két lap, és eddigi ismereteinkhez képest újat nem mond. Hangsúlyozza a széles skálájú egyházi műveltségen belül azt a középréteget és szerzetesi műveltséget, amelynek tulajdoníthatók a soron következő versek. Nem tudjuk elfogadni azonban azt, hogy a humanista kultúra csak a Mohács előtti évtizedben nyomult be egy-egy szerzetesrendbe, mint a bencések és a pálosoké, különben pedig csak a főpapsághoz sorolható apátok és prépostok lettek volna humanisták. A valóság ettől lényegesen eltér. A karthauzi Andreas Pannonius, ha külföldön él is, magyar kapcsolatai erőteljesek. A valószínűleg dominikánus Magyarországi Mihály már Mátyás király korában képvisel olyan szerzetesi műveltséget, amelyben a humanizmus erőteljesen jelen van. Akármennyire kiemelkedő alakja a skolasztikus műveltségnek Temesvári Pelbárt, klaszikus képzettsége s néhány alapvetően humanista gondolata tagadhatatlan (Olasz Szemle, 1943. 13–15.). Még vitathatóbb, hogy a könyvében tárgyalt papi középréteg és szerzeteseknek himnusz, szekvencia- és cantio-költészetben felépülő versei csupán maradi ízlésűnek felelt volna meg, és „ezt az irodalmi igényt és ízlést szolgálták ki nem csupán vallásos, de világi témájú verseikkel.” Hiszen a világi elemek eluralkodása vallásos jellegű költeményekben maga is a jövő felé való fordulást jelenti, és alapvető ismérve a reneszánsznak, amint erre a reneszánsz kutatói külföldön is, nálunk is számtalanszor rámutattak. Éppen ezért természetes, hogy amikor a következőkben figyelemre méltó eredményeket ért el különösen a *László-ének* két változata (latin és magyar) megítélésében, e változatok datálásában, és a *Néhai való jó Mátyás király* értelmezése néhány kérdésében, teljesen mellőzi a *László-ének* mondanivalóját, a világi mondanivaló emberi, modern és sok tekintetben haladó eszményét, és a *Mátyás-epitáfium* hatalmi képének az akkori jelennel való szembenállását, dialektikus egységét.

A *László-éneket* illető összehasonlításai során nem egy elgondolkodtató érvet sorol fel a latin változat elsőbbségét illetően. Mégis kétségbevonhatatlanul nem sikerült eddig bizonyítania a magyar változat fordítás voltát. Ugyan Gerézdí Rabán következetes: mivel nem lehetett kétségbe vonni a magyar változat nyelvi erejét, szépségét, az eredetinek tartott latint is felértékeli esztétikailag. Azonban ez a latin vers nagymértékben épül fel krónikák, himnuszok hagyományos frazeológiájára, mely semmivel sem kevésbé „frazeológia”, mint pl. a humanistáké. A benne előforduló „finom”-nak értékelt irodalmi utalásokhoz hasonlóak bármely korabeli humanista versben is előfordulnak anélkül, hogy szerzőnk esztétikailag regisztr-

rálna. Sajnos, a *László-ének* latin szövege sokkal általánosabb, szürkébb, mint a magyar. Nem vonható kétségbe Gerézdi Rabánnak az a megfigyelése, hogy első magyar vallásos fordításainkban mindig a magyar szöveg az érzékletesebb, tehát a színesebb is. Csak hogy megfordítva is áll: ha valaki anyanyelvéről fordít latinra, és tudós ember — Gerézdiének igaza van a *László-ének* latin verziója szerzőjének tudós voltát illetően —, akkor éppen hogy a kicsiszolt, hagyományos latin kifejezéseket alkalmazza, absztrahál, elvon — és sáppaszt! Amikor pedig szerzőnk az esztétikai benyomásokat és az ebből fakadó érveket a limine elutasítja, az irodalmi tárgyú filológiai kutatásnak az irodalom művészi karakterével összefüggő, egyik igen jelentős, mondhatnánk elsődleges mezőnyét hártja el. Még sok tinta fog elfolyni, amíg a *László-ének* eredetének és forrásainak kérdései tisztázódnak. Nem vitás azonban, hogy magyar változata nemcsak művészileg megragadó, de a papság közéletének és az egyszerű papoknak elvilágiasodására, nemzeti, emberi eszményére is jó fényt vet, és Gerézdi Rabánnak erre kellett volna a súlyt helyeznie. Az ének teljes második fele László király emberi, fizikai valóját, szépségét, politikai tetteit uralja. Nemcsak szobra áll magas kőszálon, fénylik mint a nap, szikrázik mint az arany, de emberi szépsége is. Hatalmas termetű, erős tagú, szép, piros arcú, magatartásában kedves, ékes beszédű, erényes, ragyogó lelkű, bátor, császárságra méltó. Fölvetődik a kérdés, hogy ez a fizikailag, szellemileg ilyen kiváló ember, ez a nyájas és ékes szavú uralkodó ugyan milyen fejedelmi eszményhez áll közel? A dicséret egyes elemei vagy a kifejezendő jellemvonások kifejezésesei lehetnek középkoriak, de a maga egészében modern a kép. Az „idoneitás” középkori eszme, de nem a legrosszabb. Végül is ugyanez vált — atyjának érdeméért — Mátyás királyságának alapjává, akit „méltán illetett” a szent korona, akárcsak Lászlót, s aki ugyanúgy meg volt győződve, mint László hívei, hogy „császárságra méltó”.

Politikai tetteinek summázása: hogy a pogányok ellen megvédte az országot, már a *havasokban* legyőzte őket, akárcsak Hunyadi, hogy rettegtek tőle a „törökök”, hogy kiirtotta a gonosztevőket, hogy igazságos bíró volt (akárcsak Mátyás), vajon nem volt minden helyesen gondolkodó magyar embernek eszménye, vágya a XV. század folyamán, és különösen Hunyadi János halála óta?

A latin szöveg az eretnekek kiirtása mellett a huszitákét is neki tulajdonítja, a magyar szöveg: csak az eretnekekét. Hogy az egyikben miért szerepelnek a husziták, a másikban miért nem, arra bizony csekély magyarázat, hogy az „ulcsitas” szóban ezekben az évtize-

dekben valaki ne ismerte volna fel a huszitákat! De nem is ez a lényeges, hanem az, hogy egy feudális uralkodó, még ha a központosítás keresztülvitelével haladónak is tekinthető, az eretnekektől, a huszitáktól, az akkori társadalom legbátrabb bírálótól és forradalmáraitól éppúgy rettegett, mint egy maradibb feudális uralkodó. Hunyadi Mátyás, habár merőben politikai érdekből és egyáltalán nem fanatizmusból, éppúgy harcolt ellenük, mint az előtte élt magyar királyok vagy Zsigmond császár.

A *László-ének* tehát ezekért az itt felsorolt sajátosságaiért a leginkább figyelemre méltó. Még szabad legyen megemlíteni, hogy Gerézdi itt tévesen idézi egyik jegyzetemet (Századok, 1950. 148. 11. jegyzet), ott én nem a *László-én*ket próbálom datálni, hanem a *Hunyadi János-epitáfiumot*. Persze nem a másolatot, hanem az eredetit. A bibliográfiában is több pontatlanság, hiány van, különösen Túróczi János „secundus Athila”-ját illetően.

11. A *Néhai való jó Mátyás király* elemzését sok tekintetben jónak tartjuk. Nem látjuk azonban bizonyítottan azt, hogy szerzője feltétlenül papi ember volt, hiszen nem tudunk róla semmit. Az epitáfium formája, a középleatin leoninus éppen úgy takarhat világi deákat, aki egyházi iskolában tanulta a költői gyakorlatot, mint papi embert. Itt is nyugtalanítónak érezzük azonban az interpretáció hiányosságait. Gerézdi Rabán a költeményt Mátyás király korának feudális nagyhatalmi aspirációival hozza kapcsolatba. E sorok írója, leszögezzük, mind a *Callimachus*ban, mind a *Stilustanulmányok*ban, mind később soha nem azonosította Anjou Lajosnak valóban merőben feudális nagyhatalmi koncepcióját, a legaiább is közömbös Attila-eszményt segítségül hívó reneszánsz gondolkodású Hunyadi Mátyáséval, akinek párhuzamos eszménye Augustus és Trajanus volt, aki a német-római császárságot akarta megszerezni, és biztosítani akarta egy hatalmas politikai-gazdasági organizációban országa sorsát és jövőjét is a félelmesen növekvő és erősödő török birodalommal szemben. Nem vonjuk kétségbe, hogy esetleg a Jagelló-kori nemesi nacionalizmus is tovább szötte volna „a nagyhatalmi ábrándot”. Azonban inkább negatív helyzetéből szemlélte amannak nagyszerűségét, és bizonyos mértékben virágzó jellegét. Amikor Miksa császár katonái, a történelmi monda szerint, célba lönek Székesfehérvárott Mátyás király sírján, és az ország, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, az ebek harmincadjára jutott, akkor egy olyan éneknek, amely az utolsó nemzeti király erejét és hatalmát dicsőíti, egészen más az akusztikája, mint egy feudális nagyhatalmat követelő feudális versnek. Az ének szerint Mátyás király sok országot birt, és — milyen logikus a szerző! —

nyilván az így nyert nagyhatalom segítségével, „ellenségednek ellene álltál”. A következő strófákban részletezi e hatalom jellegét. Megvette Bécs városát győnyörű seregével, beléhelyezte királyi székét, hozzá csatolta Ausztriát a magyar koronához, udvari méltóságainak kormányzói tisztet, kapitányságokat adott. A lehanyatlott, meghasonlott Csehország uralkodójával hívta. Meg is volt e nagy hatalomnak a *következménye*: a török ajándékokkal halmozta el, hogy ne pusztítsa országát, ne kergesse a basákat, ne fenyegetse a török császárt. És ha már a déli határok körül jár emlékezetben, eszébe jut, hogy hatalmas városokat is megrendült, mint a vizen álló Velencét. A himnikus befejezésben szinte alludál a jelenre: Mátyás rettentő bajnok volt, a nyomorultak védelme, a magyarok ékessége, tisztessége: „Nagy bátorsága félelmeknek / Oltalmazója magyar népnek.” Szerzőnknek hirtelen szeme elé tűnik Ulászló, a lengyel származású király, s testvére, az ugyancsak lengyel János Albert, aki viaskodik vele, mindketten pedig vesztik pusztítójuk az országot, s hirtelen idefűzi: „Rettentetes lél az lengyeleknek.” Szomorú és megindult a befejező strófa:

„Királok kezett lél te hatalmas,
és nagy igyeknek diadalmas,
népek kezett nagy bizodalmas,
légy úristennél immár nyugodalmas.”

Azt hiszem felesleges tovább elemezni, micsoda sötétségből emelkedett ki ez a kép, s mennyire az akkori jelen nyomorsága váltotta ki, mily kevéssé lehet valamiféle reakciós-feudális fölfogás hordozójává tenni.

12. Gerézi Rabán szemmel látható kedvteléssel foglalkozik a harmadik fejezetben Apáti Ferenc pompás kantilénájával, és szövegmagyarázatait, a szerző személyére vonatkozó kutatásait örömmel fogadtuk, mert közelebb vitt a kérdés megoldásához. Mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy Apáti Ferenc neve eddig nem került elő egyetemi végzettség megjelölésével, így nagyon valószínű, hogy deák maradt, s az sincs éppen kizárva, hogy valamely főúr familiárisa volt. Egy bizonyos, az a vers nem eme familiárisi viszony lecsapódása, még negatív értelemben sem, hanem általánosítás, széles körű társadalombírálat. Gerézi Rabán ám nem tudja elfogadni, hogy a *kelyhes huszitákhoz közelálló nemes* volt a szerző, azt azonban elfogadja tőlünk, hogy a szerző *nemes* volt, esetleg *köznemes*, elfogadja, hogy a vers *vágáns* jellegű. Nehéz helyzetben van annak elismerése tekintetében, hogy a vers típusa a vágánsköltészetben belül teljességgel a „*Dolos mundi*”-típushoz csatlakozik, annak tartalmát, felépítésmódját követi. Erre azt mondja, amit olyankor szokás, ha ki akarunk térni a tények elől, hogy ez: „közhelyszerű”

volt, hogy „benne volt a levegőben” stb. A szövetszerű tényekkel szemben ez nem határozó érvelési mód, viszont érthető. Mert ha elfogadja a „*Dolos mundi*” vágánsirodalmi típust, mint Apáti irodalmi mintáját, szembe kell néznie avval a problémával, amelyet időbeli és helyi kötöttségnek nevezünk. A *Dolos mundi* már a XIII. században felmerül, ennyi igaz, azonban a szomszédos Csehországban, amellyel közös népmozgalmak fűztek össze bennünket a XIV. századtól kezdve, ez a vágánsdal-típus a népi forradalmi mozgalmak egyik költői kifejezési formája lett. Tehát, mint minden ilyen esetben, az a plauzibilisabb, hogy az elementáris erejű, közvéleményt formáló mozgalmából vette olyan valaki, akinek a verse végül is ugyancsak antiklerikális.

Egészen véve szerzőnk figyelmen kívül hagyja, hogy a huszita mozgalom ideológusai, kezdeményezői és vezetői, papok, papdeákok, deákok voltak, esetleg világi deákok. Azok a versformák, melyeket mi huszita versformáknak nevezünk, túlnyomó többségükben mind e klerikus költészetből származó, az egyházi gyakorlatban élő versformák, amelyeket felhasználtak e népies-szatirikus énekek céljaira, egyes típusokat kiváltéppen népszerűvé tettek. Így hát egyházi s vágánsversforma a huszita versformával szembe nemigen állítható. Ha pedig a vágáns költészet társadalombíráló mozzanatait tekintjük, szatírját, akkor ezen a ponton sem lehet szembeállítani. A vágánsszatíra és a huszita népi szatíra mozzanatai lényegükben azonosak: a papok kapzsisága, fősvénysége, rendetlen élete, hivatásuk elárulása, a világi nemesség bestialitása, méltatlan volta. Sajnos, az sem meggyőző, ahogyan bizonyítja, hogy e kantiléna nem valamiféle társadalmi reform érdekében íródott, hanem belső jellegű, házi bírálat, és ezt alá is támasztja a jól ismert parasztstrófával. Megjegyzendő, hogy ebben a korban a társadalmi bírálat elsősorban etikai jellegű. Így van ez Jacopone da Todinál, így Danténél és másoknál is. A főnemességet, mint a *Dolos mundi* is általában, gyávaságában találja el: hogy nem a törökre mennek, hanem olcsó kalandokon törnek a fejüket (akárcsak a Balassi Menyhárt árultatásában az Urfi). A papokat kapzsiságukkal, züllöttségükkel, hivatásukkal szemben álló pompázatos öltözkűikkel, az egyházi célra kapott pénzek másra fordításával vádolja. Méltatlan királyok, erőszakos, hamis, ravasz urak, rossz papok, hitvány deákok, „tiszteletlen” parasztok: ebben lehet összefoglalni Apáti Ferenc körképét. De ne higyjük, hogy a husziták jobbszárnyának nemesi, sőt (Podjebrád Györggyel) fejedelmi ága vagy a reformációt megelőző devotio moderna finnyás előkelő polgárai, sőt maga a fejedelmre és nemesekre támaszkodó, a német polgárháborút vérbefojtó reformáció bírálatában ennél egy szemernyivel tovább ért volna. Még a

népi forradalmi mozgalmak sem „reformokat” tűztek ki, hanem kívánságaikat a múltba vetítették vissza, és egy feltételezett, elképzelt régi állapot helyreállítását követelték, mint a kolozsmonostori szerződésben szereplő felkelt parasztság is. (Vö. Székely György: *A magyar parasztháborúk*. Geréb László: *A magyar parasztháborúk irodalma*, Budapest, 1950. 32.) Apáti követelése ilyen „reformot” jelentettek vona: a nemesség védje a hazát, ne hatalmaskodjék, legyen tiszta jellemű, a papok legyenek szegények, alázatosak, istennek szolgálok, lélekben élők, a polgárok — ha a deákokat, akik az urak fullajtárjai lettek, a polgárság képviselőinek lehet tekinteni — legyenek jámborak, az asszonyok háziasak, a lányok tisztességesek. Apáti azt is kívánja, hogy a paraszt „tisztelje” az urát, „ne állítsa magát Sámsonnak”. Szóval mindez a követelés egy magyar köznemes vagy kismemes szövegéből „reform” volt, ha nem is a mi szemszögünkben.

Igy hát e fejezetből inkább a nyelvi, tárgyi fejtegetéseket, és különösen az Apáti Ferenc származására vonatkozókat tudjuk elfogadni. Még valamit szeretnénk hozzáfűzni. Gerézi Rabán idegenkedik attól, hogy ez a vers huszita típusú kantiléná lenne, mondván, hogy a költeményt fenntartó kódex Váserhelyi András *Mária-énekét* is kantilénának nevezi. Ez előttem sem volt ismeretlen, mi több, felhívtam a figyelmet a *Huszita típusú kantilénánk* c. dolgozatomban a kantilénára, mint általános fogalomra (83—85), amelyen belül megtalálható a szatirikus típus. A huszíták kantilénái pl. élesen szatirikusak. Gerézi Rabán efelédli, hogy ezen felfogásával ellentétes értelmű, s a mi álláspontunkkal nagyon is összhangban levő adatot hoz ő maga Temesvári Pelbárttól, aki a rágalmazás különböző módjait tárgyalva ezt írja: „Faciendo libellos famosos, cantilenas et huiusmodi...” Majd így folytatja Gerézi: „Tehát, mint az idézetből láthatjuk, már Temesvári Pelbárt korában oly elterjedt volt a pamfletek, a verses pasquillusok, ill. verses szatírák (s ezeket cantilena terminussal jelölili) és ezekhez hasonló írás Magyarországon, hogy a franciskánus prédikátor még a predikációiban is kikelt ellenük.” (248.) Tehát a kantiléná Apáti Ferenc kantilénájához közel eső időben Magyarországon *kiváltképpen* gúnydal, akár csak Csehországban. Ami pedig a „libelli”-t, a gúnyos prózai műveket illeti, ebben az időben, ezekben az országokban a cseh gúny- és vitáratok voltak híresek. Ilyen például az a latin nyelvű gúnyirat, amelyet Beatrix királyné ellen intézett II. Ulászlónak egyik cseh híve, pápi ember, aki „Udis” (Senki) rejtőnév alatt adta ki művét. Valószínűleg többet fogunk mondani tudni e kérdésről a cseh huszita propagandairódom magyarországi hatásával foglalkozva.

13. S ezzel elérkeztünk Gerézi könyvében is, szükségképpen is a virágénekekhez. Bár könyve bevezetésében elismerően utal a virágének eredetire vonatkozó kutatásainkra, fel is használja azokat, egyetlenegy bibliográfiai utalás nincs az általa elfogadott és továbbvitt tételekre, pedig sokszor még szöveg szerű forrásai is azonosak a már általánosan kfeismertekkel és feltártakkal. Az európai vágáns-költészetet elég szűken és szintelenül említi, a *Magyi-kódex* vágánsverseit csupán jelzi, a *Deákműveltség*ben összegyűjtött latin és magyar anyagot nem is említi. Némi új adalékot hoz, amennyiben Janus Pannonius *De Agnete, Ad Iustinam, Ad Magdalenam* c. verseit is ebbe a csoportba sorolja. Másutt már rámutattunk arra, hogy Janus költészete tematikai szempontból milyen mély rokonságban van az iskolai versgyakorlatokkal (*Deákműveltség*, 485), s éppen ezért szerencsés ötletnek tartjuk Gerézi gondolatát, még ha Magdolna komaasszonya nem is okvetlenül „kerítőnő”. Ez azonban belevág koncepciójába: a vágáns-verset, amennyire lehet, közelíteni a latrikánus vershez.

A további fejtegetések közül a latrikánus vers jellemzése, az udvari költészet elméleti-gyakorlati összefüggéseinek feltárása helytálló. De haladjunk sorjában! Nem tartjuk pontosnak azt a megállapítást, hogy a vágánséneket „tudós” éneknek nevezi. Persze, hogy művelt iskolai eredetét tekintve, azonban a klasszikus latin és a középkori lovagi költészethez viszonyítva olyan könnyedén dalszerű, mint a népdal, olyan közvetlen is, fel is dolgoz latinul népdalokat. A *Carmina Burana* akárhányszor párhuzamosan közli a német népdalt és a latin feldolgozást. A vágánsszerző latin dalára is ír népi kontrafactát, belekeveri a latin dalba hazája nyelvét, sokszor a makaronikus nyelv benyomását keltve. A vágánsköltészet ezenkívül magába fogad lovagi elemeket és a népies jokulátor dal szatirikus-epikus formáit, amint arról a *Cambridgei Daloskönyv* több darabja tanúskodik. A vágánsok között akadnak nemesi származású elemek, de éppenúgy vannak polgár- és jobbágyfiak. Amazok deklasszáltak, emezek a vágánsok között élve csaknem egyenrangúak, vagy a jobbágyfiak esetében még emelkednek is. Mindezt el kellett vona mondanía, ha ehhez a legfontosabb fejezethez, a vágáns-fejezethez bevezetőt írt volna.

Ez persze mind összefügg avval, hogy mit tekintünk népnek? Gerézi könyvéből világosan kiderül, hogy a parasztságot tekinti annak. Ez azonban nem más, mint az általa is mitizálnak nevezett régi fölfogás folytatása, nem pedig marxista tézis. Hiszen a népbe világosan beleértendő a városi plebejus elem, bizonyos körülmények között a kézművesek is. A vágánsok gazdaságilag bizony-

talan helyzetük miatt, vagyis mert a középkori társadalomban nincs szilárd helyük, bármennyire műveltek is, feltétlenül a középben foglalnak helyet a nemesi rétegek és vagyonos polgárság, valamint az elnyomott nép, jobbágyok, szabad parasztok és plebejusok között. Ennek a ténynek komoly számbavétele mind a vágánsköltszet jellegét, mind a virágének jellegét illetően sokkalta gazdagabb, s az igazságnak sokkalta megfelelőbb képet adott volna.

Gerézdi a vágánsköltszetet „tudós” éneknek tartja, de ugyanakkor alantas típusát, a latrikánus válfajt emeli ki. Tulajdonképpen ebbe illett bele a Janus Pannonius írta vágánsdalok felismerése is. Mivel azonban maga a is jól látja, hogy nemesebb stílusú szerelmi dalok, virágénekek is előfordulnak, elismeri azt a típust is, amelyről már mi is sokszor szoltunk, az udvari típusú virágéneket. De hogy csak ez a két szélsőséges típus létezhesek, a *Soproni virágéneket* hajnaldalnak minősíti, a *Körmöcbányai Táncszót* pedig a latrikánus dalhoz közelíti. Viszont a folklorisztikus eredetű virágénekről hallgat, mint amely filológiai módszere számára megközelíthetetlen. A *Körmöcbányai Táncszó*hoz ötletes történetet talál ki a kikapós menyecskéről, aki rövidesen kikap a férjétől is. A „kablát” — ficáncoló fiatal kancát (táncról van szó!) — lapidárisan „szajhá”-nak fordítja, jóllehet a versben az „aggnő” ellentétpárja: táncolj öregasszony, táncolj menyecske! Ez nem változtat azon, hogy az általa olyan passzióval tárgyalt Balassi-versek, esetleg a *Zöldvári ének* is valóban latrikánus versek voltak, és azonosíthatók a virágének egyik típusával. De hogy a teljes szerelmet ünneplő tavaszdalok latrikánus énekek lennének, arról alig lehet szó. Ennek ellentmond a Borsa Gedeon fölfedezte virágének-töredék; ellene mondanak a *Vásárhelyi Daloskönyvnek* Balassival egyidős és XVII. századi szereleménekei, táncdalai, melyek hevesek, érzékiek, de csak kis részben latrikánus dalok; ellene mond az Istvánffy Miklós lejegyezte virágének, melyet teljesen figyelmen kívül hagy. Az igaz, hogy ez a vers felveti a folklórban lejegyzett virágénekek tárgyalásának szükségességét is.

Ugyanis az Istvánffy Miklós latin versei kéziratában 1560–70 tájáról fennmaradt versrefrénhez (vö. Szabolcsi Bence: *Adalék a XVI–XVII. századi magyar irodalom- és zenetörténethez*, Új Zenei Szemle, 1952, III.14.):

Kinchbe nagjób kinch ninch,
Kinek zive banatba ninch.

Vikár Béla és Bartók Béla találták meg egy teljesebb változatot székelyföldön:

Egy asszonynak vala három leánya,
szerelmes virág; szerelmes virág,

Nincsen annál szebb kincs,
Nincsen, nincsen, nincs!

(Bartók—Kodály: Erdélyi magyarság, Népdalok, Budapest, 1923. 13.)

Itt bizony se főúri kert, se latrikánus tónus nincs, ellenben lírai szépség, nemes, emberi hang annál inkább! Föltámad bennünk a kérdés, milyen jögon lehet kiiktatni a tárgyalás anyagából a *Virágok vetélkedését*, melyet Eckhardt Sándor az „utolsó virágénekek” nevezett (Minerva Könyvtár, XXVIII. Budapest, 1930, 12.) Vagy az utolérhetetlenül gyengéd csángó-földi virágéneket (Ethn. 1931. 133—143):

„Tavaszi szél vizet áraszt,
Virágom, virágom,
Minden madár társat választ,
Virágom, virágom . . . .” stb.

Vagy addig várjunk, amíg egy esetleg XVI. századi, esetleg — horribile dictu — XV. századi kódexlapról előkerül egy töredékük? Csak akkor válnak hitelessé?

E műfajt a régi daloskönyvek virágénekei, a néprajzi gyűjtés során előkerülő virágénekek kétségtelenül népi jellegűnek vagy népies deakköltszetnek mutatják, melyeket, ahogy Pázmány mondta, „akármínemű rendbéli emberek” költöttek, mutogatva „éles elméjüket” (Prédikációk, Pozsony, 1936. 200—201.).

S evvel visszaérkeztünk Erdősi Sylvester János híres helyéhez. Gerézdi erőfeszítéseket tesz a „magyar nép” s a „minden nép” olyan értelmezésére, hogy az csak a tudós literátorokat foglalja magába. Pedig ennek a gondolatnak már hosszú története van: már az *Érdy-kódex* nyelvművelő törekvései az egész nemzetre terjednek ki, s ez nem a „nemesi nemzet”, hanem a híres középkori fogalom, a biblikus eredetű fogalom, a *nyelv—nemzet*, mely a nemzetet a közös nyelvben, a „linguá”-ban ragadja meg, és a nyomán járó új humanista teóriák kifejeződése. Semmi ellentét nincs az egész nép számára bibliát fordító Sylvester János és az egész népet aposztrofáló, a virágéneket mint a nemzeti poézist megjelölő szerző között. A humanistáknak a nép felé való fordulása ez idő tájt már közművelt irodalmi tény. Firenzében már két emberöltővel előbb megindult Lorenzo de Medici körében, műve a *Nencia da Barberino* finom iróniája mellett szeretetteljes, nemcsak alakjai népiek, de nyelve is felhasználja a népi nyelvet és fordulatokat. A XVI. században pedig ennek a népi nyelv felé fordulásnak, a nép értékelésének nagy hatású irányzatai támadnak Európára. Erasmus követelése, hogy a nép nyelvére kell lefordítani a bibliát, Luther nagy teljesítménye, a német össznépi jellegű bibliafordítás mind-mind olyan jelenségek, amelyek a nép felé fordulás kétség-

telen ismérveit mutatják fel humanisták vagy tudósok részéről; s Sylvester János tanítványa Erasmusnak, s minden bizonnyal ismeri Luther műveit. Azonban Sylvester monográfusa, Balázs János — emellett — nem helytelenül hozza kapcsolatba Sylvester János utalásait a magyar nép metaforáira, s a virág-énekre, a padovai Bernardo Tomitano hasonló helyeivel, aki csaknem egy időben figyelt föl a vulgáris költészet metaforáira (Sylvester János és kora, Budapest, 1958. 280—81). Hátha még tekintetbe vette volna, hogy Tomitano követője volt Sperone Speroninak, a *Dialogo delle lingue* szerzőjének és Ruzzante csodálójának. A nagy padovai színész-szerző, Ruzzante ugyanis parasztokat vitt színre, és népi dialektusban beszélt. A nép nyelvének tanulmányozása következik soron. A komoly elméleti megfontolásokat immár nem játékos, ironikus fejedelmi költemények, hanem komoly szándékú irodalmi művek követik. Machiavelli volt e tekintetben is az úttörő, a *Dialogo intorno alla lingua*-ja (1514) hatalmas horizontot nyitott meg: felfedezte a népet, mint minden irodalmi nyelv és a nyelvképelet forrását. (Minderre vö. G. Toffanin: *Il Cinquecento*, Milano, 1929. 105, 112, 116, 332—39.) Ebből nőtt ki a népi metaforák csodálata is. A firenzei—sienai, de még inkább a padovai szellemi életnek ezek a nagy jelentőségű áramai eljutottak északra is. Padovát ebben az időben sok szál fűzte Wittenberghoz, de talán még több a magyar szellemi élethez.

Hogy ez az áramlat az európai megjelenésével szinte egyidejűleg érvényesült nyilvánvaló módon a magyar irodalomban is, arra szerencsére kitűnő bizonyítékaik vannak. A népi nyelv és népi gondolkodás felé való fordulás egyik jele ugyanis népi szólások és közmondások tömeges használata, elsősorban a komédiában. Sancho Panza ragyogó közmondás-monológjai Cervantes regényében csak betetőzései egy általános európai irodalmi és főleg színi-stilusnak. Sztárai Mihály vígjátékai, a *Comoedia Balassi Menyhárt arutartásáról*, a *Debrecei Disputa*, a *Theophania*, Balassi komédiafordítása szövegében csak úgy rajzanak a képekben gazdag népi szólások. Ugyan miért ne lehetett volna Sylvester János népi poézise az egész népre jellemző karakterisztikus poézis, és lényegében valóban népi? Sylvester népfogalma magába öleli a teljes nemzetet, nemeseiket és nem nemeseiket egyformán, azonban egy mindenként egybefoglaló szempont szerint, s ez a *közös nyelv*, a *költői gondolkodás*—és kifejezés-mód azonos jellege, s mindezzel összefüggően a reformált valláshoz való teljes egyenlőség szerint. Éppen avval kapcsolatban támad a magyar nép ékesszólásának a dicsérete, hogy képletes beszéddel van tele a szentírás, s ugyanezt vehető észre „az mű nípünknek”

beszédében, mely „ilyen beszédvel naponkíd” él. Sylvester tudós humanista, az invenciót, a „lelőt” keresi és találja meg a magyar nép beszédében.

A magyar irodalomtörténet közfelfogásán tehát nincs okunk változtatni. S még egyszer hangsúlyoznunk kell, a magyar virágének a főurak kertek virágaitól a „bécsi virág”-ig a szerelmesek minden társadalmi fokozatát egyazon metaforatípus szerint ismeri, dédelgeti, magasztalja udvarló-daloktól, hajnal-daloktól táncdalokon át, tavaszdalokig vagy éppen latrikánus versekig. A kérdés minden egyéb felfogása nem csupán torzítást hoz létre, de a valóság elszomorító összeszűkítését.

Hozzá kell fűznünk, hogy nagyon érdekesnek tartjuk az eredményesnek az *Árgirus széphistória* és Balassi egyes verseinek kapcsolatba hozását Gerézdi Rabán részéről, és egyetértünk a széphistória elsődlegességére vonatkozó nézetével. Viszont le kell szögeznünk: a széphistóriát valóban olaszból fordították!

14. Eljutottunk Gerézdi Rabán könyve rövid, nyolc lapos fejezetéhez, mely a *Pesti gyermekek utcai énekét* száz évvel későbbre datálja a valóságosnál. Érveim, úgy érzem, nem szellemtelenek, ha nagyon vitathatóak is. Ügyes filológus módjára összeveti Túróczi János szövegét Benczédi Székely István szövegével, és arra a megoldásra jut, hogy Benczédi hamisította az éneket Túróczi szövege alapján. Teljesen elhanyagolható momentumnak tartja, hogy Benczédinél egy sorral több van, és e sornak semmi nyoma nincs Túróczi szövegében, de az sem jut eszébe, hogy hiszen Túróczi lépten-nyomon felold latin prózájába hősdalokat, mondákat, énekeket. Tehát nagyon elfogadható, hogy ugyanazt a dalt oldotta fel latin prózává, elhagyva az utolsó sor vallásos klauzuláját, amit Benczédi följegyzett. Senkinek sem jut eszébe, legkevésbé Gerézdié, hogy Benczédi Székely István népi nyelvű, népi hangvételű Mátyás-trufáját a lovát áruló szegény emberről az ő hamisításának tulajdonítsa. Akkor miért éppen a verset? Egyébként amint mi iskolások énekének tulajdonítottuk, ugyanígy tesz a kérdés legújabb taglalója, Mészáros István is (*Kronikáink diákjai*, FK, 1963. 168—69), aki kitűnő párhuzamot hoz fel egy ugyancsak Mátyás királyról szóló, Zrínyi, a költő által feljegyzett versben.

De további bizonyítékaink is vannak, hogy higgyünk Benczédi Székely István prédikátornak, miszerint valóban Mátyás megválasztását köszöntötték e dallal. Ilyen bizonyítékot szolgáltat a vers formája, az ősi tizenhatos, a legarchaikusabb magyar dallamok és ritmikusképletek egyike. Először Kodály Zoltán fedezte föl, és használta a *Székely fonóban* 1932-ben, majd Lajtha László publikálta e dallamforma egész bokrárt a hozzá tartozó versekkel 1943-ban. (*Újra megtalált*

magyar népdaltípus, Kodály Emlékkönyv, 1943. 219–234). Ezek között egyetlenegyetizenhatos van, mely ma is alkalomhoz kötött: farsangkor éneklők csoportosan, házról házra járva, mikor összegyűjtik a lányokat.

Felmerül a gondolat, hiszen Mátyást is farsangkor választották királlyá (január 24-én), s ekkor jártak javában rekordálni az iskolások házról házra!

De érdemes egy lépéssel tovább menni. Gerézi Rabán nagy jelentőséget tulajdonít annak a kifejezésnek, amelyet a gyermekversről szólva Turóczi, majd Benczédi Székely István használ. Turóczi „clamaret” kifejezéssel jelzi, és Benczédi Sz. István is, aki ismerte az éneket és lejegyezte, azt írja, hogy „kiáltjacula”. Gerézi szerint a „kiált” szót nem használták a magyar régiségben „énekelni” értelemben. Szerinte ugyan találunk néhány példát, Balassinál, amikor is a „filemile kiált”, de hát ezek az előfordulások „állatokkal” kapcsolatosak. Így hát Székely sem tartotta volna „saját szerzeményét” énekeknek.

Ellene kell mondanunk a szerzőnek. Van ugyanis egy énekfajta, melyet e szóval jelzett a középkori egyház és a magyar régiség: a dallamos deklamáció, dallamos kiáltás. Nagyon érdekesek voltak Gerézi példái az énekesmadarak köréből, de közelebb áll hozzánk, ha a kakas példáját hozzuk: a magyar régiségben nemcsak „szól a kakas már”, hanem a kakas „kiált” is (A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, IV. 19: kiált 3.). Jelzi a hajnalt, fölveri az éjszaka csöndjét. Önkéntelenül eszünkbe jut az éjjeli őr óránkénti éneke, „kiáltása”. (L. uo. kiált, 1.) Ez a gyakorlat még ma is él a magyar nép körében. Engedtessek meg, hogy a hely pontos közlésével felhozzam egy dunai rév ma is élő gyakorlatát. A Csepel-sziget vége felé a dunántúli Kulcs-pusztát a Csepel-szigeti Makáddal összekötő révjárat indulásakor az ősi szokás által rögzített formát „kiáltja” a révész, a mindenünnen közeledő szállógazdák ugyancsak formulával válaszolnak, mire a révész szabályos formulával siettetni őket. A három részes mondóka egy-két perc alatt hangzik el: A révész: „Gyerünk át, haj!” — Az utasok: „Mögyünk má’, haj!” — A révész: Hama’, hama’! A három kiáltás három négyszótagú mondóka, dallamos deklamáció. Úgy mondják, mikor rákérdeznek: „Tessék mondani, kajátott-e má’ a révész?”

A dallamos deklamációnak, a „kiáltás”nak középlelatin egyházi hagyománya is van. Du Cange *Glossarium*-a körül (IV. 350.). „clamare = canere” címszó alatt egy Sergius pápától eredő szöveget: „Ita tamen, ut quotidianis diebus sacerdotēs et clerici ipsius ecclesiae pro remedio animae nostrae clement in eadem ecclesia centum Kyrie eleison.” Szóval a „Kyrie eleison, Crīste eleison”-t pontosan ilyen énekelte deklamációnak tekint-

tették. És valóban, a legrégebbi magyar nyelvemlékben, a *Halotti Beszéd*ben pontosan a Kyrie eleisonról szólván mondja ki a szöveg: „Es keátsátuk uromkhuz charmul: Kyrie eleison!”

Ide kell vennünk Du Cangenak azt az értelmezését, amikor a „clamare”-t az „orare”, „fohászolni” kifejezéssel oldja fel (uo., IV. 349.), a jelek szerint tévesen. Különös véletlen folytán ez a hely éppen a magyarokról szól. Semmi más, mint Ekkehard krónikájának, a *Casus Sancti Gallin*ak híres része, amikor is a bortól áttüzeseedett magyarok „horridissime diis suis omnes vociferabant... clericus autem linguae bene eorum sciolus... cum eis valenter clamabat; cumque iam satis lingua eorum insanisset, antiphonam de Sancta Cruce, cuius postera die invencio erat: sanctifica nos, lacrimans inceptat, quam Heribaldus cum eo quamvis voce raucosus et ipse decantabat. Conveniunt omnes qui aderant ad insolitum captivorum cantum, et effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur.” (Gombos: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Tom. I. 450.) E szövegrészben a „clamabat”-nak pontosan megfelel a „horridissime diis suis vociferabant.” A „vociferare” szót a klasszicitásban egy liviusi hely szerint „énekelni” értelemben is használták (vö. Georges—Calonghi: *Dizionario della lingua Latina*. Torino, 1939. 2870.) Viszont Du Cange szerint a perbe idézett jelentette a koraközépkorban. (I. m. VIII. 373.) Ezt a nyugati fülnek borzalmas éneket (horridissime) nevezi ugyanitt Ekkehard szinonimával „clamabat” kifejezéssel is. Annak a kevésnek ismeretében, amit a magyar ősköltészet, illetve a rokonnépek pogány énekeiről tudunk, úgy látszik, hogy e „borzalmas”, idéző kiáltások istenidéző énekek voltak, melyek a dallamos deklamációtól miben sem különböztek. E pogány, vad éneklést kiengesztelendő fogott bele a két fogoly az antifonába, és Ekkehard retorikus ellentétként is hozza a „borzalmas” pogány énekléssel szemben a könnyekre indító antifonát. A magyarok körülállják őket, és felfigyelnek a foglyok „szokatlan énekére”, mely annyira elűt az övékétől. Aztán táncba kezdenek vezéreik előtt, és bírkózó versenybe fognak. Meg kell emlétenünk, hogy e dallamos deklamáció mint ének a legszorosabb rokonságban van a görög—római acclamatioval, amelynek ugyancsak volt dallamos vonalvezetése, fenn is maradt a Joannes Palaiologos császár számára írt acclamatio dallama (Eugen Wellesz: *Byzantinische Musik*, Breslau, 1927. 11, 68.), mely valóban ilyen jellegű. Ezt azok a filmlátogatók is tudják, akik látták, hallották Eizenstejn hatalmas filmjét, a *Rettenetes Ivánt*. Miközben szórták az aranyat a cárkoronázás rítusa szerint az uralkodó fejére, a kórus hatal-

mas, kitartott dallamú acclamatiot énekelt.

Egyszóval, a magyar régiséget ugyancsak kíséri a „clamare” mint az éneknek egy meghatározott formája. Egyszerű, deklamatorikus, de ének, s különösképpen alkalmas utcán, politikai célra való használatra, amint a husziták használják az éneket. Meglepő, hogy Lajta László feljegyezte farsangi tizenhatos dallama éppen hogy közel áll az acclamatios énekhez. Még azt is hozzá kívánjuk fűzni, hogy Heltai Gáspár alig tizenhat év múlva Benczédi Székely e helyére emlékezve a verset maga is „ének”-nek értelmezte. Bonfiniben ugyanis, bár van említés énekekről (Dec. III. lib. IX. 87. Ed. I. Fögel—B. Iványi—L. Juhász), de *isten dicséretéről* nem. Már pedig Heltai így ír: „... és mindenütt énekszóval dicsérik vala az istent.” (*Magyarok Krónikája*. Kiadta Toldy Ferenc: *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók*, Pest, 1954. 371.) Mi más ez, mint Benczédi Székely István negyedik sora: „Kiből isten dicséressék és örökre mongyuk Amen!” Vagyis a rekordáló iskolások utolsó sora, azaz: ének.

Más szóval Turóczy és Benczédi Székely nemhogy az énektől elütő dolgot akartak volna kifejezni, hanem éppen azt: énekes deklamációt! Így hát a *Pesti gyermekek utcaéneke* eredetimi, nem Benczédi Székely hamisítása, pontosabban énekes deklamáció, és 1458-ból való.

Nem is került volna elő ez a probléma, de elűtött Gerárdi Rabán koncepciójától, mely szerint világi líránk a Jagelló-korban keletkezett. Ugyanennek a koncepciónak a szülötte az a törekvés, mely a *Szabács viadalát* hamisítványnak, a *Hunyadi-epitáfiumot* Mátyás halála után keletkezettnek minősíti. Egységes elv nyilvánul ebben meg, jóllehet Turóczy szövege tele van tűzdelve feloldott epikus énekkel, és Galeotto számtalan ilyenről tud, Bonfini is megemlékezik róluk; gyakorlatban sem epikus, sem lírai dálnak nem szabad 1490 előtt keletkeznie!

15. Összefoglalva a tanulmányunkban mondottakat, Gerárdi Rabán kutatómunkája eredményeként komolyan gazdagította ismereteinket legrégibb epiko-lirikus költeményeink magyar nyelvi és tartalmi magyarázatát, keletkezési körülményeit, valamint több szerzőjének személyét és életsorsát illetően. Ez a filológiai munka a legértékesebb művében és sok helyütt (különösen az első fejezetben) időtálló. Ami a deákság szerepét illeti, minden ponton a megelőző kutatáshoz kapcsolódik, és azt jól viszi tovább a nomenklátúra sok elemének földerítésével, és a deákok egy típusának, az urak szolgálatában álló familiáris deákoknak, ezek irodalmi tevékenységének vizsgálatával. Már sokkal több a vitatható vagy számunkra elfogadhatatlan a deákréteg összképének ábrázolása, a tárgyalt költészet társadalmi elhelyezése, értékelése tekintetében. A nemesi szolgálatban álló deák

familiárisok mellett elsikkad a polgárisodó városi diákság, a szabad foglalkozású (prokurátorok stb.) deákok, a vágások szerepe. Kategorizálása merev, és „deák” fogalma sem a magyar nyelvű gyakorlatnak, sem pedig az élet sokszínűségének nem felel meg. Éppen a népi jellegű deákság tűnik el.

Koncepciója szerint a világi költészetünk nem csupán a Jagelló-korban keletkezett, de a kor társadalmát tükrözve oly értelemben véve feudális, jellegét tekintve túlnyomórészt provinciális, és nemcsak a konzervatív, de a reakciós jelzöt is megérdemli. Ez a kép így aligha felel meg a valóságnak, a feudális társadalom nem mozgásában, egyes rétegeit nem a jövő felé való evolúciójában szemléli, és a versek egyetemes, közérdekű mondani valóit, érzelmeinek igaz, őszinte voltát elhanyagolja. A nép szerepét mindenütt igyekszik kiiktatni, ott is, ahol az nem tehető meg. Averziónal viseltetik a népmozgalmak irodalmat támasztó szerepével szemben. A megmerevített, kasztszerűen tagolt magyar feudális társadalom nála nemcsak hogy önmagában nem halad, de nincs is kapcsolatban szomszéd népekkel, pedig ez sok esetben kézenfekvő. A magyar veszedelméneket egybe kellett volna vetnie délszláv analógiákkal, hiszen Jaksics Demeter és Beriszló Péter alakja ezt eleve megköveteli. Szerzőnk azonban ott is elutasítja a kulturális haszáltságosság érvényesülését, ahol mi ezt már bizonyítottuk. A huszita kantilénák esetében pl. nem tud huszita típusú kantilénákról, s így a *Huszita Bibliafordítás* bálványimádás-ellenes énekéről sem, mert hiszen számára a fordítás maga sem huszita jellegű mind a mai napig. Az írásbeliség terjedésének azon következménye, hogy a kilencvenes évekől s azt követőleg maradt fenn verses emlékeink jelenleg ismert anyaga, számára magának a keletkezésnek az időszakát determinálja pl. a virágének-töredékek esetében is. Ez ugyanolyan, mintha valaki azt állítaná, hogy Kálty Márk *Képes Krónikájának* hőmondái a XIV. században keletkeztek, mivelhogy akkor interpolálták nagy részüket. E célból kellene, mint már említettük, hamisítvánnyá válnia a *Pesti iskolások utcai énekének* is.

Gerárdi Rabán történet- és irodalomszemlélete, ugyanakkor, amikor komolyan törekszik a társadalom és az irodalom marxista felfogására, kevésbé mutatja a dialektikus gondolkodás nyomait, s ezért a könyvében lefektetett eredményes filológiai részletkutatásaiából nem sikerül történetileg és esztétikailag tekintetben is helytálló képet formálnia. Úgy véljük, nagyobb segítség igénybevételével, a könyv anyagának szélesebb körű és mélyrehatóbb előzetes megvitatásával e hibaforrást komolyan lehetett volna csökkenteni. S ezt sajnálnunk kell nemcsak a szerző szemszögéből, de a magyar irodalomtörténetéből is.

Kardos Tibor

ZOLTÁN JÓZSEF: A BAROKK PEST-BUDA ÉLETE

Bp. 1963. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 366 l.

Az utóbbi évek hazai tudományos irodalmában alig találunk az egyes szaktudományok keretein túlmutató, de azokhoz szorosan kapcsolódó művelődéstörténeti jellegű kiadványokat. Pedig a régi korszakok művészeti életét vizsgáló kutatást jelentősen segíthetné, ha több, az adott korszak művelődési viszonyait, a különböző társadalmi osztályok sajátos életformáját, szokásait, vallásos kultuszát, munkáját, öltözködését, világi örömeit, a társadalmi érintkezés formáit érzékletesen, hitelesen bemutató, friss szemléletű összefoglalással rendelkezne. A reneszánsz vagy a barokk kor rejtebb mozgató-tényezőire is fény derülhetne így, mert a vizsgálódás jellege nemcsak az irodalom, hanem a képzőművészet főnmaradt emlékeinek a körére terjedne ki, hanem a társadalmi élet szélesebb mezejére is.

A magyar barokk korszak ilyen sokoldalú megközelítését kísérte meg Zoltán József. Nem általában a barokk korszak művelődéstörténeti kérdéseire keresett választ, hanem csak a felszabadító háború során visszafoglalt Pest—Buda életét mutatja be a XIX. század elejéig. Mivel a magyarországi barokk egésze így kirekesztődött könyvéből, a barokk problematikának csak egy részlete kerülhetett élesebb megvilágításba. A magyar barokk történetében Pest-Buda fejlődése sajátos helyet foglal el, mert a török uralom alól 1686-ban történő felszabadulása után indulhat csak meg falai között — s mindjárt erőteljesen — a barokk térhódítása a társadalmi élet valamennyi területén. Bécs a város „fejlődésére”, természetesen, fokozott gonddal ügyelt s Pest-Budán így a barokknak egy kozmopolitább színezetű, általánosanabb európai jellegű meghonosodása figyelhető meg, jórészt az osztrák, bécsi barokk közvetítésével. A barokknak azonban Pest-Buda visszafoglalásáig már fél évszázadnyi „nemzeti” irányú fejlődése is megtörtént (I. Zrínyi munkásságát, Gyöngyösi Kemény Jánosát, a nemesség politikai költészetét), s törésmentesen beilleszkedett hazai viszonyaink közé.

Pest-Buda — hangsúlyoznunk kell — ezen sajátos világába vezet Zoltán József könyve. Pest-Buda lakóinak: nemeseinek, polgárainak, céhbeli kézműveseinek a mindennapjai elevenednek meg, egyházi és világi nagy ünnepségek lezajlásának hiteles rajzai sorakoznak egymásután, bőséggel dokumentálva egykorú feljegyzésekből. Megelevenednek a vallásos szokások, melyek a világi élet legkülönbözőbb jelenségeit is befolyásolják, átítatják még a céhszervezetek bürokratikus

előírásait is. Csillóság, pompa, a külsőség nagy kultusza, díszes, káprázatosan pazarló ünnepségek, felvonulások, udvari emberek látványos fogadtatásai sorjáznak egymásután a könyvben, mint a kor jellemző tünetei, olykor nem kis monotonossággal. A bécsi barokk kifinomult, rafinált pompája, hat s az az érzésünk, hogy Zoltán József könyvében bár a barokk Pest-Budáról beszél, de valójában egy későbarokk-rokokó világot idéz meg, ahol a barokk igazi eszméi már nem hatnak a maguk valóságában, hanem csak egy dekorativitásba szelidült változatában élnek tovább.

Zoltán József monográfiája túlnyomórészt a XVIII. század közepe tájának és a század második felének hivatalos világi és egyházi ünnepségeit, szokásait írja le s a korszak irodalmi dokumentálása (Ányos, Gvadányi, Virág Benedek és mások műveiből) szintén ezekből az évtizedekből merít. A korszak életformáját megelevenítő leírások megerősítik azokat az eredményeket, melyeket irodalomtörténetírásunk a XVIII. század irodalmának vizsgálata során az utóbbi években elért: a felvilágosodás indulását megelőző évtizedekben kell látnunk a rokokó izlés egyre erősebb térhódítását. Zoltán József könyve tulajdonképpen a barokk élet-szemlélet, társadalmi és vallásos élet dekadenciáját illusztrálja sokoldalúan; így az a társadalmi világkép, gondolkodás, életstílus nyer tüzetes regisztrálást, amely a magyar barokk korszak végét jelezve, kénytelen átadni a teret a korszerűbb törekvéseknek. Zoltán József azonban ebből a világképből vonja le következtetéseit az egész barokk korra vonatkoztatva, általánosításaiban ezért néhol szembetűnő a távlat-tévedés. „A barokk Pest-Buda élete” ui. kettős jellegű. A város későbarokk—rokokó életformáját filológiai hitelességgel feltáró, dokumentáló fejezetek alkotják a könyv gerincét: a *Vallásos ünnep*ek és *szokások*, a *Világi ünnepségek*, a *Szórakozások*, valamint a *Szokások* c. fejezetben megnyerő biztonsággal kalauzol a XVIII. század világában. A bevezető (*Pest-Buda kialakulása a visszavívás után* c.), valamint a záró (*Séta a barokk Pest-Budán* c.) fejezetben viszont Zoltán József vizsgálódásainak eredményeit, általánosító elvi tanulságait veszi számba. E két fejezet jellege azonban nincs mindig összhangban a könyv egészével, s kissé értetlenül áll szemben azzal a későbarokk-rokokó világgal, amit egyébként oly megnyerő hitelességgel mutatott be. A barokknak, mint egyetemes stílustörténeti periódusnak Zoltán József általi jellemzése csak részben fogad-

ható el, mert kissé bizalmatlanul közeledik e „lényegét tekintve nemzetietlen, kozmopolita, az ellenreformációt szolgáló” (310. l.) kor főkérdéseihez, hiszen a barokkban csaknem kizárólag „egyházi jellegű, a formák, a külsőségek kultuszát hangsúlyozó, hangoskodó, látványosság-hajhászó művészi-politikai áramlat”-ot lát (15. l.). A barokk ilyen értelmezése következtében Zoltán József csak a XVIII. században látja Magyarországon uralkodó stílusiránynak a barokkot. A barokk egyoldalú jellemzése megmutatkozik némely utalásában is; Pázmányt nem, s főként nem „prédikációnak cikornyás allegóriái” (15. l.) miatt tartjuk a magyar egyházi barokk irodalom képviselőjének, hanem barokk világképe, társadalomszemlélete, valamint a barokk stílus és szerkesztés páratlan erejű s tudatos alkalmazásáért. A barokk ellenszenv sajátos utóélete figyelhető meg Zoltán József szemléletében, hiszen mind irodalomtörténetírásunk, mind művészettörténetírásunk a barokkban az európai feudalizmus általános megerősödése nyomán szükségszerűen kibontakozó, egyetemes stíluskorszakot lát.

A későbarokk-rokokó pompájú ünnepségek sorát 1803-ig kíséri nyomon a könyv, s a külsőségek e kései virágzásából azt a következtetést vonja le a szerző, hogy: „A barokk időhatárát Budára és Pestre vonatkoztatva... ki kell terjesztenünk a 19. század első évtizedéig.” (310. l.) Kétségtelen, hogy a magyar barokk kialakulása csak néhány évtizednyi fáziskülönbséggel követi az európai s Pest-Budán még később indulhat meg a barokk térhódítása, s a vezető nemesi osz-

tály életformájának tartóssága és viszonylagos változatlansága meghosszabbítja ugyan a magyar barokk élettartamát, de indokolatlannak érezzük általános hatókörét a XIX. század első évtizedére kiterjeszteni. Bár a korszakváltás nem egyik napról a másikra következett be, s a XVIII. század végi, XIX. század eleji irodalmi életben is tagadhatatlan a későbarokk-rokokó szemlélet, izlés jelenléte, a korszakot meghatározó tényezőnek ekkor már nem tekinthetjük. Zoltán József részletesen ismerteti pl. a budai egyetem felavatása (1780), valamint a korona hazahozatala (1790) alkalmából rendezett barokk pompájú ünnepségeket, de hiába zajlottak le ezek barokk-rokokó dekorativitással, szellemük már az új korszakot jellemző nemzeti törekvések kifejezője. Ugyanakkor igen tanulságosak e kései barokk-rokokó külsőségekkel megrendezett ünnepségek ismertetései, mert azt az újabb koncepciót igazolják, amely szerint változatlanul jogos 1772-vel kezdeni az új irodalomtörténeti korszakot, de a barokk kor hagyományainak, külsőségeinek szívszágával is számolni kell.

A tavaly elhunyt Zoltán József könyvét — bár nem minden megállapítása fogadható el a magyar barokk jellemzésével kapcsolatban — haszonnal tanulmányozhatják nem csupán a XVIII. század irodalmának kutatói, de a néprajz, valamint a zenetörténet művelői is. Kíváncsok volna, ha az előzményeket, a XVII. századi magyar barokk világát hasonlóan széles művelődéstörténeti keretben felderítő könyv is napvilágot látna.

Komlowszki Tibor

LENGYEL GÉZA: MAGYAR ÚJSÁGMÁGNÁSOK

Bp. 1963. Akadémiai K.—MTA Irodalomtörténeti Intézet. 196 l.(Irodalomtörténeti Füzetek, 41).

Lengyel Géza memoárjaiból s kutatásaiból összeállított új könyvében a múlt század végén, ill. a XX. sz. elején keletkezett sajtóvállalkozások négy jellegzetes típusát mutatja be: Légrádyék — a Pesti Hírlap, Az Est — Miklós Andorék, Rákosi Jenő — a Budapesti Hírlap, a Budapesti Napló. Amint Lengyel maga utal rá: az újságmágnás jelző csak az első kettőre illik, — Rákosinak, de még inkább a Budapesti Napló főszerkesztőjének csak tekintélyük, szavuk volt a korban.

Ha csak sajtótörténet volna Lengyel Géza írása — könyvének akkor is örölnünk kellene. Hiszen olyan ember vall itt, aki egy városból indult Adyval, Bíró Lajossal, talán

utolsó élő tagja a Budapesti Napló nagy korszakából a szerkesztőségnek, s akinek nevét a Nyugatban is már 1908-tól megtaláljuk. „Amit irtam annak alapanyaga a személyes visszaemlékezés, természetesen kiegészítve a gyenge és esendő emberi memória szokásos segédeszközeivel: a kor lapjainak közleményeivel és más forrásul használható publikációkkal. Ez az emlékezés, ha csak az újságírással eltöltött évtizedeket veszem is, fél századnál jóval hosszabb időre terjedt, és sok tekintetben módot adott arra, hogy egyes eseményeknek közvetlen tanúja lehessék.” A szerzőre oly árulkodó szerénységgel bukkan itt felszínre a személyes hitel — a könyv igazi lírája.

S ha sajtótörténetként olvassuk könyvét, úgy sem kell csalódnunk, Lengyel „laphősei” útját végigköveti alapításuktól — dicstelen megszűnésükig. (A Budapesti Napló kivételével mind az őket dajkáló-támogató Horthy rendszerrel együtt múltak ki 1944-ben.) Amikor a lapok indultak — felfelé ívelő korszaka ez a polgári sajtónak. A nagy gründolások idejében vagyunk, amikor a különböző érdekeltségeknek a sajtó támogatására is szükségük volt: A polgáriassodás igénye, támogatása hozta létre őket. Lengyel sok példával mutatja be a kor sajtómorálját: Találón ír „üzletes sajtó”-ról, amely különböző közgazdasági jövedelmekből tartotta fenn magát. Pontosabban: létüket olvasóik támogatása s a hirdetések is biztosították volna. Ezek a bankoktól származó pluszjövedelmek gyarapították azonban hatalmasan tulajdonosaik vagyonát. Lengyel finoman tesz különbséget a régi és mai újság között, hiszen a lapokkal együtt azok a bankok is a múltba sülyedtek, amelyek hatalmas pénzeket fizettek az elhallgatásáért, avagy a számukra előnyös formában való találásáért egy-egy ügynek. Többször idézi az ismert Mozart opera címét: *Così fan tutte*. Valóban: mindnyájan így cselekedtek. A rég feledett ügyek közül csak egyet említsünk, melynek az irodalomhoz oly sok köze van: azt a merész attrakciót, ahogy Miklós Andor a polgári jog formális értelmezésével megszerezte az Athenaeumot. (87.)

Mindezek a gazdasági- s pénzügyek önmagukban természetesen csak a közgazdász-történészeket avagy a kor mindennapjainak kutatóját érdekelnék, ha nem magyaráznának valami önmagukon túli jelenséget: a kor újságíróinak igazi szabadságát. Már a kortársakat is szenvedélyesen érdekelte ez, Bíró Lajos az egyik legkitűnőbb újságíró értekezett a sajtóról. A leghitelesebb tanúságtételt azonban talán mégis csak néhány Adyglosszában találjuk meg: Sokalják az éhbért — hördült fel Ady a Nyugatban, amikor Eötvös Károlynak a neki (Adynak) ítélt kétezer koronás fővárosi irodalmi díj fölötti székepsziséről értesült. S hozzászólt ő is a Huszadik Század ankétjához az írói becsületéről, s ott ilyen eligazító szavakat mondott. „Az új sajtó, s az új tömegliteratúra szükségessé tett s kifejlesztett egy újfajta hírlapírói, illetve írói képességet: készen, könnyen, ügyesen, megejtően írni a kiadóhivatal s a legnagyobb számú s legkisebb értelmességű publikum számára. Ezek az írók, hírlapírók, ha mellékesen még politikus csukácskák is, egészen bátran árulhatják a tollukat. Ezeknél az írás egyszerű áru, meggyőződésük pedig az, amit velük haszonért íratnak, avagy legjobban esetben egy kis csinált hangulat.” S miután így bemutatta a sajtókulikat, akiknek a verejtékéből lehettek a sajtómágnások, kör-

vonalazta az eszméihez hű zsurnaliszta írói arcát is (nem kétséges, hogy önmagáról, s legközelebbi küzdőtársairól, pl. Jásziról): „Még mindig megmaradnak azonban a régi, kissé komikus, de majdnem félisteni konceptusban a vezetők vagy vezetni akarók, akiknek egész nevükkel, testüikkel harcba kell menniök hirdetett igazaiért. Ezek nem alkudhatnak, nem kupeckedhetnek, s ezeknek a munkájára semmiképpen sem érvényesek enyhítők sem, a testi munkára, vonatkozó erkölcsi szabályok.” (Ady: *Az irodalomról*. Magvető, 1961. 346.) Nem csoda hát, hogy korrumpálódott ez a sajtó a háború sodrában, s a zavarospiszkos árból valóban csak egy Ady-szerű egyéniség tarthatta magasra a fejét.

Hiteles és igaz Lengyel Géza summázása: „Üzletes sajtó elnevezésen nem az elmúlt idők újságvállalatainak egy bizonyos részét értem: az üzletes sajtó kategóriájába tartozik úgyszólván az egész elmúlt világ sajtója (napí újságjai) igen csekély kivétellel. Ilyen kivételek: a szakszerű tudományos folyóiratok, a társadalmi haladást a maguk módja szerint kívánó folyóiratok (mint például a Huszadik Század) s természetesen a szocialista lapok.” (5.)

S ha sajtótörténetileg mindez így igaz is, nem kétséges, hogy ezeknek az újságoknak sárguló-foszladozó lapjai őrzik az utolsó nyolcvan év magyar irodalmának megannyi remekét. A legjelesebb magyar írókat tömörítették maguk köré. A korszak irodalomtörténésze egyben sajtótörténész is kell hogy legyen. Világjelenség volt a századfordulón az irodalom és zsurnalisztika szoros egybefonódása. Ambrus ismert tanulmányában aggodva, panaszkodóan regisztrálta ezt az állapotot. A mából visszaneve — inkább serkentőnek, megtermékenyítőnek látjuk ezt az összefonódást. Hogy csak a legnagyobb példát említsük: Ady kibontakozása szinte elképzelhetetlen a mindennapi redakcióbeli munka nélkül. Lengyel Géza könyvéből klasszikus írók és művek légiójáról tudjuk meg, hogy életrekeltőjük mindennapos újságírói kötelesség volt. A világnézetileg árnyaltilag különböző profilú lapok közös vonása volt a neves írók munkatársul megnyerésére való törekvés. Jókai, Mikszáth, Molnár, Herczeg, Tóth Béla, Tolnai L. Móricz Zs., Bródy S., Ambrus, Heltai, Szép E. — így gyarapíthatnánk a listát szinte egy teljes írói névsorral. Lengyel memoárjaiban azonban megmutatja az alkotó ember vergődését is az üzletes sajtó mindennapjaiban. Senki sem volt itt pótolhatatlan! Valóban megrendítő egyes írók küzdelme velük. Amikor Jókai kényelmetlenné vált a Pesti Hírlapnak, csak ürügyet kerestek a hajóból való kidobására. Nem kevésbé érdekes Mikszáth kísérlete az Országos Hírlappal, amelyet alig másfél év múltán szintén beszüntetni kényszerült.

Lengyel újságtörténeti vázlatának — a hogy maga nevezi könyvének fejezeteit — külön nagy értéke, hogy kitűnő portrészor-
 zatban villantja fel a lap tulajdonosok arc-
 életét, akiktől írók—kéziratok sorsa, élete-
 halála függött. A Légrádyak s Miklós Andor
 megemlézése mellett mutassuk fel a Rákosi
 Jenőét. „A maga személyében különös és furcsa
 összetétele volt a szűk, középosztályos világ-
 nézet és az egyénnek minden melléktékintet-
 től ment megbecsülése között. Lapjában,
 cikkeiben: mindent a középosztályért, a
 sovínizmusért, a magyarság vezérő szerepé-
 ért: a magánéletben jó kedélyű és előítéletek-
 től ment.” Lengyel nem sémákat rajzol hát,
 hanem hús-vér emberekre emlékezik, akik-
 ben az ideológia s az ember nem harmoni-
 zált mindig. Felemlíti Rákosi duzzogását az
 ellenforradalom első éveiben, ami azért tanul-
 ságos, mert segít megérteni a Nyugat bizo-
 nyos megértő közeledését, ehhez az Ady korá-
 ban nagyon kártékony munkát végzett
 publicistához. De nem kevésbé érdekes és
 jellemző Lengyel könyvének ama részlete,
 amikor Rákosi magántitkára feljegyzései
 alapján elmondja, hogy a magyar imperializ-
 mus álmát hirdető közgondolkodó teljesen
 tájékozatlan volt a korabeli nemzetközi
 helyzetben, politikusokkal nem érintke-
 zett — számára a nyugat Hekuba volt —, akit
 teljesen váratlanul ért a világháború kitörése,
 s erre csak egy bárgyú megjegyzése volt:
 végig kell csinálni... (114—118.)

Bár a nagy fejezetek körvonalazta tartal-
 lomnál is sokkal több van Lengyel könyvé-
 ben — a Pesti Hírlap, a Budapesti Hírlap, a
 Magyarország, az Est, az Esti Hírlap törté-
 nete mellett felvillantja például a Pesti
 Napló Hatvány szerkesztette rövid korszakát,
 ami irodalomtörténeti jelentőségű volt — a
 legnagyobb szeretettel érezhetően a Budapesti
 Naplóról szól. Könyvének utolsó nagy feje-
 zete, az Ady a műhelyben, a már elmondottak
 summázásszerű ismétlése s kiegészítése.
 Nem fogy ki a Budapesti Napló s főszerkesz-
 tője, Vészi József története s pályája magya-
 rázatából. Beszél hallatlan — és halhatat-
 lan! — irodalomtörténeti értékű szerepé-
 ről Ady körül. Emlékeztet Vészi érdemére a
 radikalizmus eszméinek terjesztésében, a bal-
 oldali, a haladó gondolat megőrzésében. Igaz,
 mindez történelmileg igaz, hiszen Vészi útja
 később teljesen párhuzamosan haladt a
 hatalmon levőkkel. S Ady korában is a hatal-
 mukat bizonyos látszatreformok megőrzése
 árán fenntartani akarók kis csoportjának volt
 a nagyon intelligens szócsöve. S ha eszmeileg
 meg is korrigáljuk Lengyel Vészi-portréját,
 annál készségesebben egyetértünk mindazzal,
 amit irodalmi érdemeiről mond. Tehetősége
 és a kor íróira és újságíróira tett nagy hatása
 valóban előnyös fényben mutatja lapvezér
 társai mellett. Írjuk ide Lengyel találó meg-

figyelését Vészinek Ady és Kosztolányi
 iránti megbecsüléséről, hangsúlyelosztásról.
 Vészi Adyban a lángelmét látta meg igen
 korán; Kosztolányiban, mikor még keveset
 tudott róla, a fiatalon megszerzett művelt-
 séget, a máris sokoldalú nyelvtudást becsülte
 s nagyon hamar a tehetséget is.” (168.)

Lengyel mostani könyvében pótolja az
 Ady a műhelyben szűkös Kosztolányi-émle-
 keit is; valószínűsíti a Budapesti Naplóhoz
 kerülésének körülményeit, amikor utal a
 Bíró Lajos novelláiról a Bácskai Hírlapba írt
 tárcájára. (165—167.) Felidézi az Ady és
 Kosztolányi közötti „belvillongás”-t is. Érté-
 kes része könyvének a szintén Budapesti
 Napló-beli indulású Lyka Károly pályá-
 kezdő éveinek számbavétele.

A legmelegebben mégis a váradi fiúk alak-
 ját élesztgeti. Bíró Lajosét ilyen frappán-
 san: „Bíró újságírónak is termékeny, színes,
 amellet szabatos, megbízható. Politikai cik-
 kei máris egy pallérozott értelem, szociális
 kérdések iránt élénken érdeklődő, tudatosan
 progresszív publicista megnyilvánulásai.”
 (158.)

Értékes gazdagodása könyvének Wolf-
 ner (Farkas) Pál alakjának bemutatása.
 Pályája arra tanulságos, hogyan tört meg
 egy gazdag-polgári intellektuel útja már
 az idők első nehezebbre fordulásakor,
 1906-ban. Hogyan kéredezkedett vissza
 volt progresszív társai elleni súlyos provoka-
 ciók árán is saját osztályába. Lengyel kortársa
 tanúságtétel alapján valószínűleg jól sejtí
 benne a duk-duk úgy kirobantani segítőjét.
 Azonban — s ezt nem tudom elégszer újra
 hangsúlyozni — ez a polémia nemcsak lépé-
 menés volt Ady részéről, hanem valódi
 gondok, az új irodalom útjának igazi problé-
 mái is felszakadtak, napvilágra kerültek
 abban. Azt viszont elismerem: minde-
 ré méltatlan keret volt az Új Idők. S ennek a
 formának a megteremtésében lehetett szerepe
 Wolfner—Farkas Pálnak. A duk-duk úgy
 nem teljes magyarázatán túl is benne maradt
 néhány olyan, Adyra bántó mondat a
 könyvben, amit a memoár jelleg magyaráz
 ugyan, a három illusztris lektor azonban
 éberebb olvasó lehetett volna (119: a
 Gyóni-ügy magyarázata, s a 156. ill. 172.-en,
 —Ady „gatlástalan” előszobázásairól, s Kabos
 elvakult Ady-imádatának emlegetése mentő
 érvként a Kosztolányi-kritika leközlése
 miatt).

Apró megjegyzéseink azonban inkább
 vallanak a nemzedékek néző-ítelő pontja
 közötti különbségről, hogysem a könyv érté-
 két devalváltnak. Az Ady a műhelyben-ről írva
 épp a személyes emlékeket hiányoltuk: most
 részben azokkal kárpótol Lengyel — kiegészítve értékes sajtótörténeti vázlataival.

Varga József

Michaud-Quantin, Pierre: *Sommes de ca-suistique et manuels de confession au moyen âge (XII—XVI siècles)*. Louvain, 1962. Nauwelaerts. 124 p. (Analecta Mediaevalia Namurcensia, 13.)

Középkori irodalmunk nagyobbik hányada kizárólag hazai literatúránk szempont-jából érdemel figyelmet. Az európai horizontú tematikát hordozó művek jelentős részében ugyanis alig, vagy legfeljebb a variánsérték fokáig van eredetiség, a többieket pedig eszmei és művészi igénytelenségük teszi viszonylagos értékűvé. De ha ez igaz is, mindebből nem következhethet olyan sommás ítélet, mintha a középkori magyar irodalom nem rendelkezne értékekkel, vagy éppenséggel mellőzhető lenne világirodalmi áttekinté-seknél.

Michaud-Quantin könyve jó példája annak, hogy a nemzetközi összefüggések fényében mennyire mássá, érthetőbbé és értékelhetőbbé válhat egy-egy magányosnak tűnő író- és tudóseyéniség alakja és munkás-sága. A dalmáciai születésű magister Paulus Hungarus, ismertebb nevén Magyar Pál mes-ter élettrajzi adatai, műveinek listája főleg Toldy Ferenc (*Újabb adalékok a régibb ma-gyar irodalomtörténethez*. Pest, 1871.), Pierre Mandonnet (*La Summa de poenitentia magistri Pauli presbyteri Sancti Nicolai*. Paris, 1937.) és Bánfi Florio (*Paolo Dalmata detto Ongaro*. Arch. Stor. per la Dalmazia, 1939.) kutatásai nyomán eddig sem voltak ismeretlenek, a szerzőnek azonban ezúttal nem is ezek gyara-pítása, hanem más volt a feladata: a Bologná-ban professzorkodó jogtudóst behelyezni a közép-kor világába, kijelölni egyetemi elő-adásaiból kerekedett munkájának (*Summa de poenitentia*. Bologna, 1220.) helyét a műfaj európai rokonságában.

Michaud-Quantin ezt a feladatát nem végezte el rosszul: igaz, hogy rendkívül elna-gyolt, de tárgyi tévedésektől mentes élettrajzi vázlat után (nála még Szinnyei is alaposabb, VIII. 300—301. h.), könyve módszerére jel-lemzően, inkább leíró, mint elemző ismerteté-sét adja Magyar Pál művének. Erdemi méltatásáról természetesen szó sincs, utalásai azon-ban szükségességük és dokumentálansá-guk ellenére is valószínűnek és elgondolko-ztatónak látszanak. E tekintetben főleg azokat a célzásokat kell kiemelnünk, amelyek az elődök és kortársak, Alain de Lille, Robert de Flamborough és Thomas de Chabham felemlít-ésével lényegében a *Summa* forrásvidéké-nek határvonalait vonják meg.

Michaud-Quantin azonban sokkal to-vább juthatott volna következtetéseiben, ha nem elégszik meg a disszertációkra emlékez-tető céltitűzésekkel: a tartalmi leírással, a szelektált élettrajzi és bibliográfiai források precíz kivonatolásával és felsorakoztatásával.

Könyvének szerkezeti merevségét is elkerül-hette volna, ha nem ragaszkodik mindenáron a sablonos felépítéshez (a főfejezeten belül minden egyes író önálló alfejezetet alkot, amely élettrajzi és művet vagy műveket ismer-tető egységekre oszlik).

Igy, ebben a formában, történeti igény-nyel megírt tanulmány helyett inkább vala-miféle lexikon benyomását kelti. Sajnos, ő sem tudott mentes maradni a külföldi szerzők álta-lános hibájától: magyar íróról ír, de témájá-nak magyar nyelvű szakirodalmáról mit sem tud. Ezúttal ugyan jó kalauza volt, (ez azon-ban azzal magyarázható, hogy Bánfi Florio cikke olaszul jelent meg), de Fehér Mátyásnak, Bánfi utáni tanulmányát már nem ismeri (*Magyarországi Pál O. P. Summa de peniten-tia-ja 1220-1221*. Regnum 1942/43. 274-293.).

Pierre Michaud-Quantin új filológiai ered-ményeket nélkülöző könyvének a látszat elle-nére is van némi haszna a magyar irodalom-történetírás számára: az európai összefüggé-sek lehető teljes feltárásával hozzásegít min-ket a terület gyors és megbízható áttekintésé-hez, hogy aztán a kérdés mélyrehatóbb és sok-oldalúbb ismerete alapján az eddiginél na-gyobb biztonsággal határozhassuk meg Ma-gyar Pál tudományos munkásságának helyét és jelentőségét.

V. Kovács Sándor

Kroó György: Bartók Béla színpadi művei. Bp. 1962. Zeneműkiadó V. 296 l.

Kroó György könyve elmélyült, alapos, sokoldalú elemzése Bartók Béla három szín-padi művének, a *Kékszakállú herceg várának*, a *Fából faragott királyfinak* és *A csodálatos mandarin*nak. Nem zenetudományi és zene-esztétikai szempontból hívjuk fel rá ezúttal a figyelmet, hanem irodalomtörténeti vonat-kozásai miatt; bár zenei elemzése is példa-mutatón érzékenyek, finomak, érettek; s egyes formai elemzések, motívum-kutatások, a szerkezet és dallam összefüggése, a sajátos zenei *dramaturgia* érvényesülésének kérdései az irodalomtudományi munka elemzése szá-mára sem lesznek nélkülözhetők; s a színpadi (irodalmi) *dramaturgia* terén is különösen szép példái az elmélyült, mű-közel elemzés-nek.

Bartók mindhárom színpadi művével kora magyar — s ezen keresztül európai — iro-dalmába kapcsolódik. A két Balázs Béla-szöveg, s az egy Lengyel Menyhért-vázlat mintegy a Nyugat mozgalom második hul-lámának terméke — s jellemző produktuma az évek európai irodalmi áramlatainak is. Kroó György elmélyülten, helyesen elemzi a szövegek könyvek problémáit; szerencsésen ta-pintja ki, hogy mi bennük a korhoz kötött,

s mi az író mélyebb mondanivalója; rendkívül szellemesen mutat rá mindig arra, hogyan haladta meg Bartók a szövegíróit, hogyan csiszolta le műve a szecessziós-stílusromantikus díszeket, s hogyan szövegezik meg legigazibb, kínzó emberi problémái, mely mondanivalója. Szép-beleérző elemzések sorozatán keresztül mutatja ki Kroó György, hogy az első mű „magányos művész” problémájából, a művész szerelem-kereséséből hogyan lesz a Mandarinban már átfogó kérdésfeltevés: a kor kuszáinak tűnő társadalmában jó és rossz harca, az emberség, a humánus küzdelme a nagyság kibontakozásáért. A Szerelem, a Művész, a Természet motívumainak felbukkanása a szöveggönyvekben, átváltozása, továbbfejlődése Bartóknál — Kroó György elemzéseinek sikerült részei.

Egyetlen ponton éreztük volna még inkább továbbfejleszthetőnek — irodalomtörténeti szempontból — fejtegetéseit: a Balázs Bélánál s Lengyel Menyhértnél felbukkanó problémák, motívumok nemcsak a magyar irodalom közegéből magyarázhatók (Kroó György, helyesen, többször utal Adyra), hanem bele vanna ágyazva egy európai irodalmi — s még tágabban szellemi — áramlatba. A magányos művész, s hódító férfi problémája éppúgy, mint az „asszonyi alacsonyrendűség”, az emberi nagyság keresése, a Művész-problematika, a természet szerepe mindmegannyi ismert eleme a kor irodalmának, közgondolkodásának — Nietzsche-től Hofmannsthalig, Wildetől Maeterlinckig, Stefan George-tól Rimbaud-ig. S ugyanígy a díszletezés is: a mesemotívumok, a kelta mondák, az egzotikus kolorit, a színpad, mint a bábszínház, a kor (s főleg a későszimbolizmus) általános jellemzői. Két első művével *irodalmilag* tehát a 19. század végi európai áramlataihoz kapcsolódik Bartók; míg a *Mandarin* — irodalmilag — már jellegzetesen 20. századi tematika; a Nagyváros, a Szerelem, mint megváltás, — a Halál és Élet harca — a koraexpresszionizmushoz kapcsolja. (Vizsgálандó volna egyébként egyszer, honnan, milyen egyéni indítékokból vagy irodalmi élményekből ered Bartóknál a Nagyváros mitikus rém volta.)

Igaz: mindezek a motívumok Balázs Bélánál módosulva, a kor magyar irodalmának törekvéseibe ágyazva jelentkeznek, — habár éppen Balázs Béla az, aki első korszakában a leginkább szerepjátszó, tudatos, eltökélt intellektuális, ő hajtja végre leghatározottabb elszánással a befelé fordulást, az Én-re való koncentrációt, a lélek belső tájaira való menekülést, — nagy művészi érzékkel, de olykor eltökélt-tudatosan a Nyugat körébe tartozó fiatalok közül. Még egy időbe telik, míg díszletei és jól megtanult eszközei mögül igazi mély mondanivalója is kihalatlanszik.

Mindezek a megjegyzések nem érintik Kroó könyvének érdemét, hiszen az irodalomtörténet maga sem írta meg a Balázs Béláról szóló monográfiát — s egyelőre mi tanulhatunk az ő elemzéseiből, észrevételeiből.

Hadd tegyük hozzá: Kroó György könyvének zenei vonatkozású elemzéseiből is nem egy irodalomtörténet, vagy irodalomelmélet jellegű tanulságra figyelhetünk fel: a Bartók népiességének jellegéről, a népzene jelleg értelmezéséről, a népdal felhasználásának módjairól, a műveiben előforduló idézetekről; a forma és jelentés viszonyáról mondtak általános tanulságokat is rejtenek.

Szabolcsi Miklós

Honti János: Válogatott tanulmányok. Szerkesztette és az előszót írta: Ortutay Gyula. A zárójegyzeteket írta: Dömötör Tekla. Bp. 1962. Akadémiai K. 354 l.

E tanulmánykötet megjelenése ráirányítja a figyelmet egy sokáig méltánytalanul elhallgatott életműre, melynek tanulmányozása nélkülözhetetlen mindazok számára, akik a művészi tevékenységnek a nyelv segítségével megvalósuló formáival, a tágabb értelemben vett irodalommal foglalkoznak. Tágabb értelemben, mert Honti legkedvesebb műfaját, a népmesét is irodalomnak, műnek tekintti, ha nem is feledkezik meg arról, hogy más a létezési formája, mint az írott irodalomé. A népmeséről szól a kötet két legnagyobb tanulmánya, *A mese világa* (melyet érthetetlen módon megcsonkítva, zárófejezete híján közöltek) és *Az ismeretlen népmese*. A mese lényegét nem anyagában, alkotó elemeiben kereste (hiszen ugyanabból az epikus anyagból alakulhat egészen más szemléletű mű is), hanem azt vizsgálta, milyen emberi állásfoglalás hogyan érvényesül benne a világgal szemben. Tartalom és forma, műfaj és szerkezet vizsgálata révén kutatta tehát a népmesének mint műnek végső jelentését, egyúttal arra is figyelve, hogy hol helyezkedik el a népmese az epikus hagyományok nagy birodalmában. Ennek köszönhetőek azok a hallatlanul árnyalt különbségtevések egyfelől a mese műfaján belül (tündérmesék, tréfás mesék, állatmesék és legenda-mesék), másfelől a mese és a többi hagyományozott epikai műfaj (legenda, népmonda, eposz, ballada stb.) viszonylatában. (*Mese és legenda, Epikus néphagyomány, Megjegyzések a népmondáról* stb.) Hiba lenne eredményeit néhány mondatban összegezni, hiszen maga Honti elvileg ellene volt bármiféle definíciós kísérletnek és termékenyebbnek tartotta, ha a műfajokat sikerül egy bizonyos szemléleti körbe utalni. Nem meghatározta tehát, hanem körülhatárolta, jellemezte e műfajokat,

különös figyelemmel az átmenetekre és arra, hogy egy műfaj lényegét nem lehet egyetlen szempontból kiindulva megragadni, hanem különböző utakon lehet megközelíteni. A mese és más epikus műfajok kapcsolatának vizsgálata során egészen távoli területeket is bejárt, mint a kelta epika világát, és ezen a magyar tudományosságtól távoleső területen is ért el maradandó eredményeket.

Mindössze 34 évet élt Honti János, de mégis olyan hatalmas életművet hagyott hátra, amelyik bármely akadémikusnak becsületére válnék. A kötet végén közölt imponáló bibliográfia (melyet egy tétellel szaporíthatunk is: Honti bírálatá Ortutay Gyula *Fedics Mihály mesél* c. kötetéről, Műhely, 1940, 67—70.) a könyvismertetéseket is felsorolja. Érdemes ezek közül is néhányat elolvasni; Honti rövid ismertetéseket vagy lexikoncikket éppoly gonddal írt, mint nagyobb tanulmányokat. Ez a tudományával szemben annyira etikus magatartása sem minden tanulság nélkül való.

Stoll Béla

Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. 896—1849. Bp. 1962. Képzőművészeti Alap. 359 l.

Azok számára, akik „hivatásukból” következőleg foglalkoznak a történelmi szemléltetés kérdéseivel, pedagógusoknak, a történettudomány népszerűsítőinek, de az érdeklődő, a szép könyvért lelkesülni tudó közönségnek is értékes ajándék ez a kötet. A Képzőművészeti Kiadó régi mulasztást pótol és tudományos szükségletet is elégített ki azzal, hogy egy pazar és izléses kiállítású kötetben közreadta a magyar történelem képes ábrázolásainak művészileg és hitelesség szempontjából is legbecsesebb darabjait.

A kötet szerkesztője a magyar történelmi ikonográfia gazdag anyagából elsősorban a műtörténész szemével válogatta ki a kötet anyagát. Ez önmagában véve még nem lett volna baj, csak éppen azzal a buktatóval járt, hogy a történelmi szempontból fontosabb, lényegi és a kevésbé vagy egyáltalán nem jelentős mozzanatok és alakokat a szerző nem tudta biztos kézzel szelektálni és kiemelni, minek következtében történelmi értékrendszere egysíkúvá vált és torzult. Nem azt kifogásoljuk, hogy pl. Grassalkovich Antal, Barkóczy László, Zipser Mátyás portréja, vagy az a sok, már inkább néprajzi érdekességű típusábrázolás helyett kapott Magyarország történetének képeskönyvében — mert nyilvánvalóan ezeket az alkotásokat elsősorban „műtörténeti értékeik” ajánlották erre a megiszteltetésre —, hanem azt, hogy történelmünknek olyan alakjai — csak kapásból említve néhányat a XVI. századból —,

mint pl. Fráter György, Izabella, János Zsigmond, Oláh Miklós, vagy a magyar történetírásnak olyan kiemelkedő egyénisége, mint Istvánffy Miklós — a kevésbé nevezetesekről nem szólva —, hiányzanak a galériából. Félreértés ne essék, nem uralkodói arcképcsarnokot kérünk számon a kötet szerkesztőjétől, de feltűnő, hogy annak a két nagyhatalomnak, a töröknek és a Habsburgnak, amelyek közelsége és jelenléte döntően belejátszott történelmünk alakulásába, I. Lipót és Mária Teréziát kivéve jóformán egyetlen, politikai és katonai szempontból jelentős, vagy hírhedtté vált — és erről az oldaláról közismert — egyénisége sem szerepel a portréanyagban. Vagy ezeknek a személyiségeknek nem akadt „hiteles” megőrkítőjük a korabeli képzőművészetben? Egy ilyen kiadványnak, amely a kiadó előszava szerint is többek között az iskolai történelmi oktatást van hivatva segíteni, ezeket a szempontokat már csak didaktikai szempontból is nagyobb figyelemre kellett volna méltatnia. Ezek után valahogy az az érzésünk, hogy a szerző nem egy tudományosan átgondolt és megtervezett történelmi forgatókönyvhöz gyűjtötte és válogatta össze a képzőművészeti anyagot, hanem fordítva, a felleltározott és egybehorodott képes anyagból szerkesztett egy művészettörténeti szempontú történelmi dokumentációt. Így aztán a történelmi mozgást nem annyira a képes anyag szemlélteti, hanem sokkal inkább az egyes képekhez írt tartalmas kísérőszöveg magyarázza meg az olvasónak.

Egy történelmi ikonográfia nem mondhat le arról az alapvető követelményről — főleg ha ilyen nagy korszakot ölel fel —, hogy anyagát a történettudomány eredményeire alapozott elvek szerint rendszerezze. A kronológia — különösen ha nem is következetes — még nem rendszer, éppúgy mint a lexikonszerű abc-be sorolás sem. Célzerű lett volna, ha a szerző a történettudomány által kialakított periodizációt követve, vagy legalábbis ahhoz igazodva, szemléletes és kifejező fejezetcímekkel tagolja az anyagot. Ezen belül is a gazdaság- és műveltség-történeti vonatkozású ábrázolásokat szintén jobb lett volna, ha külön fejezet alatt mutatja be, és így nem kényszerült volna olyan megoldásra, hogy pl. Szenczi Molnár Albert és Bethlen Gábor portréi közé helyezze el a XVI—XVII. sz. összes ilyen tárgyú képeit.

A kötetet a magyar történelmi ikonográfia fejlődését összefoglaló tanulmány vezeti be, amely eligazítja az olvasót a történelmi ikonográfia fejlődésének, hazai és külföldi forrásainak megismerésében. Ezt szolgálja a kötet végére helyezett s elsősorban az egyes alkotások keletkezésére, hitelességére és stíluskapcsolataira vonatkozó bibliográfia is.

Bóta László

Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés első évtizedeihez. Bp. 1962. Színház-tudományi Intézet — Országos Színháztörté-
neti Múzeum. 109 l. (Színháztörténeti Könyv-
tár, 7.)

A magyar rendezés első évtizedeinek vizs-
gálata új, sokban ismeretlen oldaláról mu-
tatja meg a magyar színészet hősi korszakát.
Eleve jó a téma megközelítése: a szerző nem látványos eredményekre törek-
szik, gondos filológiai munkával a levéltári
anyag újonnan kikutatott adatait, hivatalos
feljegyzéseket, abszolút biztos forrásokat
(különböző, itt közöltetett jelmez, díszlet- és
kelléktárakat, kéziratok rendezői példányokat
stb.) használ fel céljára. Könyve mindenek-
előtt forrásértékű, de igen szép összefoglaló
képet is ad színházi rendezésünk félszázados
fejlődéséről, noha a teljes anyag feldolgozá-
sától még távol vagyunk.

A tanulmány első fele a *magyar rendezés
előtörténetét* mutatja be Kelemen Lászlóék
színházától az állandó fővárosi színház meg-
nyitásáig. Elsőnek veszi számba azokat a
tényezőket, melyek a hivatásos színjátszás
számára a rendezés szempontjából hagyomá-
nyokat jelenthetnek. Joggal állapítja meg,
hogy a barokk főúri színházak kevésbé nyúj-
tottak előzményt a kismemesi-polgári jellegű
színjátszáshoz, s inkább kell keresni a nyo-
mokat részben a német színjátszás felvilágo-
sult racionális egyszerűségében, de nagyobb-
részt a magyar iskolai színjátszásban, főleg
annak piarista ágában. Az átmenet, a köz-
vetítés különböző elemeinek kimutatását
azonban a források sajnálatos hiánya még
akadályozza. (Pl. a közjátékok vonatkozásá-
ban.) — Az első pest-budai szintársulat
játékának rekonstruálása már konkrétabb
alapokon történhet, igaz, rendezésről szoro-
sabb értelemben véve még nem lehet szó,
rendezői példányaink sincsenek. Kelemen
László társulatának díszlet- és jelmeztára,
a fennmaradt sűgőpéldányok elemzése stb.
viszont már biztos következtetéseket tesz
lehetővé a világítás, a díszletek és a jelmezek
elégé korlátozott alkalmazásának bemutatá-
sára, az előadások menetének érzékeltetésére.

A második fővárosi magyar társulat játé-
k módjának tanulmányozására a szerző jó
érzékkel az 1810. évi *Hamlet*-előadást választja
alapul. Nagymértékben segítségére van ebben
a Károlyi család megyeri, főúri színházának
eddig ismeretlen ruha- és kelléktára. Ennek
alapján gazdag ismeretet nyújt a színpadi
jelmezek használata tekintetében, bizonyítva
pl., hogy a korhű jelmez nem lehetett még
követelmény. Magáról a játéktípusról többet

tudunk már a szereplők egyéni teljesítménye
alapján. Megelevenedik pl. Kótsi Patkó János
Hamlet alakításának „szép természetessége”
és a többi szereplő hasonlóan sajátos törek-
vése. — A korabeli rendezésről nyújtott képet
jól és szükségszerűen egészíti ki néhány
Kotzebue-darab rendezésének vizsgálata.
(*Rolla, A nap szüzei*). A Kotzebue-darabok
igénytelensége mellett ugyanis fontos látnunk
ennek a „jó színpadi mesterember”-nek jelen-
tős szerepét a színszerűség és az akció tekintetében.
Az egzotikus darabok folytán bővült
a jelmeztár, változatos díszletekre, muzsikára
és fényhatásokra volt szükség, s a színészek-
nek is új játéktípust kellett kialakítaniuk. A
feltárt anyag meggyőzően tanúsítja, hogy a
második fővárosi társulat működését köve-
tően az 1830-as évek közepére színjátszásunk
már olyan színvonalra érkezett, amikor a
rendezésnek bizonyos követelményei érez-
hetők, bárha e szempontból még mindig in-
kább az aktorok személyi kvalitásai emelked-
nek ki, s nem az együttes összjáték erői.

A tanulmány második fele az állandó
fővárosi színházban megnyilvánuló *korszerű
rendezés kezdeteit* vizsgálja. A harmincas évek
végével a megfelelő helyiség és a viszonylagos
biztonság nagy lendítő erőt jelentett. Ki-
mondott rendezőkről azonban még ekkor is
csak korlátozott értelemben lehet szó, noha
Megyeri, Szentpétery, Lendvay, Szerdahelyi
stb., majd Szigligeti színészi vívmányaik
mellett a kor értelmezésében vett rendezői
szintet is magasra emelték. Szerepe volt
ebben, ha sokszor vitatható módon is, a már
megerősödő színi kritikának is, amelynek
felfogását a kötet szerzője időről időre gon-
dosan figyelembe veszi. — Úgy véljük, s a
tanulmány is központi helyet biztosít a kér-
désnek — hogy a francia romantikus szín-
játszás elveinek és gyakorlatának megjelenése
(Hugo, Dumas) ugrásszerű változást jelen-
tett a magyar rendezés fejlődésében. Itt már
a természetszerűség és a korhűség igénye, a
romantika színes látványossága és túlzásai
egyaránt érződnek a technikai megoldások-
ban valamint a játéktípus egészében. Ez
utóbbi szemléltetésére a szerző céltudatosan
irányítja a figyelmet Egressy Gábor és
Fáncsy Lajos romantikus, már-már „hiva-
tásos rendezői” tevékenységére. — Végül lehe-
tőséget nyújt a tanulmány, hogy előretékin-
tünk az új polgári színjátszás irányába: például
Sardou: *A jó barátok* c. darabja magyar előadá-
sának elemzéséből vitán felülnek látszik, hogy
ez időre (1862) a magyar színház a rendezés-
ben is európai színvonalra érkezett, s a realiz-
mus irányába fejlődött.

Gyenis Vilmos

Az *Intézet és a Társaság életéből* c. rovatunk átalakulását jelzi a folyóirat tájékoztató rovatának új címe. A szerkesztőséget e változtatásra az a felismerés készítette, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények, mint a magyar irodalomtörténetírás egyetlen szakfolyóirata, nem szorítkozhat csupán az Intézet és a Társaság munkájának adatszzerű ismertetésére, hanem minden, tudományágunkat érintő lényeges hazai és külföldi eseményről hírt kell adnia. A tájékoztatás rendszeresebbé tételét, terjedelmi és tematikai bővítését az irodalomkutatás hazai fejlődése s a külföld egyre intenzívebb érdeklődése is indokolja. A Krónika-rovat anyagát ezen túl a legváltozatosabb tárgyú cikkek, tudósítások, rövid hírek adják: nekrológok, melyek a kegyetlethez és külföldi kongresszusok magyar vonatkozású eredményeiről; beszámolók irodalomtörténeti kongresszusokról, kiállításokról; az Intézet, egyetemek, egyes tanszékek által rendezett szaktudományi vitákat ismertető és értékelő írások; kutatók vagy kutatócsoportok tanulmányútjainak eredményeit összegező cikkek; beszámolók az Intézet vagy az egyes osztályok egy-egy nagyobb kollektív munkavállalkozásáról, hazai egyetemek, tanszékek, kutatócsoportok, illetve külföldi egyetemek magyar tanszékeinek, szekcióinak magyar irodalomtörténeti tevékenységéről, terveiről, továbbá egyes könyvtáraink, múzeumaink, kiadóink ilyen vonatkozású munkájáról; végül az Intézet és a Társaság hírei.

Magyar irodalomkutatás Prágában és Brnóban

A magyar irodalom oktatásának és kutatásának vannak Prágában hagyományai, mai szervezett formájában azonban nem egészen másfél évtizede létezik. 1950-ben indult meg újra, hosszabb szünet után, a magyar nyelv és irodalom oktatása a Károly-egyetemen; valamivel később iktatta be a hungarisztikát kutatási területei közé a Csehszlovák Tudományos Akadémia. Magyar irodalommal a CsTA Szláv Intézetében Dr. Zuzana Adamová foglalkozik, az egyetemen Bredár Gyula és e sorok írója. Prágán kívül a brnoi egyetemen is gyökeret vert a magyar irodalomtörténeti kutatás; itt Richard Pražák nevéhez fűződik, aki a prágai Károly-egyetem bölcsészkarán végezte tanulmányait, s Brnóban a kelet-európai országok történetének tanszékén dolgozik, Macúrek professzor mellett, aki a magyar történelemnek is neves szakértője.

A fent említett intézmények feladata az adott körülmények között természetesen nemcsak a tudományos kutatómunka; eleget kell tenniük az oktatás igényeinek, a cseh kulturális élet gyakorlati követelményeinek (például a kiadókkal és folyóiratokkal való együttműködésük révén), elősegíteniük más szakterületek tudományos munkáját stb. Mindez — ha nem is választható el mereven a kutatómunkától — annak mégis inkább csak közvetett kisugárzása.

A szorosabban vett kutatómunka előterében eddig a cseh—magyar irodalmi kapcsolatok álltak: személyes kapcsolatok, levélváltások, művek kölcsönhatásának, ösztönzéseknek stb. felderítése. E kapcsolatok feltárását természetesen nemcsak a magyar irodalomtörténet specialistái, hanem más szakterületeken működő neves tudósok is gazdagítják kutatásaik részleteredményeivel. Így Prágában a szlavista Julius Dolanský professzor idestova két évtizede foglalkozik alkalmilag szláv—magyar, illetőleg cseh—magyar irodalmi vonatkozásokkal: 1949-ben népszerű tanulmányt írt Petőfiről, melynek egyik fejezetét Petőfi cseh kapcsolatainak szenteli; utóbb több magyarul is megjelent előadásában utalt a magyar és a szláv irodalmak közötti analógiákra. Rendkívül érdekes eredményekkel járult hozzá a kapcsolatok kutatásához Karel Krejčí professzor: olyan epizódok feltárása, mint Reményinek, a világhírű magyar hegedűművésznek prágai fogadtatása (magyarul FK 1957) vagy újabban Az ember tragédiájának rokonítása a műfaj európai családfájának más alkotásaival, a részleteken túlmenő elméleti tanulsággal is szolgálnak.

A kapcsolatkutatás elvben minden korszakra kiterjed, az érdeklődés előterében azonban a XIX. és XX. század áll. A csehországi hungarisztika viszonylag csekély számú művelői között ezen belül is kialakult valamiféle munkamegosztás. A felvilágosodás és reformkor irodalmi kapcsolataival a legtöbbet Richard Pražák foglalkozik: több tanulmányt írt Neruda és a magyar irodalom viszonyáról (in: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university

1958-D5 és Z doby Nerudovy, Praha 1959), Palacký magyar vonatkozásairól (ČMM 1958); eddigi kutatásainak legjelentősebb eredménye azonban „Madarská reformovaná inteligence v českém obrození” c. könyve (Praha 1962), mely a türelmi rendelet után Csehszágban megtelepedett magyar protestáns lelkesek működését a cseh nemzeti megújulás összképébe illesztve kortörténeti adalékká szélesíti. A Macúrek professzor mellett működő más fiatalabb történettudósok (Blanka Kubešová-Pitronová, Osvald Machatka) tanulmányai is tartalmazznak erre a korra vonatkozó magyar irodalomtörténeti adatokat. Általános történeti szempontú *Pražák*nak „A cseh—magyar kapcsolatok tanulmányozásának eredményei és feladatai”-ról írt összefoglaló áttekintése is, melyhez rendkívül részletes bibliográfiái jegyzetanyagot is csatolt (SPFFBU 1961, C-8).

Sok értékes adattal járult hozzá a megújodáskori kapcsolatok megvilágításához a bohémisztikai kutatás is; példaképpen csak *M. Laiske* tanulmányát említjük Neruda versfordításairól (Česká literatura 1955) és K. Paulét Šafařík és a magyarok viszonyáról (Slavia 1955).

Jobbára már a múlt század második felének kapcsolataira összpontosítja figyelmét *Zuzana Adamová*. Szakmai körökben ismeretes többek között Božena Němcová-ról (és magyar kapcsolatairól) szóló megemlékezése (FK 1958), összefoglaló tanulmánya Petőfi és a cseh irodalom viszonyáról (ALitt 1957), Riedl Szendéről (Slavia 1958), a Szózat cseh fordításairól (ViF 1960), a magyar dráma csehszlovák viszhangjáról (It 1958) stb. Rendkívül érdekes és gondolatébresztő kandidátusi disszertációja a cseh és magyar regény fejlődéséről a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben (mind ez ideig kéziratban). Az egyre inkább előtérbe kerülő történeti-típológiai szempont alkalmazása ez konkrét irodalomtörténeti anyagra.

A kapcsolatok kutatásának egyik fontos ága a nagy közvetítők életének és munkásságának feltárása, jelentőségük felmérése. A két legjelentősebb ilyen irányú kísérlet *Miluše Knappová* és *Hana Kindlová* műve. Mindketten a prágai egyetem bölcsészkarán végezték el tanulmányukat. Knappová František Brábekről, a prágai egyetem egykori lektoráról, sok magyar könyv és dráma csehre fordítójáról, több magyar—cseh szótár szerzőjéről, valamint Gustav Narcis Mayerhoffer ugyancsak termékeny és érdemes fordítóról írt tanulmányt, kéziratot hagyatékukat, levelezésüket is feldolgozva. *Kindlová* pedig régi adósságot rótt le, amikor alapos tanulmányban összegezte Anton Strakának, a modern magyar irodalom köreiben is ismert és népszerű, mártírhaltalt halt csehszlovák diplomatának közvetítői tevékenységét. Mindkét tanulmány a két Akadémia gondozásában rövidesen megjelenő tanulmánykötetben fog megjelenni. Ehhez még hozzá kell fűzni, hogy az említett tanulmányok a szerzők egyetemi szakdolgozataiból nőttek ki, s e szakdolgozatok még egyéb értékes anyaggal is segítik a kapcsolat-kutatást. *Knappová* az 1890—1918 közötti időszakra, *Kindlová* pedig 1918—1945-ig állította össze a csehül könyv alakban megjelent magyar irodalmi művek bibliográfiáját, de feldolgozták a fontosabb irodalmi lapok alapján ezek fogadtatását és visszhangját is; szakdolgozatuk egy-egy fejezete pedig a magyar drámák csehszlovák viszhangjára is kitekint, kiegészítve e tekintetben *Adamová* már említett tanulmányát s e sorok írójának adalékait. Az ember tragédiája csehszlovák viszhangjáról (It 1956). Az 1945 utáni korszak megleget ísmét *Zuzana Adamová* készítette el.

A kapcsolatok és analógiák kutatása tovább folytatódik, hiszen még rengeteg értékes adat lappang. A tervbe vett, de eddig feldolgozatlan témák között van az a rendkívül érdekes anekdota, melyet 1937—38-ban szervezett *Sulán Béla*, ma debreceni rektor, akkor prágai egyetemi hallgató, s amelyben neves cseh és szlovák írók és filozófusok fejtették ki álláspontjukat a csehszlovák—magyar viszonyt illetően. Petőfi csehszlovák hatásának kérdése is tartogat még meglepetéseket, mint *Jan Průcha*, ugyancsak cseh—magyar szakos fiatal nyelvutdós érdekes lelete tanúsítja: Petőfi egy versének olyan cseh változata, mely két ismeretlen eredetű versszakkal toldja meg a hiteles Petőfi-szöveget.

A cseh hungariztikának fentebb csak nagy vonalakban és a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül vázolt kapcsolat-kutató tevékenységéhez hozzá kell természetesen képzelni a szlovákiai hungariztika megfelelő munkásságát, mellyel a csehszlováknak szükségképpen tárgyi és személyi kapcsolatai vannak (pl. a pozsonyi bölcsészkaron működő *Jaroslava Pašáková* is a prágai egyetemről került Pozsonyba) és másfelől persze a magyaránvú és termékeny magyarországi kutatást, melyet olyan nevek fémjeleznek, mint *Dobossy László*, *Sziklay László*, *Kemény G. Gábor*, *Szalatnai Rezső*, *Kovács Endre*, *Kardos Tibor*, *Vargha Kálmán*, *Illés László*, *Botka Ferenc* — és sokan mások.

Le kell azonban szögezni, hogy a kapcsolat-kutatás nem lehet — és alkalmasint egyre kevésbé lesz — a cseh hungaristák tudományos kutatómunkájának egyedüli szférája. A közelmúltban még túlhangsúlyozása sem volt hiba, hiszen mulasztásokat kellett jóvátenni. De idáig már meggyőzően kirajzolódott és adatszerűen is bebizonyult az a tétel, hogy a felszínen megmutatkozó ellentétek alatt a két nemzet leghaladóbb elemei rátaláltak az együttműködés útjára; s ami még ezután kerül napvilágra, alighanem ezt az apriori világos összképet fogja csak árnyalni.

A magyar irodalomtörténeti kutatás egy másik külföldön is lehetséges formája az adatfeltárás; hogy ez milyen gyümölcsöző lehet, arra nemrég láttunk példát. *Antonín Měštan* prágai polonista a strahovi könyvtárban végzett kutatásai közben egy krakkói eredetű kolligátum kötetlábláiban magyar nyelvű szövegre bukkant, melyet aztán *Bredár Gyula* rekonstruált és azonosított, mint Gálszécsi István töredékben ránk maradt énekeskönyvének további, eddig ismeretlen lapjait.

Viszonylag elszigetelt irányát jelzi a kutatásnak e sorok írójának kéziratoss disszertációja a magyar vers ritmusról. Cseh szempontból ez a sajátosan magyar téma is külön érdekességet kap azáltal, hogy a cseh nyelv prosódiai adottságai rokonabbak a magyarral, mint bármely más európai nyelvével, a szlávokat sem véve ki.

De a magyar irodalommal való tudományos igényű foglalkozásnak a kapcsolatoktól függetlenül is van külföldön elvi jogosultsága. Ez persze nem képzelhető másképpen, mint a magyarországi kutatással való állandó szoros kapcsolatban; mégis lehetséges — és szükséges is — egyes irodalmi jelenségek önálló feldolgozása és értékelése; egyrészt, mert Csehország fölül nézve más távlatot kapnak (mely néha talán még a hazai kutatásnak is adhat mérleget-lendő szempontokat), másrészt, mert a gyakorlat olyan feladatok elé állítja a csehországi hungaristákat, melyek elvégzése nem odázható el a végleges (ti. viszonylag végleges) marxista szintézis létrejöttéig. Az efféle munka sokszor műhelytanulmány marad, de a nyilvánosság számára készült tanulmányok, előzők stb. formájában mégis nyomon követhető. Így születtek az utóbbi években tanulmányok Kosztolányiról, Tóth Árpádról, Nagy Lajosról (*Adamová*), Aranyról (*Pražák*), Kafka Margitról, Tersánszkyról (*Bredár*), Katonáról, Madáchról, Illyésről, Karinthyról, Móriczról, József Attiláról, Németh Lászlóról, Kassákról (*Rákos*) stb. A megvalósulás stádiumába érkezett a magyar irodalom történetének első cseh nyelvű szintézise, melyet az Akadémia megbízásából a prágai hungaristák négytagú munkaközössége készített (*Adamová, Bredár, Pražák, Rákos*).

Rákos Péter

Az Intézet XX. századi osztályának Kassák-vitája

A XX. századi osztály 1963. december 2-án, kibővített osztályülésen vitatta meg a Kézikönyv IV. kötetének „Kassák Lajos” c. fejezetét (*József Farkas és Szabó György* munkája, *Illés László* közreműködésével). E pályakép Kassák költészetét, prózáját és elvi-publicisztikai munkásságát együttesen, egymás kölcsönhatásában igyekszik felmérni. A felszólalók Kassák költészetének az izmusok hazai meghonosításában betöltött szerepét, másrészt Kassák munkásmozgalomhoz való viszonyát vizsgálták elsősorban, e fő kérdések mellett többen Kassák életművének a jelenleginél árnyaltabb esztétikai elemzését igényelték. *Béldi Miklós* referens Kassák költészetét elemezve egyetértően szolt a költő 1919-ig tartó forradalmi, s ezután dadaista korszakának rajzáról, bár a fejezet e részeiben is többet adhatna arról, milyen új stílári elemeket mentett át Kassák ezen korszakaiból a későbbiekbe, így pl. a szimultanista technikát, a racionális és irracionális elemek egybefűzését, s a monoton lamentációt. Vitába szállt azonban a „35 vers” c. kötetből máig terjedő rész értékelésével, s Kassák e korszakának költészetét — bár elismerte, hogy a teoretikus Kassák szocialistákkal vitázó elvi vonala rávetül költészetére is —, a polgári humanista líránál progresszívebbnek, szocialistának tartotta. Hiszen a Sallai és Fürst kivégzéséről, a bécsi munkásfelkelésről, a spanyol polgárháborúról stb. írt versek azt mutatják, Kassák benne élt a történelemben ez időben is; költészete sötét tónusú világában a társadalmi környezet rajza is helyet kap. Publicisztikájában Kassák gyakran antimarxista, költészetében azonban érzelmileg hű a munkásosztályhoz, az elnyomottakhoz. *Bodnár György*, a másik referens, Kassák prózai munkásságát méltatva egyetértett a fejezet azon alapvonalával, mely Kassák költészetét prózai alkotásai fölé helyezi, hiányolta azonban, hogy az „Egy ember élete” c. önéletrajzi regényét prózai műveiből kiemelve tárgyalja, s ezáltal elszegényíti prózájának munkásságát. Rámutatott, hogy Kassák prózájának fejlődésvonala jobban összekapcsolható lírájával és esztétikai nézeteivel: a korai próza naturalizmusától eljut a konstruktív irányzatú prózához. Megjegyezte továbbá, hogy bár Kassák eszmévilága kiindulópontjában helytelen, fejtegetéseinek részleteiben sok igazság is van, s ez nem sikkadhat el a pályakép rajzában, aminthogy festészetét is érinteni kellene a fejezetben.

A vitában *Imre Katalin* kifejtette, hogy a teoretikus és a költő nem választható szét Kassák életművében, mely nem tekinthető szocialistának; a költő maga tudatosan távolodik el a szocializmustól. De hangsúlyozta Kassák költészetének művészi értékeit. Felfogását *Ferenczi László és Gondos Ernő* — Kassák 30-as évekbeli politikai cikkeiből újabb részleteket ismertetve — is alátámasztotta. *Illés László* a szocialista költő mibenlétét fejtegette; előfordul — s a 30-as évekre ez jellemző is —, hogy a költő elvontan, általános humánusot fejez ki

csupán; ha azonban emellett nem adja fel nézetét, hogy a társadalmat a munkásosztály hatalomra juttatásával megváltoztatjuk, akkor szocialista. Kassák azonban 1919 után feladta a munkásosztályba vetett bizalmát, s így nem szocialista. A vitavezető *Szabolcsi Miklós* szintén rámutatott, hogy Kassáknak csak 19-ig terjedő korszakát nevezhetjük szocialistának; későbbi költészetének elvont humanizmusa, antifasizmusa, a szegényekkel való együttérzés megnyilvánulásai vagy a gyermekkori élményvilág ábrázolása — jelen esetben munkás-élmények rajza — még nem szocialista irodalom, csak kispolgári humanizmus. A szocialista művelt, melyet ha nem is kötünk a marxizmus—leninizmus elfogadásához az írónál, feltételezi a munkásosztály hatalomrajutásának igényét az íróban. *Diószegi András* szintén csak 1919-ig tartotta szocialista igényűnek Kassák költészetét, később kiábrándul a történelmi materializmusból, s szubjektív idealistává válik nézeteiben; de nem lesz polgári költővé, inkább harmadikutas költőnek nevezné, kinek helye valahol a szocializmus határvonalához közel van.

Rába György, elfogadva a Kassák költészetéről adott összképet, fellépésének a korabeli költészetre gyakorolt pozitív hatását húzta alá felszólalásában; Kassák elvetette a szépségkultuszt, s az élethez közelítette a művészi felfogást. *Szilágyi Péter* Kassák felszabadulás utáni költészetének árnyaltabb elemzését kérte számon a fejezet íróitól, ezt az igényt támasztotta alá *Pór Péter* felszólalása is.

A vita sok részletkérdésben kiegészítette a fejezetben nyújtott pályaképet, egészében azonban elfogadta annak alapvető értékelését Kassák életművéről.

József Farkas-

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításairól

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításai mintegy tíz év óta állnak a tudományos ismeretterjesztés szolgálatában. Az irodalmi kiállítások jelentékeny segítséget nyújtanak ahhoz, hogy az irodalom ismerete és szeretete egyre szélesebb körben terjedjen el és váljék a társadalom szellemi életének hatékony és nélkülözhetetlen alkotóelemévé.

Az ötvenes évek elején az irodalmi kiállításokat egy-egy kimagasló jelentőségű írói évforduló alkalmából hívták életre és megrendezésükre azok az intézmények fogtak össze, amelyeknek az éppen szóban forgó témát érintő gyűjteményanyaguk volt (Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár, Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum stb.). Így épültek fel a Nemzeti Múzeum dísztermében rendezett nagyszabású, túlnyomórészt eredeti tárgyakat bemutató irodalmi kiállítások, amelyek széles tömegek körében keltettek megérdemelt érdeklődést. Sokáig emlékezetes marad ezek közt pl. a Jókai-, Balassi-, Csokonai- és később az Irodalmi Múzeum régi, József nádor téri épületében megnyitott Vörösmarty-emlékkiállítás.

Az Irodalmi Múzeum gyűjteményének fokozatos gyarapodása, anyagi alapjának erősödése, személyi állományának kiterjesztése lehetővé tette, hogy a Múzeum a továbbiakban önerejéből — és célkitűzéseinek megfelelő tervszerűséggel — rendszeresen hozza létre kiállításait. 1957-től kezdődően fokozódó önállósággal teremtettem meg a Múzeum saját állandó és időszakos kiállításait, és terjesztette ki gondoskodását az országszerte gyarapodó írói emlékház-hálózatra. Így 1957 óta — az intézménynek a Károlyi-palotában történt elhelyezkedése után — a központi épületben összesen húsz kiállítás nyitotta meg kapuit, vidéken pedig — a most készülétfélben levőkkel együtt — szintén húsz emlékház állt a magas színvonalú népművelés és egyben az írói hagyomány ápolásának szolgálatába.

Az irodalmi kiállítások rendezési elvei az elmúlt évek során a gyakorlatban fokozatosan kristályosodtak ki, s az elvek tisztázódása napjainkban is továbbtartó folyamat. A kiállítások tervezésénél és megvalósításánál a tematikus felépítésű, életpályát és életművet fejlődésében bemutató, társadalmi és történeti hátteret nyújtó monografikus kiállításról a vidéki emlékházak — gyakran egyetlen — szobáskájában berendezett kis múzeumig a legváltozatosabb szempontokat és minden esetben más és más adott körülményeket kell figyelembe venni. A kiállítás jellege és tartalma, terjedelme és célkitűzése szerint a rendezési elvek széles skáláját kellett tehát érvényesítenie a múzeum tudományos apparátusának. A nehézségek leküzdése során szerzett tapasztalatokat a további munkában gyümölcsöztette az intézmény, s így a kiállítások színvonalának lényegében egyenletes emelkedését figyelhetjük meg.

Az 1957-ben megnyitott jubiláris Arany-kiállítást impozáns arányai, a felsorakoztatott nagyszámú kvalitásos műalkotás, az életmű kimagasló darabjainak eredeti kézirata, a költő életpályáját, korának társadalmi-politikai mozgalmait pregnánsan érzékelhető dokumentációja alapján az utána következő irodalmi kiállítások méltó nyitányának tekinthetjük. A Múzeum törzsanyagára épült három állandó kiállítás — a Petőfi-, Ady- és József Attila-kiállítás — 1959-re készült el és alkotja azóta is a központi kiállítások alapját. E három monografikus és anyagában legnagyobb részben az Irodalmi Múzeum törzsgyűjteményéből táplálkozó kiállítást hosszabb rövidebb élettartamú, részben közgyűjteményekből, részben magángyűjtőktől származó köl-

csőnyanyag igénybevételel épültek fel pl. Radnóti-, Tóth Árpád-, Bessenyei-, Mikes-, Juhász Gyula-, Komját Aladár- és Möricz Zsigmond-emlékkiállításaink, és érdekes képet nyújtottak a két háború közötti szocialista irodalom fejlődéséről a Tanácsköztársaság irodalmát és a Mártírtörök-bemutató összefoglaló jellegű kiállítások.

Ismét más oldalról mutatták be az Irodalmi Múzeum értékes gyűjtemény-részleteit a Klasszikus magyar vers — modern magyar grafika és a Magyar írók arcképei (XIX—XX század) c. képzőművészeti kiállítások. Ezek közül az első figyelemreméltó kezdeményezés eredményét tárta az érdeklődők elé: a magyar költészet gyöngyszemeihez készült modern illusztrációkat sorakoztatta fel, a második pedig első ízben tett kísérletet a magyar írókról és költőkről készült hiteles művészi ábrázolások együttes bemutatására.

Készültek kiállítások írói hagyatékokban fennmaradt és az Irodalmi Múzeumban őrzött relikviákból is. Így pl. jelentékeny érdeklődést ébresztett a Jókai-emlékek c. kiállításban összegyűjtött nagyszámú Jókai-rajz, festmény, eredeti butordarab és a Jókaira mint sok irányban érdeklődő emberre jellemző gyűjtemények (kard, bot, csiga, ásvány, emlékalbum stb.) közszemlére bocsátása.

1963. október 1-én, a költő születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett Batsányi-emlékkiállítás nyitotta meg kapuit, 1963. október 12-én pedig — a Múzeum dísztermében — Kisfaludy Károly képzőművészeti munkásságának figyelemreméltó eredményeivel, rézmet-szeteivel, rajzaival, festményeivel találkozhat a közönség.

Az elmúlt tíz esztendő alatt alakult ki az Irodalmi Múzeum munkája nyomán — s az utóbbi években a megyei tanácsokkal való összefogás eredményeképpen — az írói emlékházakban berendezett kis múzeumok sora, amely egyre jelentősebb tényezőjévé válik az irodalmi ismeretterjesztésnek.

Napjainkban már sok tízezres tömeg járja végig a Balaton vidék festői természeti környezetében meghúzódó badacsonyi, balatonfüredi, sümegi és tapolcai irodalmi emlékmúzeumokat, és sokan látogatták meg a kápolnásnyéki Vörösmarty-házat, Vajda János váli, Berzsenyi niklai hajlékát. Még sokáig sorolhatnánk az irodalmunk nagyjainak emléket idéző, ma már a környék lakossága által gondosan őrzött és büszkén emlegetett szülő- és lakóházakat, ahol nagy művek alkotói s nagy művek születtek s indultak a halhatatlanság felé. Ki nem fordult meg legalább egy-két ilyen sajátosan megragadó hangulatú házban, mint Petőfi kiskőrösi szülőháza, dömsödi lakóháza, a gyönyörű fekvésű horpácsi Mikszáth-kúria, Babits esztergomi nyaralója, a keleméri Tompa-ház, és ki ne várná — ha szerencsés sorsa csak egyszer is arra vetette —, hogy végre valósággá váljék a felejtethetetlenül szép domboldalon rejtőző csesztvei kúria Madách-emlékmúzeuma? E téren is sok feladat vár azonban még ránk! Hiszen sokfelé az országban várnak gondos kezekre elhanyagolt, még köztulajdonba sem vett emlékhelyek, s nem egy — a pusztulás szélén álló — írói hajlék felett most zajlanak a költségvetési viták, készülnek rendbehozásukra a tervek, berendezésükre a forgatókönyvek.

Az eredmények a központi kiállítások és a vidéki hálózat vonatkozásában egyaránt figyelemre méltók, de szinte beláthatatlan a tennivalók sokasága. Központi állandó kiállításaink, amelyek már 5—6 évesek, sürgetően várják a felújítást. S maga ez az egy feladat a problémák seregét veti fel. Milyenek legyenek állandó kiállításaink, hogy céljuknak a legjobban feleljenek meg? Szükség van-e arra, hogy az életművet a maga teljességében tárjuk a nézők elé? Mennyi eredeti anyagot tegyünk ki a pusztító hatású időnek a kiállítási vitrinekben? Helyesek voltak-e eddigi szemléltető, megjelenítő módszereink, vagy helyes volt-e mindegyikük? Hogy fogalmazzuk meg a kiállítás mondanivalóját úgy, hogy az az egyszerű ember és a széles látókörű irodalom-rajongó számára egyaránt élményt jelentsen? Mennyit nyújtsunk az ábrázolt költő korának társadalmi-politikai történetéből, a költő környezetét, kora kultúráját, művészetét reprezentáló tárgyi emlékekből? Se vége, se hossza az eléink torló kérdéseknek! Mögöttünk a sok-sok vita, vívódás, viaskodás a helyszűkével, a keményen ellenálló anyaggal, az anyag sokaságával vagy éppen csekély mennyiségével.

Szeretnénk felhasználni a tudomány új eredményeit és a technika legújabb vívmányait. Új kiállításainkon szeretnénk képet nyújtani az irodalomtudomány legújabb értékeléseiről, szeretnénk bemutatni új szerzeményeinket, újonnan szerveződő gyűjtemény-részlegeink értékes darabjait, íróplakett- és muzeális értékű fotógyűjteményünket, átfogó képet nyújtani az irodalomtörténet kimagasló jelentőségű mozgalmairól, és kísérletet tenni az irodalom történetének összefoglaló bemutatására. Megfelelő eszközökkel szeretnénk a felsoroltakból minél többet hazánk távoli vidékeire is eljuttatni. Jól szerkesztett, a szállítás viszontagságait jól bíró vándorkiállításokat szeretnénk vinni a kisvárosokba, falvakba. És szeretnénk fokozatosan felemelni a ma még elmaradott, elhanyagolt kis vidéki emlékházakat, hogy méltó társaikká legyenek a nagy anyagi áldozattal és sok szeretettel berendezett emlékmúzeumoknak.

Balkányi Enikő

(1877—1963)

Egy szép késő őszi napon kísértük utolsó útjára Nagy Sándort. Halála nemcsak a rokonok és tanítványok seregében keltett megilletődést, hanem szaktudományunk művelői között is. Igaz, nevét nem öröklítik meg széles ölelésű szintézisek vagy nagy életpályákat végigkísérő monográfiák; kisebb-nagyobb tanulmányait és adatközléseit mégsem írta hiába. A Jókai és Mikszáth kritikai kiadást lapozgatva minduntalan rábukkanunk nevére: amaz a centenáriumi (1925) alkalmából írt nagy esszéjét, emez Mikszáth humoráról készített pályakezdő dolgozatát idézi gyakorta. Pozitívista tudós volt, de nem az irányzat legkitaposottabb ösvényeit járta: nem az életrajzi adatok gyűjtésére vagy a külföldi hatások lajstromozására törekedett első-sorban, hanem esztétikai méltatásra. Nagy prózairóink humora éppúgy foglalkoztatta, mint az epikai jellemzés és szerkesztés kérdései: hivatottságát egyfelől Jókai humoráról írt kéziratban maradt kis monográfiájával, másfelől Arany Toldija (1935) című könyvével bizonyította be. E műveinek esztétikai alapvetését ma már meghaladottnak kell tartanunk, széles körű tárgyi tudását, logikáját, jó megfigyelőképeségét azonban itt is lépten-nyomon felismerhetjük. Négy évtized alatt mint tanár is igen hasznos munkát végzett, Petru Grozát is tanította Szászvárosban, s talán nem tévedünk, ha annak Arany János iránti rajongását Nagy Sándorra is visszavezetjük.

Nagy Miklós

Intézeti hírek

(1963. november 1 — 1964. január 31.)

Varga József, Intézetünk munkatársa a két akadémia közti csereegyezmény keretében kéthetes tanulmányutat tett Csehszlovákiában (nov. 5-től nov. 18-ig); Kassán gyűjtött Ady Endre, Jászi Oszkár, valamint Madzsar József kapcsolataira vonatkozó adatokat, Stószon pedig Fábry Zoltánnal beszélt meg az Irodalom és Szocializmus sorozatban kiadandó válogatott kötetének anyagát.

*

November 21-én Eugeniusz Sawrymowicz, a Varsói Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja látogatást tett Intézetünkben: a meghívott munkatársakkal főként irodalomelméleti kérdésekről, valamint a lengyel és magyar egyetemi oktatás kérdéseiről folytatott megbeszélést.

*

November 25-én a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Modern Filológiai Szakosztálya által rendezett felolvasó esten Intézetünk munkatársa, Sziklay László kandidátus számolt be az V. Szlavisztikai Kongresszusról.

*

December 6-án Nina Façon, a bukaresti egyetem olasz professzora látogatta meg Intézetünket és folytatott megbeszélést Klaniczay Tibor igazgatóhelyetttel.

*

December 17-én Stefan Morawski, egyetemi tanár, a Varsói Egyetem esztétikai tanszékének vezetője meglátogatta Intézetünket. Esztétikai, irodalomelméleti kérdésekről foly-

tatott eszmecserét az Irodalomelméleti Osztály munkatársaival.

*

Sipos István, Intézetünk tudományos munkatársa 1964. január 3-tól 31-ig négyhetes tanulmányúton volt az NDK-ban, az akadémiai közti csereegyezmény keretében. A tanulmányút során megbeszéléseket folytatott Wilhelm Girnussal, a berlini Humboldt Egyetem irodalomelméleti tanszékének vezetőjével és más német szakemberekkel irodalomelméleti kérdésekről.

*

Január 6-án rendezett vitát Intézetünk az Irodalomtörténeti Kézikönyv IV. kötete számára írott, a felszabadulás utáni magyar irodalom történetét összefoglaló fejezetről, Tóth Dezső munkájáról.

*

Az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozatban megjelent Sötér István „Nemzet és haladás. Irodalom Világos után.” című műve; az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban pedig Tamás Attila „Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig”.

Az Inostrannaja Lityeratura 1963. 11. számában jelent meg Intézetünk munkatársának, József Farkasnak a cikke: „Oktyabr i vengerszkaja lityeratura” (Október és a magyar irodalom); a folyóirat 1963. 12. száma pedig Intézetünk osztályvezetőjének, Szabolcsi Miklósnak a beszámolóját közölte „Knyigi, o kotorih govorjat” (Könyvek, amelyekről beszélnek) címmel a magyar irodalom kiemelkedő új műveiről.

СОДЕРЖАНИЕ

Кепеш, Г.: По следам древней венгерской поэзии (первая публикация)	1
Комлош, А.: Три неправильно понятых стихотворения Яноша Араня	23
Шёттер, И.: Дюла Тёрёк	33
Мод, А.: От третьего пути до Мартовского фронта	40

Небольшие статьи

Документация

Жиндель, Е.: Парижские письма Яноша Батшани к Йоханну Георгу Мюллеру (первая публикация)	65
Хегедюш, Н.: Ади и Ада	82

Обзор

История венгерской литературы 1849—1905 (Немет, Г. Б.)	89
Бока Ласло: Портретные наброски и этюды (Дердяи, А.)	100
Герезди Рабан: Начала венгерской светской лирики (Кардош, Т.)	102
Золтан Йозеф: Жизнь Пешта-Буды периода барокко (Комловски, Т.)	119
Лендел Геза: Венгерские газетные магнаты (Варга, Й.)	120

Хроника

TABLE DES MATIERES

G. Képes: Quelques traces de la littérature primitive hongroise (Première partie)	1
A. Komlós: Trois poèmes de Arany János mal interprétés	23
I. Sötér: Gyula Török	33
A. Mód: Du trifornisme jusqu' au front de mars	40

Petites communications

Documentation

E. Zsindely: Lettre parisienne de János Batsányi à Johann Georg Müller (Première partie)	65
N. Hegedüs: Ady et Ada	82

Revue

Histoire de la littérature hongroise (1849—1905) (G. B. Németh)	89
László Bóka: Esquisses de portraits et études (A. Gyergyai)	100
Rabán Gerézdi: Débuts de la poésie lyrique laïque en Hongrie (T. Kardos)	102
József Zoltán: Vie à Pest-Buda au temps du baroque (T. Komlovski)	119
Géza Lengyel: Magnats de presse hongrois (J. Varga)	120

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066
(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

KRITIKA

A Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége kritikai folyóirata.

Szerkeszti *Diószegi András* (felelős szerkesztő) és *Wéber Antal*.

A folyóirat feladata a marxista esztétika és irodalomelmélet kérdéseinek alkotó szellemű tárgyalása, továbbá az élő irodalom problémáinak tudományos igényű elemzése. A lap élénk vitarovataiban a tudományos és irodalmi élet eleven kérdéseire szól hozzá, tájékoztat a nemzetközi viták legérdekesebb eredményeiről. Kritikáiban rendszeres képet ad a megjelenő irodalomtudományi és szépirodalmi művekről, a művészeti élet fontosabb eseményeiről.

Megjelenik havonta. Előfizetési ára egy évre 84.— fél évre 42,—Ft. Számonkénti eladási ára 8,—Ft.

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

1964-től kezdve HELIKON címen jelenik meg a Világirodalmi Figyelő, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének folyóirata.

Szerkeszti *Köpeczi Béla*

A folyóirat a külföldi irodalomtörténeti kutatások legújabb eredményeit dolgozza fel, az újabb irodalmi jelenségek, áramlatok, irányzatok, időszerű elméleti kérdéseit és tudományos vitáit ismerteti, az összehasonlító szempont érvényesítésére törekszik és figyelemmel van a magyar irodalomtörténetírás aktuális problémáira is. A folyóirat Tanulmány — Műhely és Szemle rovatát tájékoztatást nyújt a nemzetközi irodalomkutatás újabb eredményeiről. Gazdag könyv-rovatában a frissen megjelent külföldi irodalomtörténeti és elméleti művekről ad kritikai ismertetést.

Megjelenik évenként négyszer. Egy évfolyam előfizetési ára 32.—Ft. Számonkénti eladási ára 10,—Ft.